

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

ԱԶԱՏ ՍՅՈՒՆԻՔ

ԱՐՆՈՏ ԳԻՐՔ

Հրատարակիչ՝ «ՀԱՅՐԵՆԻՔ» Ակումբ

ՀՏԴ 32.001:31:93/99
 ԳՄԴ 66 + 60.5 + 63.3 (0)
 Ա - 550

Կազմող և խմբագիր՝ Ավագ Հարությունյան

Ա - 550 Ազատ Սյունիք: Արմնոտ Գիրք: Կազմող և խմբագիր՝ Ավագ Հարությունյան: Երևան, «Հայրենիք» Ակումբ, 2007, 136 էջ, 7 թերթ նկար:

«Ազատ Սյունիք»-ը և «Արմնոտ գիրք»-ը արդեն վաղուց դարձել են հազվագյուտ և անգտանելի: Մինչդեռ, դրանց կարևորությունն ակնհայտ է, իսկ վերատպությունը՝ հրամայական:

Գ. Նժդեհի առաջնորդած Լեռնա-Հայաստանի հերոսամարտից՝ նկատի ունենալով հենց արդիական հնչեղությունը, այսօր հարկավոր է դասեր քաղել, անհրաժեշտ հետևություններ կատարել:

Գիրքը նախատեսված է Հայրենատիրությունը որպես կյանքի ուղենիշ որդեգրած Առաջնորդապաշտ հայորդիների համար:

ISBN 99930-4-498-9

ԳՄԴ 66 + 60.5 + 63.3 (0)

© «Հայրենիք» Ակումբ

1918-21թթ. Սյունյաց Աշխարհը (Զանգեզուր, Լեռնա-Հայաստան) կանգնած էր աշխարհաքաղաքական կործանարար ընթացքին դեմ հանդիման: Այդ ամենին դիմակայելու համար անհրաժեշտ էր համախմբվել կարող ղեկավարի շուրջ: Հրամայաբար զգացվում էր համախմբող առաջնորդ անհատի անհետաձգելի պահանջ, քանզի վիճակը սպառնալից և վտանգահարույց էր: Հենց այսպիսի պայմաններում Սյունիքն ունեցավ իր առաջնորդին՝ ի դեմս Գարեգին Նժդեհի:

Իսկ ինչպիսի՞ն էր Սյունիքում տիրող իրադրությունը: Փաստորեն, երկրամասում չկային կանոնավոր զորամասեր և զինտեխնիկա: Ավելին, որևէ կազմակերպչական աշխատանք կատարված չէր: Միակ զինված ուժը գյուղացիությունն էր, ում շրջանում էլ հենց Նժդեհը ձեռնարկեց ժողովրդական վաշտերի կազմակերպումը: Մինչդեռ, դժվարությունները բազմաթիվ էին:

Ավելին, ժողովրդական աշխարհագրի կազմակերպման և հետագա զործունեության ընթացքում Նժդեհը մարտականից զատ ու գլխավորապես՝ շեշտը դնում էր պայքարի գաղափարա-հոգեփոխիչ կողմերի վրա: Հենց այս փաստը ՀՀ բանակում առկա չէր, ինչն էլ 1920թ. թուրքական արշավի ժամանակ անպատրաստվածության հիմնական պատճառներից մեկն էր:

Այսպիսով, ի մեծ տարբերություն նախորդ գործիչների, Նժդեհը Սյունիքում հանդես եկավ ո՛չ միայն որպես ռազմական հրամանատար, այլև՝ *գաղափարահաղորդ ղեկավար ու անդուլ կազմակերպիչ*: Ինչ խոսք, նման նվիրվածությունն առարկայաբար պետք է տար իր օրինաչափ արդյունքը, քանզի Սյունիքում. *«Ձիմվորը, ամբողջ ժողովուրդը սիրել է ու հարգել է իր ղեկավարներին, որովհետև տեսել է, որ նույն շարքաչ ու պարզ կյանքով են ապրել վերջիններս: Հրամանատարության վարձատրությունն եղել է զուտ բարոյական՝ ժողովրդի և զինվորության սեր. ոչ մի ավելորդ պաշտոն, որը կապված չէ եղել տքնության և ստեղծագործ աշխատանքի հետ, ոչ մի պաշտոնյա, որը չի վայելել ժողովրդի վստահությունը. Քաղաքական խիստ խաղաձևող հոսանքներ չեն եղել: Կռվի հրամանը ընդունվում էր որպես քեֆի ու խրախճանքի հրաման, շարժվում էին մի չտեսնված խանդավառությամբ: Կռվի դուրս գալ՝ հաղթել էր նշանակում»*.- հետագայում գրում էր Նժդեհը:

Ինչևէ, արդեն 1920թ. հունիսին Զանգեզուրից հեռացան պետական պաշտոնյաները և գրեթե բոլոր դաշնակցական գործիչները:

1920թ. հունիսի վերջին Գորիսում գումարվեց Ազգային խորհրդի և բոլոր պատասխանատու գործիչների ընդհանուր ժողով, որի օրակարգում բուլշևիկների դեմ պայքարի խնդիրն էր: Ժամանակակցի վկայությամբ, *«համարյա բոլորը խուսափողական տրամադրություն ունեին չցանկանալով բախվել խորհրդային զինուժի հետ»*: Բուլշևիկ-

ները միամտաբար համարվում էին հավատակից գաղափարակիրներ: Այդ վճռական պահին կրավորական էր նաև Դրոյի դիրքորոշումը: Եվ միայն Նժդեհն էր, որ արմատական բեկում մտցրեց այդ հանդուրժողական մթնոլորտում. «*Կարծես Դավիթ Բեկը վերակենդանացել էր. Կրակ էր ժայթքում իր բերնից և համակ վճռականություն*»: Նա հատկապես շեշտեց. «*Հայրենիքը ո՛չ ոք իրավունք չունի առանց կռվի գիջելու խորհուրդներին, որոնց միացած է Ադրբեջանը: Սուտ են նրանց շոայլած բոլոր խոստումները*»: Իբրև «*գորավար և քաղաքական ղեկավար*», Նժդեհը միանգամայն ճիշտ ըմբռնեց իրադրությունը: Այսպիսով, ներկաներից «*ոչ ոք ունեցավ այն դրական կեցվածքը, վճռականությունը և հստակ պատկերացումը, ինչ որ ունեցավ Նժդեհը*»:¹

Սակայն, Դրոյի անհեռատես առաջարկով որոշվեց ամբողջ կազմով իեռանալ Չանգեզուրից և թողնել, որ «*ժողովուրդը ճաշակե մեծամասնականների համն ու հոտը՝ թեկուզ ժամանակավոր*»:²

Ահա՛, այսպես, ո՛չ ավել, ո՛չ պակաս: Դիցո՛ւք, Դրոն իր զինուժով նահանջեց դեպի Վայոց Ձոր, իսկ Նժդեհի վաշտերն ամրացան Խուստուկի լեռան շրջանում: Օգտվելով ստեղծված իրադրությունից բոլշևիկները հուլիսի 3-ին գրավեցին Գորիսը, ապա՝ Սիսիանը: Եվ միայն օգոստոսի 2-ին վերադառնալով՝ Դրոն ազատագրեց Գորիսը: Բայց, մինչ այդ, հեղկոմն արդեն զնդակահարել էր Վահան Խորենուն և Արշակ Շիրինյանին: Ի դեպ, Դրոյի հաջողությունը երկար չտևեց. բոլշևիկները օգոստոսի 7-ին վերագրավեցին Գորիսն ու Սիսիանը: Տեղին է նշել, որ 1920թ. օգոստոսին Դրոն իր տրամադրության ներքո ուներ 1300 զինվոր, Նժդեհը՝ 300, իսկ Պողոս Տեր-Դավթյանը (Սիսիան)՝ 120: Այս քվերն արդեն ինքնին վկայում են ամեն ինչի մասին:

Այսուհանդերձ, Դրոյի գործնասի նահանջն ապահովեցին Նժդեհի վաշտերը: Կռվի ժամանակ Նժդեհը վիրավորվեց, և թեև Դրոն նրան առաջարկեց բուժվելու համար գնալ Երևան, սակայն Նժդեհը նախընտրեց «*մնալ ժողովրդի հետ ու մեռնել, քան թե վտանգի այդ ծանր օրերին լքել նրան*»: Ավելին, նահանջելիս Դրոն Երևան տարավ դափանցիների ունեցած երկու թնդանոթները և թույլատրեց Կապարգողթի թնդանոթային դասակին ևս գնալ իր գործնասի հետ: Ինչ խոսք, Երևանում այդ թնդանոթները հավանաբար ավելի անիրաժեշտ էին: Առանց այդ էլ՝ Նժդեհն ու սյունեցիները, զինված՝ *վճռական մենակի քարոյականով*, ապավինել էին զուտ սեփական ուժերին: Ել ի՞նչ կարիք կար նրանց որևէ ձևով օգնել:

Այս ամենից գատ, ՀՀ ներկայացուցիչները 1920թ. օգոստոսի 10-ին Խորհրդային Ռուսաստանի հետ համաձայնագիր կնքեցին: Ըստ դրա ՀՀ զինվորական նախարար Ռուբենը Դրոյի միջոցով Նժդեհին հրամայեց, որպեսզի նա «*հավաքի իր գործնասերը, նույնպես բոլոր*

¹ Աւօ, Նժդեհ, Բեյրութ, 1968, էջ 489-492:

² Աւօ, Նժդեհ, էջ 485-486:

ցանկացողներին ու նախագգուշական միջոցներ ձեռք առնելով անցնի *մեր տարածքը* (ՀՀ), բերելով իր հետ *ամբողջ զենքերը*»: Այս գրության առթիվ Նժդեհը նշում էր. «*Խոստովանում եմ, որ կյանքիս մեջ ոչինչ է ինձ այնպես հանկարծակի բերել, ինչպես այդ գրությունը: Հայաստանի զին. նախարարը ... նման վերաբերմունքով ո՛չ թե միայն Չանգեզուրն էր հանձնում կարմիրներին, այլև՝ Արարատյան Հայաստանը*»:¹ Իսկ թե ո՞ւմ հույսին էր թողնվելու ռազմավարական նշանակություն ունեցող Սյունիքի ինքնապաշտպանության գործը՝ արդեն «*կարևոր*» չէր: «*Մեծ*» քաղաքականության խնդիր կար՝ Սյունիքով զբաղվելու ժամանակ ՀՀ ղեկավարությունը չուներ:

Համաձայնագրի նկատմամբ Դրոն և Նժդեհը ունեին միանգամայն հակադիր դիրքորոշում. եթե Դրոն հակված էր անխոս կատարելու հրամանը և անմիջապես վերադառնալ Երևան, ապա Նժդեհն օգոստոսի 13-ի գրությամբ կտրականապես հրաժարվեց: Ավելի կոնկրետ՝ իր խոսքերով. «*չկատարելով հրամանը՝ փրկեցի Հայրենիքը*»:²

Հատկանշական է, որ Չանգեզուրում տեղակայված կարմիր բանակի հրամանատարությունը լավ գիտակցում էր, որ իր դիրքերը չեն ամրապնդվի այնքան ժամանակ, քանի դեռ կռվում է Ղափանի հայությունը: Երբ օր-օրի սպասվում էին լայնածավալ մարտեր Դենիկինին հաղթած կարմիր հրամանատար Կուրիշկոյի և Նժդեհի զինուժերի միջև՝ Երևանում աշխույժ դիվանագիտական աշխատանք էր տարվում միջպետական պայմանագրի նախագիծը վերջնական տեսքի բերելու համար: 1920թ. հոկտեմբերի 28-ի պայմանագրի նախագծով Ռուսաստանը և Ադրբեջանը ճանաչում էին Նախիջևանի և Չանգեզուրի անցումը ՀՀ-ին, իսկ ՀՀ կառավարությունը պարտավորվեց հրաժարվել Ղարաբաղից: Սին հույսեր, և, սովորականի պես, հայկական իրավանց «*ճանաչում*» ... մեռյալ թղթի վրա: Նժդեհի խոսքերով. «*Հանուն իր քաղաքական «կորրեկտության» Երևանը վճռել էր ձեռք քաշել Չանգեզուրից: Այսպես, Երևանը մեզ մեր բախտին էր թողել, լքել, առանց գիտակցելու, որ դրանով արագացնում է և իր անկումը*»:

Իսկ մինչ այդ, 1920թ. օգոստոսի 25-ին, Ղափանի Կավարտ գյուղի եկեղեցում Կապարգողթի հայությունը ուխտեց «*Պատմական մեծ հերոս Դավիթ Բեկի և Մխիթար սպարապետի անունով՝ հավատարիմ մնալ հայրենի երկրի ազատության, հրամանատար Նժդեհին և կռվել մինչև վերջին շունչը*»: Հենց այդ ժողովում Նժդեհին կոչեցին Սպարապետ:³

¹ Գևորգյան Վ., Լեռնահայաստանի հերոսամարտը, Երևան, 1991, էջ 68:

² «Հայրենիք», Բոստոն, 1923, թիվ 12, էջ 96-98:

³ Նժդեհ Գ., Էջեր Լեռնահայաստանի գոյամարտն, «Հայրենիք», 1924, թիվ 3, էջ 134:

Արժևորելով պահի ոգեղենությունն ու հերոսականը, նույն օրը Նժդեհը վաշտերին ուղղեց ցեղային բարոյականով լեցուն ռազմա-շունչ յոթ պատվիրաններ:

Պայքարի վճռականությամբ Տաթևի համագումարը 1920թ. դեկտեմբերի 25-ին վճռեց. «Ձանգեզուրը հայտարարել ժամանակավոր ինքնավար, մնալով անկախ մինչև քաղաքական հնարավորություն կունենա միանալու իր մայր երկրի՝ Հայաստանի հետ»: Համագումարը նաև միաձայն որոշեց հրավիրել Նժդեհին որպես «Սյունյաց Ապարապետ և իր բախտը հանձնել նրան»:¹

1921թ. փետրվարի 21-ին Գորիսի եկեղեցում Նժդեհի մեջքին կապեցին օժված գոտի և հանձնեցին Հայկական եռագույն: Դրանով Նժդեհին հանձնվեց Սյունիքի «քաղաքական բախտը, պատվի և նամուսի պաշտպանությունը»:

Երևանում, Հեղկոմի անկումից հետո. 1921թ. փետրվարի 20-ին, Վրացյանը Նժդեհին գրում էր. «Եթե այդտեղ առանձին անհրաժեշտություն չկա, շատ լավ կլիներ, որ Նժդեհը իր մի քանի հարյուր զանգեզուրցի-դարաբաղցի մարտիկներով անցներ Երևան՝ *ժողովուրդի բարոյական թափը ամրացնելու* համար: Կկամենայի, որ Նժդեհն այստեղ պաշտոն ստանձներ»:

Երբ ժամանակին Սյունիքն էր օգնության նման դիմումներ հղում՝ ՀՀ ղեկավարությունը և նույն Վրացյանը անտարբերությամբ էին վերաբերվում ու սոսկական դիտորդի դեր ստանձնում: Ավելին, Վրացյանի տրամաբանությամբ Նժդեհը պետք է իր վաշտերով թողներ մարտնչող Սյունիքը և անցներ Երևան: Փաստորեն, անգամ ՀՀ անկման ողբերգականը չէր սթափեցրել քաղաքական կարծատեսներին:

Ի պատասխան՝ Նժդեհը տեղահանեց Դարալազյազի և Չանախչիի միջև ընկած թրքական գյուղերը և Երևանի հետ կապը ապահովագրեց: Իրադրությունը, սակայն, կտրուկ փոխվեց 1921թ. ապրիլի 2-ին Երևանի անկումից հետո: Այդ առթիվ, ապրիլի 15-ին Նժդեհը կոչ ուղղեց Գենվազի զորքին և ժողովուրդին՝ փրկելու «*հայ ժողովուրդի սիրտն ու ուղեղը՝ նրա մտավորականությունը*»: Մի ուշագրավ փաստի մասին ևս: Վրացյանը ապրիլի 4-ին Ռուբենին գրել էր. «*Մեր բանակի մնացորդները, մեր ամբողջ մտավորականությունը, մեր շատերի ընտանիքները կարող են փրկվել միայն Լեռնա-Հայաստան ապաստանելով*»:²

Այսինքն, Վրացյանը փրկության այլընտրանք չունեց: Փակ էր նաև դեպի Քեմալի մոտ տանող ուղին: Հետևաբար, ապրիլի 21-ին ճարահատյալ, նա Հայաստանի «բոլոր ռազմուժերը և գույքերը» հանձնեց Սյունյաց Ապարապետին:³

¹ Գևորգյան Վ., Լեռնահայաստանի հերոսամարտը, էջ 123-125:

² Գևորգյան Վ., Լեռնահայաստանի հերոսամարտը, էջ 150-153:

³ Հ. Յ. Դ. Կենտրոնական Արխիվ:

Բնականաբար, Երևանից նահանջող զաղթականությունն որոշակիորեն պետք է հուսալքեր Սյունիքի ուժերին, իսկ դրա առաջն առնելու համար անհրաժեշտ էր ոգևորիչ մի նոր քայլ: Այս նկատառումներից ելնելով, 1921թ. ապրիլի 27-ին, Տաթևի երկրորդ համագումարը ինքնավար Սյունիքը հռչակեց Լեռնա-Հայաստան: Վարչապետ ընտրվեց Նժդեհը՝ միաժամանակ ստանալով զորավարի աստիճան և պարգևատրվելով «խուսափյան արժիվ» երկաթե շքանշանով:¹

1921թ. մայիսի 28-ին Գորիսում հանդիսավոր նշվեց անկախության տարեդարձը: Այս առթիվ, ուշագրավ է ականատեսի վկայությունը. «Մարդ ականա կհիշեր Ավարայրի դաշտի հերոսամարտը, սպարապետ Վարդան Ջորավարին ու վերջինիս կհամեմատեր մեր նորագույն պատմության պատիվը փրկող սպարապետ Նժդեհի հետ: Եթե առաջինը կմղեր կրոնական կռիվ, երկրորդը կմղեր գերազանցորեն քաղաքական կռիվ, հանուն հայ ժողովրդի ազատության և անկախության, հանուն իսկական հեղափոխության»:

Սյուս կողմից, Երևանից նահանջած նախկին ՀՀ և Հայրենիքի փրկության կոմիտեի ղեկավարությունն այլևս չէր կարող «բավարարվել» երկրորդական դերերով: Նրանք Լեռնա-Հայաստանում էլ էին ուզում «գործել»: Նրանց նախկին վախը և Սյունիքին ապավինելու ծգտումը միանգամայն փարատվել էր. փրկվել էին Չեկայի ճիրաններից, բայց և միաժամանակ՝ շատ շուտ մոռանալով փրկիչներին: Եվ արդեն հունիսի 11-ին «Երևանցիների» կուսակցական ճնշմամբ Լեռնա-Հայաստանը հայտարարվեց ... Հայաստան: Դեհ, ամերիկացի փլյունի գծած թղթե քարտեզից ոչինչ դուրս չեկավ, զոնե առայժմ բավարարվեն այդ փոքրով: Դեռ լավ է, որ սյունեցիները կռվել-պահպանել էին այդ հողակտորը՝ թե չէ ինչո՞վ էին զբաղվելու իրենք: Նժդեհը Վրացյանին իրավացիորեն բողոքում էր այդ որոշման դեմ՝ ավելացնելով, որ նման քայլը ծայրահեղորեն բացասաբար է ընդունվում Սյունիքի ժողովրդի կողմից:²

Բնականաբար, վարչապետ դարձավ Վրացյանը, իսկ փոխվարչապետ՝ Արշակ Հովհաննիսյանը: Նժդեհին «վստահեցին» զինվորական նախարարի պաշտոնը: Նա ախր՝ միայն կռվելուց էր գլուխ հանում: Իսկ այ, օրինակ, փոխվարչապետը՝ հակառակ ռազմի դաշտում սյունեցու տարած հաղթանակների՝ 50 միլիոն ռուբլով Սինքեների 3000 թուրք քոչվորների թույլատրեց Ձանգեզուր ներգաղթել: Ինչ խոսք, Պարսկաստան և ապա Եվրոպա հեռանալուց առաջ չէր խանգարի մի մեծ կլոր գումար վաստակել:

Սրանից գատ, Վայոց Ձորի ճակատում կանգնած ՀՀ նախկին բանակի զորամասերի համար սովորական երևույթ էր դարձել անկռիվ հանձնվելը, ինչը բացասաբար էր ազդում սյունեցիների մար-

¹ Գևորգյան Վ., Լեռնահայաստանի հերոսամարտը, էջ 155-158:

² Հ. Յ. Դ. Կենտրոնական Արխիվ:

տունակության և բարոյա-հոգեբանական տրամադրվածության վրա: Այդ առթիվ, խորհրդային ռազմական հետախուզությունը միանշանակ նշում էր, որ «մինչ Երևանի գաղթականների գալը Ձանգեզուրում գյուղացիների տրամադրությունը մարտունակ էր, բայց նրանց գալուց հետո այն ընկել է»: Այսուհանդերձ, համեմատելով երկու ուժերի բարոյա-հոգեբանական վիճակը, նշվում էր, որ Ձանգեզուրի գյուղացիների տրամադրությունը «գերբարձր է՝ *Նժդեհի օգտին*»: Կարմիրները հատկապես շեշտում էին Նժդեհի դեմ մղվող պայքարի կարևորությունը: Ավելին, վերջինս համարվում էր դեռևս մարտնչող «*վերջին գեներալը*», իսկ Ազատ Սյունիքի հերոսամարտի ապագան միանշանակ կապում էին Նժդեհի անձի հետ:

Նժդեհը 1921թ. հունիսի 26-ին ԳԳ կառավարությանը և Վրացյանին ուղղեց հետևյալ բնորոշիչ գրությունը. «Քանի դեռ ինքնավար Լեռնա-Յայաստան կա՝ խորհրդային Արարատյան Յայաստանն իրեն ապահով զգալ չէ կարող: Այսպես է մտածել ու գործի անցել Երևանի հեղկոմը: Քանի դեռ ինքնավար Լեռնա-Յայաստան կա՝ Նախիջևանն ու Շարուրը չեն կարող կցվել Ադրբեջանին, Յայկական Ղարաբաղը չի ադրբեջանանա՝ ըմբռնել է մուսուլմանությունը»:¹

Ձանգեզուրյան հերոսամարտն ուներ նաև «միջազգային» կողմ: Այսինքն, բացառապես Նժդեհի առաջնորդած պայքարի շնորհիվ Ռուսաստանի կոմկուսի ղեկավարությունը՝ անսալով ԳՄԽԳ բողոքներին, ստիպված համաձայնվեց Ռիզայում բանակցել Գ.Յ.Դ. Արտասահմանի Պատասխանատու Մարմնի ներկայացուցիչների հետ: Միայն Նժդեհի Արաքսն անցնելուց հետո բոլշևիկները դադարեցրին ճարահատյալ բանակցությունները. «Ռիզայի բանագնացները կկորցնեին կարևոր այդ գեները (Սյունիքի կռիվը), որու համար գլխավորաբար խորհուրդները պիտի բանակցեին Գ.Յ.Դ. հետ»:²

Իսկ հեռանալուց առաջ Նժդեհը սյունեցիներին հայտարարեց, որ ինքն ընդմիշտ չի հեռանում Լեռնա-Յայաստանից, որ պիտի վերադառնա՝ եթե Երևանի փոխարեն Բաքուն լինի Սյունիքի հողի վրա ուտը դնողը: Այսինքն, իր իսկ խոսքերով. «*Արտի անհուն կսկիծով, հակառակ իմ անհատական կամքի և ձգտումների, անխուսափելի հանգամանքներից ստիպված թողեցի Լեռնա-Յայաստանը*»:³

Այսպիսով, Սյունիքը Նժդեհի առաջնորդությամբ մաքառեց՝ առանց շունչ իսկ առնելու: Գրեթե համատարած ռազմա-քաղաքական շրջափակման պայմաններում շատ ու շատ թշնամիներ եկան-անցան, իրադարձությունները հարափոփոխ ելևէջումներ ունեցան: Սյունյաց լեռներից *անդին* գրեթե ոչ ոք էր անհանգիստ ու մտահոգ երկրամասի

¹ Գևորգյան Վ., Լեռնահայաստանի հերոսամարտը, էջ 169-170:

² Քիրքչեան Յ., Ուրուագիծ Գ. Յ. Դ. Պատմութեան 1919-1924 հնգամեակ, Աթենք, 1988, էջ 63:

³ Գ. Յ. Դ. Կենտրոնական Արխիվ:

ճակատագրով: Այն բոլորի կողմից անտարբերության մթնոլորտում մոռացության էր մատնվել:

ԳԳ ռազմա-քաղաքական և կուսակցական ղեկավարությունը մինչև վերջ էլ *ընդհանուր առմամբ* ինքնահոսի էր ձգել Սյունիքի պաշտպանությունը և ո՛չ միայն իրական նկատելի օգնություն չէր ցուցաբերում, այլև՝ երբեմն, արգելակում էր:

1918-21թթ. Ձանգեզուրում եղել են մի շարք գործիչներ թե՛ ներսից և թե՛ դրսից: Եվ հենց այդ տեսանկյունից կարևոր է դիտարկել և կարևորել, թե ո՞րն է Ձանգեզուրում գործած ռազմա-քաղաքական գործիչների ողջ շարքում Նժդեհի տեղը և դերը: Վերջապես, որո՞նք են այն եական տարբերակիչ առանձնահատկությունները, որոնք նրան որակապես առանձնացնում են այդ շարքում:

Ամենևին նպատակ չիետապնդելով ստվերելու մյուսներին՝ հարկ է շեշտել, որ, որպես կանոն, նրանց գործունեությունը գերազանցապես կրում էր անցողիկ և ժամանակավոր բնույթ: Նրանք Սյունիք էին գնում լուկ որպես պաշտոն կատարողներ և որպես այդպիսին էլ՝ հեռու մնում ժողովրդից, նրա հոգսերից, դժվարություններից, պայքարից: Եվ ամենակարևորը՝ իրենց գործողություններին նրանք երբեք ոգեղեն, հուսահատին ցնցելու և վերափոխելու բնույթ չէին հաղորդում: Պարզապես, նման գործիչները լավագույն հատկանիշներով հանդերձ, սոսկական պաշտոնյայից կամ զինվորականից անդին չէին անցնում:

Ի՞սկ Նժդեհը: Ինչպիսի՞ն էր նա որպես զինվորական, ռազմագետ և ազգային-քաղաքական գործիչ: Նրա տության բնորոշիչ հատկանիշներից են անձնագրի նվիրվածությունը, զաղափարական վեհությունը և ոգու անադարտությունը, իսկ որպես զորավար՝ իր ռազմական կազմակերպչական անդուլ ջանքերով օրն ի բուն մտահոգ էր միմիայն մեկ գերխնդրով՝ Սյունիքի ինքնապաշտպանությամբ:

Պայքարելով Սյունիքում և նրա համար՝ Նժդեհը միշտ տեսադաշտում ռազմավարական տեսանկյունից նկատի է ունեցել ԳԳ և հայոց հավաքական շահը: Այսինքն, երբեք որևէ դժվարության հանդեպ չընկրկելով նա Սյունիքը ոչ մի դեպքում չի հակադրել ԳԳ-ին: Նժդեհը բոլոր սյունեցիներին համախմբելով դարձրեց մի հավաքական ամրակուռ բռունցք, որն առաջին հերթին և գերազանցապես ուղղված էր ԳԳ-ի թշնամիների դեմ:

1919-21թթ. Նժդեհը միշտ հավատարիմ մնաց յուր բախտն ու ապագան նրան ապավինած սյունեցուն, չլքեց նրան, համահավասար կիսեց և մի կտոր չոր հացը և խրամատը՝ անգամ մերժելով Երևան վերադառնալու մասին ԳԳ ղեկավարության պարտվողական հրամանները: Նա վայելեց ու արժանացավ Սյունեցու հարգանքին, պատվին, սիրուն և անսասան վստահությանը: Այս ամենի արդյունքում ցեղային կանչին զորավիզ Նժդեհն օրինաչափորեն դարձավ Լեռնա-Յայաստանի Առաջնորդը: Դեմք այդ պարագայի շնորհիվ էլ Ազատ Սյունիքը

պայքարեց, գոյատևեց և հարատևեց՝ միաժամանակ հավաստելով ու ապացուցելով հայ ցեղի և ՀՀ գոյության իրավունքը:

Ըստ այդմ, Նժդեհի ամենագլխավոր տարբերակիչ առանձնահատկությունն էր ժողովրդի առաջնորդ լինելը, որին ի գորու չեղավ տիրապետել ժամանակի և ոչ մի գործիչ:

Խորապես հանդգնած լինելով և միանշանակ ընդունելով, որ Լեռնա-Հայաստանի գոյամարտի արժանի գնահատականի առիավատչյան ՀՀ և նրա կազմում՝ Սյունիքի գոյությունն է, ավելորդ չենք համարում կատարել մի շարք դիտարկումներ:

Լեռնա-Հայաստանի պայքարը ժողովրդական էր և համազգային, կռիվը չէր մղվում *«այս կամ այն կուսակցության կամ դասակարգի դրոշի տակ»* (Գ. Նժդեհ): Ուղղակի, նա հայ ցեղի մարտական ոգու վճռական կանչն էր՝ ուղղված թրքո-բուլղարական հայատյաց ոտնձգությունների դեմ:

Սյունիքը 1919-21թթ. իր անկոտրում վիճականության և Նժդեհի առաջնորդության շնորհիվ ռազմի դաշտում տվել է ընդամենը 28 նահատակ: Այդ այն դեպքում, երբ թրքո-բուլղարական թշնամին կորցրել է 15 հազար սպանված, 7 հազար գերի, 200 զնդացի, 7 թնդանոթ, 10 հազար հրացան: Եվ, ամենակարևորն, այդ ժամանակահատվածում մաքրվել-հայացվել են 200 թրքաբնակ գյուղեր:¹ Թվեր, որոնք գուցե անհավանական և չափազանցված թվանք են ցեղի ուժերի հնարավորությունների անսպառության նկատմամբ թերահավատներին:

Եթե Նժդեհի առաջնորդությամբ Սյունիքի հայությունը հերոսաբար չկռվեր, ապա ՀՀ անվտանգ գոյությունը մեծապես հարցականի տակ կլիներ ազերի-բուլղարական թշնամական արքանում: Իսկ հետագայում՝ Ռուսաստանը Սյունիքը կգիջեր Բաքվին: Այդ ամենից հետո կվտանգվեր Խորհրդային Հայաստանի՝ առանձին հանրապետություն լինելու հանգամանքը: Լավագույն դեպքում նա պարզապես ինքնավար միավորի կարգավիճակով կընդգրկվեր Այսրկովկասը երկու մասի բաժանած Վրաստանի և Ադրբեջանի խորհրդային հանրապետությունների սահմաններում: Այսպիսով, հերոսական Սյունիքը փրկեց և ապահովագրեց հայկական պետական միավորի պահպանման հնարավորությունը ինչպես խորհրդային, այնպես էլ՝ ներկա և ապագա ժամանակների համար:

Փրկվեց ժամանակի հայ մտավորականության սերունդը, «որը չէ ստեղծվում ամիսների և տարիների ընթացքում, որի կորուստը մահացու հարված պիտի հասցներ հայ ժողովրդին»:² Իսկ եթե վերիիշենք այն ցավալի փաստը, որ Եղեռնի արդյունքում արևմտահայությունը գրեթե զրկվել էր մտավորական ներուժից, ապա վերոնշյալն ավելի է կարևորվում: Եվ հենց Սյունիքի շնորհիվ փրկված մտավորա-

¹ Գևորգյան Վ., Լեռնահայաստանի հերոսամարտը, էջ 177:

² «Հայրենիք», Բոստոն, 1923, թ. 8, էջ 80:

կանությունը, սկսած 1920-ական թվերից, Սփյուռքում եական մղում տվեց հայ մշակույթի վերագարթումին:

Ազատ Սյունիքն ու Նժդեհը փրկիչն եղան ՀՀ նախկին քաղաքական-կուսակցական ղեկավարության, որոնք սյունեցու զորեղ բազուկի չգոյության դեպքում պետք է արժանանային Չեկայի բանտում կացնահարված Համազասպի եղբորական ճակատագրին: Այս պարագան ապագայի տեսանկյունից դիտարկելու դեպքում, բացահայտ է, որ առանց այդ գործիչների՝ սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական կյանքն, առաջին հերթին և գլխավորապես՝ Հ. Յ. Դ. գործունեությունը, ամենևին համապատասխան դաշտ չէին ունենա: Իսկ ավելի ամփոփիչ. *«Սյունիքի հերոսականի շնորհիվ փրկված են նաև Հայաստանի մտավորականությունը, Հ. Յ. Դ. ղաշակցությունը, հայ հեղափոխական և մարտական տարրերը»*:¹

Իսկ այս ամենը, առարկայաբար, շնորհիվ միայն Լեռնա-Հայաստանի ղեկավար Նժդեհի և Սյունեցու հերոսականի: Այս առումով, միանգամայն օրինաչափ է Հայկ Ասատրյանի գնահատականը. *«Ցեղի ոգու տարրերն էր, որ Նժդեհին Ջանգեզուրում դարձրեց հզոր անհատականություն»*:

Մինչդեռ, ՀՀ-ն կռվի հարկավոր ոգի չցուցաբերելով, ցավալիորեն, տեղի տվեց: Եվ, այդ պարագայում, տեղատվության գլխավոր մեղքաբաժինն ընկնում է նրանց ղեկավարելու կոչվածների ուսերին: Հայն ամենուրեք նույնն է, սակայն ցեղահաղորդ ղեկավարման դեպքում նա անճանաչելիորեն ոգեփոխվում է, քանզի շարժվում է իր ցեղի անհաղթելիության հրամայականով: Կյանքի օրենքն է այդ. *«Միևնույն ժողովուրդը, բանակը՝ նայած իր ղեկավարներին, կարող է և՛ հրաշագործություններ կատարել և՛ խայտառակորեն ծունկի գալ հակառակորդի առաջ»*:

Եվ օրինաչափ է, որ միմիայն Գարեգին Նժդեհի՝ *Կատարյալ Ղեկավարի*, սուրն էր ի գորու Սյունիքի հայությանն առաջնորդել հրաշքի, քանզի առարկայաբար և հրամայաբար այդ էր վտանգալից ժամանակի պահանջն ու կարիքը: Փրկելով Սյունիքը՝ Նժդեհն այն բացառիկն էր, որ ի գորու եղավ ընկալել Հայ Ցեղի անսահմանափակ կարելիությունների ներուժը:

Լեռնա-Հայաստանում Գարեգին Նժդեհը հիրավի ապացուցեց, որ *Իսկական Առաջնորդը* հայտնվում է վտանգի ժամանակ:

¹ Նժդեհ Գ., Ինքնակենսագրություն:

Հատկանշական է շեշտել այն կարևոր հանգամանքը, որ անգամ օրհասական և ճակատագրական հերոսամարտի պայմաններում՝ Գ. Նժդեհը խորապես գիտակցելով պայքարի գաղափարա-քարոզչական նշանակությունը, նախաձեռնեց այս գրքույկների հրատարակությունը՝ հետագա սերունդներին հնարավորություն ընձեռելով իրադարձություններին ծանոթանալ և համապատասխան հետևություններ անել՝ հիմք ընդունելով ականատես-ժամանակակցի տեսակետը:

«Ազատ Սյունիք»-ը տպագրվել է Ինքնավար Սյունիքի խորհրդարանի, իսկ «Արևոտ գիրք»-ը Լեռնա-Հայաստանի կառավարության հրատարակությամբ: Երկուսն էլ տպագրվել են 1921թ. Գորիսի «Սասուն» տպարանում: Առաջինի կազմողը Տիգրան Սազանդարյանն է, իսկ երկրորդինը՝ Ասլան Շահնազարյանը: Երկու գրքույկներն էլ խմբագրել է Գ. Նժդեհը:

Այս գրքույկներում միանգամայն անաչառ և բավականին հարուստ փաստերի համատեքստում ներկայացվում է Սյունեցու անկտրում պայքարը թուրք-բուլղարական նվաճողական նկրտումների դեմ:

«Ազատ Սյունիք»-ը և «Արևոտ գիրք»-ը արդեն վաղուց դարձել են հազվագյուտ և անգտանելի: Մինչդեռ, դրանց կարևորությունն ակնհայտ է, իսկ վերատպությունը՝ հրամայական:

Գ. Նժդեհի առաջնորդած Լեռնա-Հայաստանի հերոսամարտից՝ նկատի ունենալով հենց արդիական հնչեղությունը, այսօր հարկավոր է դասեր քաղել, անհրաժեշտ հետևություններ կատարել:

«Հայրենիք» Ակումբ

Ա Ջ Ա Տ Ս Յ ՈՒ Ն Ի Ք

ՍԵՎ ԷԶԵՐ ԵՎ ՓԱՍՏԵՐ ԲՈՒՇԵՎԻԿՆԵՐԻ

ՀՆԳԱՍՍՅԱ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Սոցիալիզմի անունից խոսող և քարոզող շատ կուսակցություններ կան, որոնք այս կամ այն ուղղությամբ առաջ են տանում իրանց դրոշը և մարդկության հոգուն և սրտին տիրել կամենում:

Եվ ամեն կուսակցություն իր սրտից ելած խոսքի և ազատության համապատասխան գործունեություն պետք է ունենա ժողովրդի մեջ՝ հմայք և սեր ծեռք բերելու համար:

Սակայն, այն բոլոր փքուն և գեղեցիկ բառերով շարահյուսած լոզունգները, որ պատմական Սյունիքի հայ ազգաբնակչությունը դժբախտություն ունեցավ լսելու բուլշևիկյան կառավարության հինգ ամսվա տիրապետության ընթացքում նրա հռետորների, երգվյալ կոմունիստների և աշխատավոր գյուղացիության շահերի ջերմ պաշտպան հանդիսացող գործիչների բերանից՝ միանգամայն հակապատկերն էին առանց դասակարգերի խտրության թալանվող հասարակության նկատմամբ գործադրված բռնություններին, կեղեքումներին, սպանություններին և կործանարար իրացումներին:

Այդ իսկ նպատակով, լույս է տեսնում «Ազատ Սյունիք»-ը, մի ավելորդ անգամ ևս զալու և ցույց տալու քաղաքակիրթ աշխարհին այն վնասակար, այն բռնազբոսիկ և ոչ մի կրիտիկայի¹ չդիմացող քաղաքականությունն ու գործելակերպը, որ ունի բուլշևիկյան կառավարությունը, և որ Ձանգեզուրը իր կաշվի վրա փորձեց ու զգաց:

«Ազատ Սյունիք»-ի էջերում շատ համառոտակի և անպաճույճ կերպով գետեղված են այն բոլոր, ճշգրիտ և կատարված դեպքերն ու փաստերը, որ բուլշևիկյան կառավարությունը գործադրել է Ձանգեզուրում և որի ճնշման ու ազդեցության տակ ազատասեր զանգեզուրցու համբերության բաժակը լցվելով, իր լավագույն զավակների արյան գնով ծեռք բերած ազատությունը վերագնահատելով, նահատակների և մարտիրոսների շիրիմների աստ անպարտ չմնալու համար նա՝ ըմբոստ զանգեզուրցին, ապստամբության գոռոզ դրոշը պարզեց և անկոչ հյուրերին դուրս քշեց իր սահմաններից:

«Ազատ Սյունիք»-ը թող լինի այն ծով արցունքների, այն օվկիանոս վշտերի, այն լեռնացած ու սեպացած վրեժների մի կաթիլն ու բեկորը, որ իր կրծքից, իր հոգու խորքից հանում, դնում է համաշխարհային դատի սեղանին. հայ մանուկը, հայ ծերունին, լլկված կույսն ու հարսը և մեր այն լավագույն զավակները, որոնք գլխատվեցին մութ գիշերներին ու իրենց վրեժի կրակոտ խոսքը, ցասումն ու բողոքի գայրույթը ասեն. թող կորչի անունը կարմիր, գործը սև, խոսքը քաղցր, սիրտը թույն բուլշևիզմը՝ մարդկության անեծքը:

S. U.²

¹ Զննադատություն – ռուսերեն: «Հայրենիք» Ակումբ:

² Տիգրան Սազանդարյան: «Հայրենիք» Ակումբ:

Մեր սարեր անառիկ և հպարտ,

Մեր որդիք կորովի և անպարտ.

Խոր ծորեր Սյունիքի ահավոր,

Շիրիմ են թշնամու դարավոր:

Թշնամին հազարով միշտ մեր դեմ,

Կուրծք կրծքի մենք կանգնած նրա դեմ,

Չենք դողում, չենք սարսում մենք մահից,

Մեր մահը թեթև թիթեռի թևից:

Ինքնավար Սյունիքին ցանկանք,

Միշտ լինել թշնամու սպառնանք,

Շատ ապրի մեզ համար այսուհետ,

Քաջ հերոս Նժդեհ Սպարապետ:

S. U.

ԲՈՒՆԵՎԻԿՆԵՐԸ ԶԱՆՁԵԶՈՒՐՈՒՄ

Համաշխարհային մեծ պատերազմի ալիքները հասնելով Կովկաս՝ պատմական հայարտություններով հարուստ Սյունիքը ևս հանդիպեց այդ ալիքների կործանարար զարկերին:

Հայ սերունդի դարավոր թշնամի և դաժիճ տաճկական հորդաները Բաքուն գրավելուց հետո՝ իրանց ընթացքը ուղղեցին դեպի Ղարաբաղ-Ձանգեզուր: Հազարավոր զորամասեր, տեղական ավազակների հետ միացած, Արազի ափով առաջացան և գրավեցին Ղարաբաղ-Ձանգեզուրի Վերդեն՝ Ղարաղշլաղը, կոտորեցին, ավերեցին և փլատակների վերածեցին արծիվների բունը: Ապա շրջապատեցին Լեռնային Ղարաբաղը և 1918թ. սեպտեմբերի 24-ին գրավեցին Ղարաբաղի սիրտը՝ Շուշին, ու ենթարկեցին ադրբեջանյան կառավարության:

Տաճկական հորդաները՝ հղփացած իրանց հաղթություններով, մոտեցան Ձանգեզուրի սահմաններին, ուր այդ ժամանակ բախտի բերմամբ գտնվում էր մեր ազգային հերոս Անդրանիկը իր զորամասերով: Տեսնելով Ձանգեզուրի ազգաբնակչության վճռական որոշումը և տաճկական զորքին դիմադրելու ցանկությունը՝ Անդրանիկը գլուխ է կանգնում բոլոր կռվող ուժերի և դիմադրում այն բոլոր գոռհներին, որոնք ուղղվում էին թշնամու կողմից և պահպանում է հայ ժողովրդի կյանքը, Ձանգեզուրի ինքնուրույնությունը:

Քաջ գիտակցելով, որ Ձանգեզուրը առանց Ղարաբաղի կյանք ունենալ չի կարող, Անդրանիկը արշավանք է ձեռնարկում դեպի Ղարաբաղ, ուր մոտավորապես 300 հազար հայություն տառապում էր տաճկական փաշաների ձեռքին, սակայն կես ճամապարհին այդ առաջխաղացումը անգլիացիների միջամտության շնորհիվ դադարեցնում է:

Տաճկական զորամասերը այնուհետև սկսում են մի շարք ուղղությամբ հարձակումներ կատարել Ձանգեզուրի դեմ, որոնք բոլորն էլ ետ են մղվում մեծամեծ կորուստներով, մինչև որ ազգաբնակչության բուռն ցանկությամբ Հայաստանի Հանրապետությունը ուղարկում է իր ներկայացուցիչը՝ Ա. Շահմազյանին, 1919թ. մարտի 12-ին:

Նույն թվի մարտի 25-ին գեներալ-մայոր Անդրանիկը անգլիական կառավարության կարգադրությամբ թողնում է Ձանգեզուրը և իր զորամասով հեռանում, իր պահած, պահպանած ու փայփայած գավառը թողնելով Հանրապետության ներկայացուցչի խնամքին:

Անդրանիկի հեռանալուց հետո ևս մի շարք փորձեր են կատարվում Ձանգեզուրը Ադրբեջանին հպատակեցնելու նպատակով, բայց այդ բոլորը մնում են լուկ փորձեր և հայ ազգաբնակչությունը վերագնահատելով հպարտ մահը ստրուկ կյանքից՝ բոլոր դիմումներին պատասխանում է ազատ, հպարտ, ու երկրին հատուկ վճռական

կերպով շեշտում, որ իր դիակների վրայով միայն թշնամին կարող է առաջանալ և տիրել Ձանգեզուրը:

Նույն թիվ ապրիլի 7-ից տեղի են ունենում մի շարք բողոք-միտինգներ և հսկայական ցույցեր այն բոլոր ոտնձգությունների դեմ, որոնք կանենում էին բռնի կերպով Ձանգեզուրը հպատակեցնել Ադրբեջանին:

Պատմության թողնելով այդ քաղաքական դավերը, կասենք միայն, որ հերոս ժողովուրդը իր հատուկ դերը սրբությամբ կատարեց և պաշտպանեց իր երկիրը անձնուրաց կերպով:

Հասավ ամառը. մինչ հայ աշխատավոր գյուղացիությունը ըսկսում է իր եռուն աշխատանքը՝ տաճկական զորամասերը Ղափանի մի շարք գյուղերի դեմ հարձակումներ են սկսում: Ղարաբաբա, Ուժանիս, Ագարակ և Մողես գյուղերը թեև դատարկվում են թշնամու գերագանց ուժերի ճնշման տակ, հեռանում, սակայն կռվող երիտասարդությունը անվեհերությամբ հետ է մղում բոլոր ագրեսիվ հարձակումները և դեմ շարտում թշնամուն, մեծամեծ կորուստներ պատճառելով նրան:

Արևմուտքից՝ Նախիջևանի կողմից, ևս դեպի Ձանգեզուր են շարժվում թուրքական ուժեր, որոնք գրավելով Նորս, Գյումրի, Գժածոր և Մազրա հայկական գյուղերը՝ ավերելով, թալանելով ու կոտորելով ժողովրդին՝ մոտենում և կանգ են առնում Ձանգեզուրի սահմանում:

Մի շարք ապարդյուն փորձերից հետո՝ տաճկական զորամասերը ստիպում են Ադրբեջանի կառավարությանը մեծ ուժով ընկճել Ձանգեզուրի գոռոզությունը և կռվով հպատակեցնել ազատասեր և ըմբոստ ժողովրդին:

Ադրբեջանական 16 հազարանոց բանակը Քեչալ-դաղից շրջապատում է Գորիս քաղաքը, Խոզնավար, Խնածախ, Տեղ, Արավուս, Կոռընձոր և Խնձորեսկ գյուղերը, իսկ հարավից՝ ամբողջ Ղափանը: Ոտքի է ելնում զանգեզուրցին, լարում իր բոլոր ուժերը և մի սիրտ, մի հոգի դարձած օդակում վտանգի, բոլոր շրջանները և պողպատի պես կուրծք դեմ տալիս թշնամու բոլոր հարձակումներին և դուրս շարտում իր սահմաններից: Ավերվում և թալանվում են մի շարք գյուղեր, սակայն Ձանգեզուրը իր տարած այդ մեծ հաղթանակով ցույց է տալիս համա մայր աշխարհին, որ ինքը կանենում է ապրել ազատ և անկախ ու կցվել Մայր Հայաստանին՝ որպես նրա անբաժան մի երկրամաս:

Ադրբեջանական մի զորամաս, որ գտնվում էր Արազի ափին, տեղական թրջության հետ միասին դեկտեմբերի 25-ին հարձակվում են Ներքին և Վերին Ազուլիսների վրա, ավերում, թալանում ու մինչև վերջին շունչը սրի քաշում մի գիշերվա ընթացքում ամբողջ հայ ազգաբնակչությանը: Այդ Բարդուղիմեոսյան գիշերը անմոռաց պիտի մնա հայության սրտում և տաճիկ սպա Էդիֆ բեյի անունը լսելիս՝ վրեժի և ատելության կնճիռը պիտի ունենա ամեն մի հայ մարդ:

Գալիս է 1920 թիվը: Ձանգեզուրի հայությունը նոր տարում և ստիպված է լինում գիշեր և ցերեկ հսկել իր սահմանները թրջության մի շարք պաշտպանությունների դեմ, և ինչպես միշտ այս անգամ ևս քաջաբար պաշտպանում իր երկրի սահմանները:

Այդ ժամանակամիջոցում բուլշևիկները գրավում են Բաքուն և ադրբեջանյան կառավարությունը կերպարանափոխվում է սովետականի: Սովալուկ և մերկ բուլշևիկները սննդյան տեղ գտնելով հարուստ Ադրբեջանը՝ իրանց ծառայությունն են մատուցանում, և որպես սովետական Ադրբեջանի զորամասեր՝ առաջ շարժվում ու գրավում Ղարաբաղը:

Բուլշևիկների փրուն և գեղեցիկ լոգունները հառնում են և Ձանգեզուր չէ, որ հայը հավատացող է, չէ՞ որ հայը ամբողջ 4-5 տարի է ռուսական արդյունաբերության, ռուսական շաքարի, Բաքվի նավթի և վերջապես ռուս մարդու դեմքի կարոտ է:

Հայ տականքներ, որոնց համար գոյություն չունի ազգ, կրոն, ընտանեկան սրբություն և ինքնուրույնության ձգտում, ի մի հավաքված, Ձանգեզուրի զանազան գյուղերում, գաղտնի կերպով, իրանց հատուկ դերն էին կատարում և գերեզման փորում թէ Հայաստանի Հանրապետության և թե հայ ժողովրդի համար: Եվ իրանց դիվային սև աշխատանքները մինչ այն աստիճան առաջ են տանում, որ որոշում են ինչ գնով ուզում է լինի ծախել Ձանգեզուրը և ենթարկել սովետական Ադրբեջանին:

Ապիկար և բախտախնդիր այդ տականքները գյուղերում սկսում են ծածուկ կերպով քարոզել բուլշևիկների բերելիք արքայության, խաղաղ կյանքի և այն բոլոր բարիքների մասին, որին ինչպես ծարավի և կարոտ է Ռուսաստանը, նույնպես և Ձանգեզուրը, ու խաբեբայությամբ մի շարք գյուղերում կեղծ համախոսականները կազմելով՝ ներս են հրավիրում սովետական վարձկան զորամասերը:

Եվ Ղարաբաղյանների դավադիր, ոճրագործ և սառը արարմունքները իրանց նպատակին են հասնում ու հուլիսի 5-ին Ձաքուղի ձորից Տեղ գյուղը հրավիրվում սովետական զորամասը: Երեք տարի իր երկրի, օջախի և պատվի պաշտպան հայը հոգնած դիրքապահությունից և զենքի ծանրությունից՝ գրկաբաց կերպով դիմավորում է իր ռուս կարծեցյալ եղբորը:

Առաջին դիմավորումը տեղի է ունենում սահմանի վրա գտնվող Տեղ գյուղում:

Հայկական զորամասերը, հիմնարկությունների մի շարք պաշտոնյաներ և անհատներ, որոնք սովետական զորամասերի ներկայությունը տանել և ապրել չէին կարող՝ Ձանգեզուրը թողնում և հեռանում են դեպի Երևան: Եվ կարծես թե առանց հետին մի ակնարկ ձգելու իր վերջին տարիների ունեցած փոթորկալի կյանքի վրա՝ խաբված Ձանգեզուրը դիմավորում է սովետական զորամասերին և արյունով ձեռք բերած հարազատ Հայաստանի հանրապետական կարգերը մոռա-

ցած, ընկղմվում «ընկերական» սիրուն բառերով արտահայտվող ռուս և հայ եկվորների գիրկը ու Քորեբ լեռան ստորոտում կանգնած խրախելացու նման բերանբաց սպասում իր վերջնական խաղաղ և անդորր կյանքին:

Հասնելով Գորիս քաղաքը՝ բուլշևիկները առաջ են շարժվում Սիսիան ու հետամտում հեռացող զորամասերին և զաղթողներին, ու հասնում Բազարչայ, իսկ Բռնակոթի վրայով կապ հաստատում Նախիջևանի թրջության ու Տաճկաստանի հետ և ստեղծում մի կամուրջ Տաճկաստանի և Բաքվի միջև, որով անց ու դարձ են անում, մինչև իսկ Բաքվի «արևելյան ժողովուրդների համագումարին» մասնակցելու մեկնում էնվեր-խալիկները և Նուրի փաշաները շատ շատերի հետ միասին:

Սիսիանը գրավելուց հետո բուլշևիկները քանիցս հարձակումներ են ձեռնարկում և դեպի Ղափան, սակայն տեղական ժողովուրդը զլխավորությամբ՝ Նժդեհի, որը հայկական զորամասերը հեռանալուց ազգաբնակչության բուռն ցանկությամբ վերադարձել էր Ղափան, պաշտպանում է իր սահմանները և հետ մղում բուլշևիկների բոլոր գրոհները ու մեծամեծ կորուստներ պատճառում նրանց:

Երկար դիմադրությունից հետո Ղափանը ևս ընկնում է գերազանց ուժերի ճնշման տակ, իսկ կռվող երիտասարդությունը՝ հրամանատարի հետ միասին ապաստանում են Գենվազում, Խուստուփ լեռան բարձր կատարը բռնում:

Իսկ այդ րոպեին ինչ էր կատարվում գավառի ներսում, բուլշևիկ զորքի թիկունքում աննկարագրելի, չտեսնված, Լենկ-Թեմուրի, Արաբների, Չինգիզ խաների տարածած սարսափը նսեմացնող մի դժոխք էր պատկերանում մարդու առաջ:

Հացի, մսի, շորի և այլ պարենի կարոտ, ապրելու տենչով բռնված 8-10 հազարանոց քաղցած բանակ, իսկ դիմացը՝ Ձանգեզուրի հայ չարքաշ գյուղացիություն:

Վերցրու, խլիր, գրավիր ինչ որ կտեսնես, փորփիր, քրքիր և գտիր ինչ որ կարող ես և առանց որևէ ամոթի թալանիր և ուտելիք և հագնելիք ու ամեն ինչ:

Ահա՛, բուլշևիկների գործունեության իսկական պատկերը Ձանգեզուրում:

Մի քանի շաբաթ միայն Ղափանը մնաց բուլշևիկների տիրապետության տակ, քամվեց ու թալանվեց հայ ժողովուրդը և շնորհիվ Խուստուփի բարձրությունները ապավինած կռվողների՝ վերագրավեց կրկին հրամանատար Նժդեհը:

Ահա այդ ժամանակ բուլշևիկները դիմեցին մի այլ փորձի: Նոքա տեսնելով ռուս զորքի թուլությունը, տեսնելով իրանց տված հսկայական զոհերը՝ Բաքվից բերել տվին Ռուսաստանում գերի մնացած տաճկական ասկյարներից կազմած մոտ հազար հոգուց բաղկացած մի զորամաս:

Երկրի իսկական պատկերը դառնում է կատարյալ դժոխք, բուշկիկների գործած բռնությունների, ալան-թալանի վրա ավելանում է տաճիկ ասկյարներին հատուկ բարբարոսությունները և հայ գյուղացին այդ ժամանակ միայն զգում է, որ իր գոյությունը ծաղրում են, իր կյանքը վտանգված է, իր ընտանեկան սրբությունը ոտնահարված է:

Հանուն հաղթության ասկյարները լիազորված էին ամեն տեսակ գործողության համար և չկար մեկը, որ վստահանար ձայն հաներ, բողոք բարձրացներ կատարվող քստմունքի դեպքերի համար: Պապանձված ու փականք էր դրված մարդկանց մտածողությանը, զգացմունքին և մարդկային արժանապատվությունը հասնում է զրոյի:

Եթե որևէ անհատ էլ տեսնում, չափում էր գործադրված գազանությունների անօրինակությունը, տեռորի ազդեցության տակ՝ նա միայն իրեն տանջում, իրան վնասում, իր ներսում, իր սրտում քանելով դառնության բաժակը:

Անհրաժեշտ է քաղաքակիրթ աշխարհին համառոտակի կերպով ներկայացնել կատարված բարբարոսություններից մի քանի նմուշներ, որ պարզ լինի թե բուշկիկական 5 ամսվա տիրապետությունը Ձանգեզուրում ինչ կերպ է առաջ տարվել:

Ահավասիկ, տվյալներ, որոնք արձանագրված են Ձանգեզուրի գյուղացիական ժամանակավոր խորհրդի 1920թ. նոյեմբերի 30-ի նիստում:

S. U.

ՏՎՅԱԼՆԵՐ ԵՎ ՓԱՍՏԵՐ՝¹

Հինգ ամսվա ընթացքում բուշկիկների Ձանգեզուրում կատարած սխրագործություններից բերում ենք հետևյալ աղաղակող փաստերը, որոնք գետեղված են բուն Ձանգեզուրի գյուղացիական ժամանակավոր խորհրդի 1920թ. նոյեմբերի 30-ի արձանագրության մեջ:

1920թ. օգոստոսի 2-ին Հայաստանի Հանրապետության Պարլամենտի անդամներ, գրական գործիչներ և աշխատավոր գյուղացիության շահերի պաշտպան Վ. Խորենուն և Ա. Շիրինյանին առանց որևէ քննության գլխատում են՝ սիսիանցիներ Մ. Աղամյանի և Ջ. Տեր-Ղազարյանի հետ միասին:

Նույն ամսի 3-ին Գորիսից դեպի Շուշի են տարվում 17 բանտարկյալներ - Ջ. Տեր-Ղավթյան, Գ. Մալիցյան, Պ. Փարսյան, Եղբայրներ Դ. և Գ. Տեր-Մկրտչյաններ, Ա. Դադայան և մի շարք գյուղացի երիտասարդներ և Ավդալարում գնդակահարվում, որոնցից Կոռընձոր գյուղի Գրիգոր քահանան դիակների միջից 11 վերքով փախչում և հրաշքով ազատվում է:

Յոկտեմբերի 16-ի գիշերը, Գորիսի բանտում, ցարական ռեժիմի ժամանակ 10 տարով բանտերում շղթաներ մաշած Սաքոն գազանաբար սպանվում է իր 12 ընկերներ Գ. Մալիցյանի, Ա. Միրաքյանի, Ա. Տեր-Մկրտչյանի, Փ. Մելիք-Փարսաղանյանի, Գ. Շալունցի և ռաշպար գյուղացիների հետ միասին:

Արծվանիկ գյուղում 252-րդ զնդի վոյեմկոմ² Իվանովը հրամայում է մասնակիցներից մինչև 80-90 տարեկան ծերունիներին անգամ չխնայել և կոտորել: Հրամանը կատարվելուց հետո 11-րդ զորաբանակի կոմիսար Ղարաբյոզյանը³ Նարիմանովին ուղղած զեկուցման մեջ խղճի խայթ զգալով շեշտում է, որ նման դեպքերը նսեմացնում և վարկաբեկում են սովետական կառավարությանը:

Բացի մասսայական սպանությունները իրանց մտած բոլոր գյուղերում սովետական զորամասերը կատարել են մի շարք անհատական սպանություններ և բռնություններ: Այսպես իրինակ Տեղ գյուղը, որը գտնվում է ճանապարհի վրա, իր կրած մի շարք կեղեքումներ

¹ Վերնագիրն ըստ բովանդակության: «Հայրենիք» Ակումբ:

² Զինվորական կոմիսար - ռուսերեն: «Հայրենիք» Ակումբ:

³ Արմենակ Մկրտիչի Ղարաբյոզյանը ծնվել է 1890թ. Խնձորեսկում: Նրա հրամանով գնդակահարվել են Վահան Խորենին և Արշակ Շիրինյանը: Սյունիքում ապագային գործունեությունից հետո 1921-23թթ. եղել է ՀԽՍՀ ժողտնտխորհի նախագահ, 1923-28թթ.՝ ԼՂԻՍ ժողկոմխորհի և Կենտգործկոմի նախագահ, 1928-30թթ.՝ Ադրբեջանի Զրային տնտեսության պետ, 1930-34թթ.՝ ԽՍՀՄ Զրային տնտեսության պետ, 1934-37թթ.՝ Ադրբեջանի Բանբակի տրեստի պետ: 1937թ. գնդակահարվել է: «Հայրենիք» Ակումբ:

րից և բռնագրավումներից ազատվելու համար խնդրագրով դիմել էր «Բանվորա-գյուղացիական տեսչության» Ձանգեզուրի գավառական ռեկոմիսի¹ և Գորիսի գարնիզոնի² պետին՝ իրանց մի այլ շրջան տեղափոխել և գյուղը ազատել իր ծանր և անելանելի վիճակից:

Գորիս քաղաքից տարել են մոտ 2000 գորգեր, 1000 հատ կարպետներ, կարի մեքենաներ, պահարաններ և այլն:

Ցածր տների երկրորդ հարկերում անգամ ծիաներ են կապել: Փչացրել և ավերակ են դարձրել 100 տուն:

Վառել են տների, որոնց թվում գիմնագիտնի հատակի, առաստաղի և պատուհանների փեղկերը և դռները, տասնյակ տներ են փլվել և ավերվել:

Սոցիալիզացիայի փոխարեն բուլշևիկները իրանց մտած գյուղերը սիֆիլիզացիայի են ենթարկել, հղիացած են 14-ից 15 տարեկան աղջիկներ, որոնք բուլշևիկների հեռանալուց հետո, սոսկալի տանջանքների ենթարկվելով՝ աշխատել են ազատվել այդ անպատվությունից և այժմ իրանց սև օրն են անիծում:

Հին Գորիս, Եայքի, Չափնի և Ջեյվա գյուղերի եկեղեցիներում ծիաներ են կապել և ապականել եկեղեցիները:

Սպասվելիք ապստամբության իբրև պատանդներ՝ հարյուրավոր մարդկանց բանտ են ձգել և ամիսներ շարունակ ահ ու սարսափի տակ պահել նոցա:

Թալանի նպատակով, կես գիշերները, խուզարկության անվան տակ, տասնյակ տներ են մտել և գրավել ոսկի, արծաթ, կանանց արդ ու զարդ, կերպասեղեն և այլ իրեր:

Հուլիս և օգոստոս ամիսներում միմիայն Բուն Ձանգեզուրի շրջանից Բաքու են տարել 20 հազար փութ ցորեն և ալյուր, առանց մտածելու, որ գյուղացիությունը ինքը տառապում է սովի ճիրաններում:

Քաղաքում և գյուղերում բռնի կերպով վերցրել են կանանց գլխի և օրիորդների կրծքի զարդեր - արծաթ և ոսկի. տաճիկ ասկյարները իրանց ձեռքի կրծքերը զարդարել էին այդ գրաված դրամներով:

Իրանց փախստի ժամանակ, նոյեմբերի լույս 21-ի գիշերը, քել են մոտ 300 եզ, ձի և ջորի ու իրանց աբոզը³ փոխադրել դեպի Շուշի մինչև այժմ այդ անասունների և քռող մարդկանց տեղն անգամ անհայտ էր:

¹ Հեղափոխական կոմիտե - ռուսերեն: «Հայրենիք» Ակումբ:

² Կայազոր - ռուսերեն: «Հայրենիք» Ակումբ:

³ Գունակ, սայլախումբ - ռուսերեն: «Հայրենիք» Ակումբ:

ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ

Բուլշևիկների կողմից Ձանգեզուրի գյուղացիության հասցրած վնասների և ալան-թալանի առթիվ գյուղերից ստացված մի շարք համախոսականներից, ստորև զետեղում ենք Կոռընձոր և Տեղ գյուղերի ներկայացրած հասախոսականների համառոտակի բովանդակությունը:

Կոռընձոր գյուղի 1920թ. դեկտեմբերի 7-ի 207 ստորագրությամբ կազմած համախոսականի մեջ գրված է:

«1920թ. հուլիսի 5-ին բուլշևիկները հանկարծ շրջապատեցին Կոռընձոր գյուղը և սկսեցին 11 գնդացիներից կրակել. տղամարդիկ և կանայք ահաբեկված դես ու դեն փախան, ով ընկնում էր բուլշևիկների ձեռքը, առանց որևէ պատճառի, հրացանազարկ էին անում, ապա սկսեցին զինաթափել գյուղացունց: Ա. Ղարագոզյան և Մ. Մաշուրյան՝ կաշառվելով Ադրբեջանից, սովետական զորքերին ներս հրավիրեցին Ձանգեզուր: Բուլշևիկները սկզբնական շրջանում աշխատում էին համոզել գյուղացիներին, որ իրանք եկել են ազատելու նրանց պարազիտներից և առատ կերպով զանազան բարիքներ էին խոստանում: Այդ բոլորից հետո նրանք սկսեցին ցույց տալ իրանց իսկական պատկերը՝ բռնությունները: Մարդիկ էին ձերբակալում, ուղարկում Գորիսի բանտը և ապա սպանում, առանց որևէ քննության ու մեղադրանքի:

Ապա սկսեցին ալան-թալանի ենթարկել գյուղը. ձի, կով, եզ, ոչխար, ավանակ, այծ, ցորեն, գարի և ուրիշ ուտելիք են չմնաց, սիստեմատիկ կերպով բոլորը խլեցին գյուղացիներից և տարան՝ չգիտենք թե ուր:

Խուզարկեցին տները և տարան վերմակներ, մահճակալներ, մետաքսյա շորեր և այլն:

Այս ամենը նոքա կատարում էին առանց խտրության՝ բոլոր խավերի նկատմամբ: Տուժում էր ավելի մեծ չափով աղքատ դասակարգը, երբ նրանից խլում էին միակ ավանակը կամ լծկանը:

Պակասը լրացնելու համար հանկարծ բերին և տաճկական ասկյարներին, որոնք իրանց գազանային ինստինքտները գործադրեցին կույս աղջիկների ու գեղեցիկ կանանց նկատմամբ, մի սրբապղծություն, մի արատ, որը չէր կարող տանել հայ ժողովուրդը, և մենք խլացրած մեր ականջները, կուրացրած մեր աչքերը՝ ապրում էինք անտառներում, այգիներում, տեսնել չէինք ուզում այդ բարբարոսությունները, լսել չէինք ցանկանում կանանց ճիչն ու աղաղակը, որոնց ստիպում էին ցույց տալ իրանց ամուսինների տեղը:

Պանակը ոսկորին էր հասել, այլևս մեր ժողովուրդը համբերել չէր կարող և ընդառաջ գնալով ընդհանուրիս ցանկություններին ու հետևելով ապստամբ Ղափանին ու Սիսիանին, մենք ևս բարձրացրինք ապստամբի ազատարար դրոշակը և նոյեմբերի 21-ին դուրս

քշեցինք բուլշևիկներին և բարբարոս ասկյարներին մեր երկրից, երդվելով, որ այսուհետև մենք պատրաստ ենք մեռնելու և թույլ չտալու մի բուլշևիկ անգամ ոտք դնելու մեր երկիրը, թալանելու և հափշտակելու մեր ունեցվածքը ու պղծելու մեր պապենական օջախն ու սրբությունները:

Ստորև բերում ենք գյուղից տարած մթերքների, անասունների և պատճառած վնասների ցուցակը:

Անվանում	Չափ կամ փուլք
լծկան եզեր	80
կովեր	42
ավանակներ	75
ոչխարներ	230
ծիեր	12
հաց, ցորեն և այլուր	718
զարի	538
կորեկ	545
ծավար	156
կովի յուղ	13 փ. 28 գ.
պանիր	35 փ. 30 գ.
պուլիմպերիալ	28
արծաթի դրամ	1.975
նիկոլյան թղթադրամ	8.875
արծաթի իրեր - հին գներով	5.700.000
բրդեղեն կտորներ	250
տղամարդկանց հագուստ	187
կանանց արդ ու զարդ, ոսկու և արծաթի, հին գներով	857.435
կանանց շորեր	947.631
աբրեշումի և չթե կտորներ	97.657
խոտ	8.560
դարձան	1.753

Վերոհիշյալ ցուցակը հաստատում եմ՝ Կոռնոմորի հասարակության կոմիսար – ստորագրություն և կնիք:

* * *

Տեղ գյուղացիների 1920թ. դեկտեմբերի 9-ին կազմած համախոսականներից բերում ենք հետևյալը. ստորագրած են 351 անձինք:

«Տեղ գյուղի ժողովուրդս, այսօր հավաքվելով պատմական խորհրդի, օրակարգի նյութն էր մեծն Ռուսաստանի մնացորդ, կաշառված բուլշևիկների հասցրած վնասը, որոնք կարմիր բանակի անվան տակ եկել էին մեզ՝ չքավոր ժողովրդիս, փրկելու, հաց, չիթ, շաքար թեյ, նավթ և երկրագործական մեքենաներ ու այլ մթերք տալու:

Կարմիր բանակը եկել էր մեզ հավասարեցնելու և իբրև հարազատ եղբայրներ և ընկերներ՝ միատեսակ ապրեցնելու: Մեր կայք ու գույքը անձեռնմխելի պետք է լիներ, խոսքի, մամուլի ազատություն էինք սպասում:

Սակայն ինչ՞ զարմանք. ոտք դրին մեր գյուղը թե ոչ՝ սկսեցին հետզհետե թալանել մեզ, բառիս իսկական նշանակությամբ: Կարմիր բանակի համար աղքատի և ունևորի մեջ խտրություն չկա. ամենաչքավորից անգամ տարան նրա ունեցած վերջին եզը, կովը և կամ ավանակը:

Ջորամասերը ապրում էին գյուղի ամենալավ տներում և քանդում տների փայտեղեն մասերը ու վառում, իբրև հիշատակ թողնելով քարե չոր պատերը:

Առանց որևէ պատճառի ձերբակալում էին գյուղի երիտասարդներին, բանտ ձգում և ապա դեպի Շուշի տանում ու ճանապարհին կոտորում:

Իսկ երբ տաճիկ ասկյարներին առաջ քաշեցին և մեզ մեր պատմական թշնամու ձեռքով կամեցան հոգեպես և բարոյապես սպանել, այն ժամանակ միայն մենք զգացինք, որ եկած զորքերը ոչ թե կարմիր եղբայրներ են մեզ համար՝ արքայություն բերող, այլ սև չարագործներ, որոնք եկել են մեզ թալանելու, քայքայելու և ֆիզիկապես սպանելու:

Անկարող լինելով տանել բոլոր զրկանքները, կեղեքումները և բռնությունները՝ որոշեցինք մեր կյանքի գնով և ապստամբությամբ ձեռք բերել մեր ազատությունը և իբրև մի մարդ, մի հոգի, մենք ազատ մահը ստրուկ կյանքից բարձր համարելով՝ դուրս վճռեցինք այդ գառնազգեստ գայլերին մեր երկրի սահմաններից դուրս:

Եվ վայ նոցա, եթե երբևիցե կրկին փորձ կանեն մտնել մեր ազատ երկիրը, մենք մանուկից սկսած մինչև 100 տարեկան ծերունիները պատրաստ ենք հրացանով, բահով, քլունգով և փայտերով անգամ դիմադրելու սև սիրտ, սև գործ, սև հոգի ունեցող այդ կարմիր բանակ կոչվածներին և մինչև մեր արյան վերջին կաթիլը պաշտպանելու «Ազատ Չանգեզուրը»:

Բուլշևիկների տիրապետության ժամանակ Տեղ գյուղը հետևյալ վնասներն է կրել:

Ցուցակ

Տեղ գյուղի հասած վնասների, սովետական իշխանության ժամանակամիջոցում:

Կազմված է 8-իմ դեկտեմբերի 1920թ.:

N ըստ կարգի	Անասունների և իրերի անունները	Անասունների և իրերի թիվը և քաշը
1	Չիեր	75 հատ
2	Ավանակներ	237
3	Ջորիներ	13
4	Լծկան եզներ	312
5	Կովեր	115
6	Դաներ 1-2 տարեկան	86
7	Ոչխարներ	784
8	Այծեր	183
9	Խոզեր	125
10	Հավեր	2765
11	Յուղ	83 փ. 20գ.
12	Պանիր	220 փ.
13	Չեթ	45 փ.
14	Մեղր	9 փ. 25գ.
15	Բաքմազ	217 փ.
16	Նավթ	13 փ.
17	Չորացրած թուխ	150 փ.
18	Կարտոֆիլ	1355 փ.
19	Ցորեն եւ այլուր	2460 փ.
20	Գարի	1355 փ.
21	Հաճար	1250 փ.
22	Կորեկ	3465 փ.
23	Չավար	675 փ.
24	Ոսպ	180 փ.
25	Հաց	1255 փ.
26	Ցորենի խուրձեր ձիաներին տված և փչացրած	2500 հ.
27	Գարու	3000 հ.
28	Հաճարի	1100 հ.
29	Կորեկի	550 հ.
30	Խոտ	15000 փ.
31	Դարման	17000 փ.

32	Գորգեր	93 հ.
33	Կարպետներ	215 հ.
34	Ջվալներ	220 գ.
35	Խուրջիներ	161 հ.
36	Քանդիրներ	330 հ.
37	Անկողիներ	280 ձ.
38	Հագուստ տղամարդու բրդից	230 ձ.
39	Հագուստ կանանց բրդից	340 ձ.
40	Մետաքսի կտորներ կանանց շորացու	180 ա.
41	Բրդե կտորներ կանանց շորացու	90 ա.
42	Ժամացույցներ ոսկի	13 հ.
43	Ժամացույցներ արծաթի	63 հ.

Խլած են ոսկե և արծաթի ժամացույցներ, մատանիներ, կանաչ գլխի փողեր, գոտիներ, նիկալյան թղթադամներ, Կովկասյան բռներ, տավարի կաշիներ, քահանայի շուրջառացու, կտոր, դանակ, պատառաքաղ, կարի մեքենաներ և այլն և այլն:

Վառել են 7 սենյակներից բաղկացած գյուղի երկդասյան դպրոցը, 80 մատարաններ, 1500 ընտիր գրքեր, աթոռներ, սեղաններ և այլն:

Քանդած և ավերված են գյուղի ժողովրդական տունը, նախկին փոստի շենքը և 15-20 տուն, ուր զորք էր ապրում՝ կատարյալ փլատակների է վերածված:

**ԱՊՍԱՍԱԲՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԲՈՆՇԵՎԻԿՆԵՐԻ ԱՐՏԱՔՍՈՒՄԸ
ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻՑ**

Կատարվեց այն, ինչ անխուսափելի էր, տեղի ունեցավ այն, ինչ իրերի բնական և տրամաբանական ընթացքով պիտի լիներ:

Ազատասեր Զանգեզուրը, Ղափանը, Սիսիանը, Գողթանն ու Քենվազը, որ դարերի ընթացքում ամենաթանկ գնով պահել էին իրենց հայրենիքն ու ազգային արժանապատվությունը, կանգ չառնելով մեծամեծ զոհերի առաջ, անզամ չվիատվելով այն ժամանակ, երբ Լենկ-Թեմուրներն ու Չինգիզ-խանները արյան բաղնիքի էին վերածել իրենց չքնաղ ու հպարտ հայրենիքը, բնականաբար նոքա այս անգամ էլ չէին կարող հանդուրժել աղորեջանյան-բուլշևիկյան հորդաներին, որոնք եկել էին սոցիալապես սպանելու, մեռցնելու հայ զեղջուկին, խլելու վերջին պատառը որբի և որբալարու ձեռքից, որոնք առանց այն էլ տնտեսապես բնությունից ծեծված, հազիվ մի կերպ քարշ էին տալիս իրենց թշվառ գոյությունը:

Բուլշևիկները իրենց մեղրածոր լուզունգներով երկնքի արքայությունը խոստացան հայ գյուղացի աշխատավորության և դորա փոխարեն խլեցին նրանից նրա վերջին լծկան եզը, ավերեցին ու տարան այն բոլորը, ինչ որ տարիների ընթացքում հայ աշխատավորը իր կորաքամակ մեջքով ու կոշտացած ձեռներով տնտեսել էր: Ահաբեկման սոսկումի տակ յուրացրին հայ զեղջուկի կթան կովն ու ոչխարը, լծկան եզն ու գոմշուկը, նրա վերջին զրաստը, նրա մերկությունը ծածկող հագուստը, արյուն քրտինքով և կյանքի գնով շախտերում¹ ու նավթահանքերում սև օրվա համար հավաքած նորա արցունքոտ կուպեկները, նորա երեխաների վերջին պատառը:

Այս բոլորը կատարվում էր օրը ցերեկով, հանուն սոցիալիզմի, հանուն աշխատավոր հայ գյուղացու շահերի, որպիսի խաբեություն, որպիսի պատրանք, որպիսի սրբապղծություն սոցիալիզմի...

Ազգերի համերաշխությունը քարոզելով, բուլշևիզմը զինաթափ արեց երկրագործ հայ շինականին և մահացու զենքը տալով հայի դարավոր, պատմական ու հոգեբանորեն հակառակորդ թաթարի ձեռքը՝ բնաջնջել էր ուզում ազատատենչ Սյունիքի հայությունը: Այն, ինչ որ չկարողացավ անել իր կազմակերպված բանակով, ուղիղ մեկ տարի սրանից առաջ, պանիսլամիստական Ադրբեջանը՝ բուլշևիկները ցանկացան իրագործել և շնորհիվ հավիտենականապես հայության և հայ աշխատավորության նողկանքին ու զզվանքին արժանի դարա-գյոգյանների և բակուցների հայադուրժ գործունեության, բացվեցին ազատ Սյունիքի պողպատյա դռները և ներս հրավիրվեցին կազմակերպված մարդասպաններն ու ավազակները՝ բուլշևիկները:

¹ Հանքեր – ռուսերեն: «Հայրենիք» Ակումբ:

ժողովուրդների եղբայրություն քարոզելով՝ բուլշևիկներն իրենք էին կազմակերպում հարևան ժողովուրդների միջև Բարդուղիմեոսյան սև ու արյունոտ գիշերները... Հայը թուրքի դեմ, թուրքը հայի դեմ, եղբայրը եղբոր դեմ, որդին հոր դեմ՝ ահա սրանք էին բուլշևիկների մեղրածոր լուզունգների բովանդակությունը, նրանց քարոզած ժողովուրդների եղբայրության այլանդակ եությունը, նրանց իդեալների կվինտ-եսենցիան:

Բուլշևիկների օրով թագավորում էր համատարած սոսկումն ու սարսափը, համատարած արյունոտ և դաժան տեռորը... Մարդիկ ոչ միայն չէին կարողանում ազատ խոսել, այլև նոքա չէին կարողանում ազատ մտածել:

Պոլիտ-ատոլեյներն¹ ու Չեկաները² պողպատյա շղթա էին դրել մարդկային ազատ մտածողության, պրպտող և միշտ վերը սլացող հոգու և զգացումի վրա. մարդը դարձել էր մի կենդանի դիակ՝ նա իրավունք չուներ տեսնել, դիտել, զգալ, մտածել, ապրել... Անհատը իր բովանդակ հոգեկան եությանը կաշկանդված էր, մեռել էր ձեռներեցության ոգին մարդկանց մեջ, գոյություն չուներ անհատ. չկար հասարակական իրավակարգ և անբողջություն, տեռորի սարսափը մեռցրել էր հասարակական գիտակցությունը... չկար ոչինչ:

Համատարած այս սոսկումի մեջ թագավորում էր միայն քմահաճույքը, որը բղխում էր այս կամ այն բուլշևիկի հիվանդոտ ուղեղից. տիրակաճորեն միայն իշխում էին հասարակության տակաճները՝ բուլշևիկ կոչվածները, երեկվա սրիկաները, մարդասպանները, գողերը, որոնք ընդունակ են միայն անաշխատ կյանքի, ուրիշի աշխատանքով, ուրիշի արյուն քրտինքով ապրելու...

Փրփրոտ բերաններով խոսում էին ամբիոններից մարդը մարդուն շահագործելու դեմ, բայց անխիղճ կերպով շահագործում էին ուրիշի աշխատանքը, յուրացնում էին բանվորի կոշտացած ձեռների աշխատանքի արդյունքը:

Փքուն ճառերով խոսում և խոստանում էին մարդկանց երջանկություն տալու, բայց խոստումների տակ թաքնված անեծքն ու դժոխքն էին բաժին հանում մարդկանց:

Չեղափոխականի ազնիվ խոսքերով հավատացնում էին միամիտներին, որ իրենք եկել են հավասարություն բերելու բոլորի համար, բայց անխնա թալանում էին բոլորին՝ առանց դասակարգի խտրության, հափշտակում էին այն ամենը, ինչ տեսնում էին, ինչ իրանց պետք էր: Հանուն սոցիալիզմի ավարում էին տավար, ոչխար, հագուստ, փող, հաց, յուղ, պանիր, մեղր, կանանց արդ ու զարդ և

¹ Կարմիր բանակի հատուկ Զարմբական բաժին – ռուսերեն: «Հայրենիք» Ակումբ:

² Խորհրդային հատուկ ծառայություն - Արտակարգ հանձնաժողով – ռուսերեն: «Հայրենիք» Ակումբ:

այլն, ու միակ բանը, որ կոմունիստները իրենց 5 ամսվա դաժան տիրապետության ընթացքում իրենց խոստումները կատարեցին, այդ այն էր, որ ունևորներին կողոպտեցին, թալանեցին և հավասարեցին չունևորներին, իսկ չունևորներին մատնեցին սովի և մահի ճիրաններին: Որպիսի՞ գռեհիկ հասկացողություն հավասարության մասին, որպիսի՞ սպանիչ սոցիալիզմ:

Էջերի սղության պատճառով բուլշևիկյան եղեռնի մանրամասը չենք կարող տալ այս փոքրիկ բրոշյուրում¹, սակայն վստահ, որ ժամանակին անաչառ և անկաշառ պատմաբանը կասի բոլորը, կպատմի բովանդակ սոսկումները, որից ապագա սերունդը կարդալիս պիտի սարսափի և իր անեծքի հուժկու խոսքն ասի այն չարագործներին, որոնք իրենց սև գործունեությամբ անարգեցին ու սրբապղծեցին սոցիալիզմը, արատավորեցին ու թաղեցին բանվորի սրբազան դատը ...

Վիրավոր, հոշոտված Սյունիքը լողում էր համատարած սև սուզի մեջ և լուռ ու մունջ, սրտի անհուն կակիծով մղկտում հայրենասեր Արշակի², մեղրաշուրթ Վահանի³ և տասը երկար ու ծիգ տարիներ Սիբիրի բանտերում տանջված աննման Սաքոյի⁴ և բազմաթիվ ընկերների եղերական մահը: Հարյուրավոր «անմեղ մեղավորների» հայտնի ու անհայտ շիրիմները վրեժ և հատուցում էին պահանջում դառնազգեստ գայլերից ու նոցա սրտաճնլիկ և արդար բողոքը հանգիստ քուն ու դադար չէր տալիս այն ազնիվ, գաղափարական հայրենասերներին, որոնց վիճակված էր կենդանի մնալ և լուռ ու մունջ վկա լինել Բարդուղիմեոսյան արնոտ գիշերներին ...

Հարգանք ձեզ, հարգանք ձեր հայտնի ու անհայտ շիրիմներին, հարգանք, որ մորթազերծ եղաք բուլշևիկյան սպանդանոցում՝ հանուն աշխատավորության, հանուն ազգային արժանապատվության, հանուն հայրենասիրության. հարգանք ձեզ ...

Հայ մատաղ կույրերի բռնաբարումը «կարմիր ասկյարներին» և ռուս բուլշևիկների ձեռքով արդար վրեժի և զայրույթի տակ ակամ էր լցնում և սև լլկանքի ճիչն ու աղաղակը սրբազան վրեժխնդրության սրբազան հնոցն էր բորբոքում:

Դանակը ոսկրին էր հասել, համբերության բաժակը լցվեր էր և նա պիտի թափվեր, խեղդելով իր մեջ այն բոլոր կարմիր կոչված սև չարագործներին, որոնք հպարտ Սյունիքի սիրտն էին խոցոտել, պատիվն արատավորել... Ամոթն ու խիղճը: Ադրբեջանյան շեֆերին ծախված հայ «կարմիր» սրիկաները իրենց վերջին ճիգն էին թափում իրենց սև գոյությունն ապահովելու և մի քանի օրով ևս երկարացնելու բուլշևիկյան դաժան տիրապետությունը, բայց արդեն ուշ էր:

¹ Գրքույկ – ռուսերեն: «Հայրենիք» Ակունք:
² Նկատի ունի Արշակ Շիրինյանին: «Հայրենիք» Ակունք:
³ Նկատի ունի Վահան Խորենուն: «Հայրենիք» Ակունք:
⁴ Նկատի ունի Համբարձում Սարգսյանին: «Հայրենիք» Ակունք:

ժողովուրդը շատ լավ էր ճանաչել ու հասկացել նրանց, շատ լավ էր թափանցել նրանց սիրտն ու հոգին: Այլևս չէր մնացել մի հատիկ մարդ, որ լսած չլիներ նրանց «քաղցր խոսքը» և տեսած չլիներ այդ «քաղցր խոսքի» տակ թաքնված սև գործը:

Բռնության, ստի, կեղծիքի վրա հիմնած տան հիմքերը խախտվել էին և նա պիտի շառաչելով խորտակվեր, իր տակն առնելով բոլոր չարագործներին ...

* * *

Վիրավոր Սյունիքը սթափվել էր իր լեթարգիական խոր քնից ու բաց աչքերով տեսնում էր, որ քաղաքական պոռնիկ և կարմիր շառլատանները իրեն խաբել, անդունդի ծայրին են կանգնեցրել:

Բուլշևիկյան 5 ամսվա տիրապետությունը իր սոսկումներով երեկվա լռակյաց սյունեցուն դարձրել էր բողոքող, քննադատող: Անկարելի էր այլևս հանդուրժել այն բոլորը, ինչ տեսել, զգացել և փորձել էր իր սեփական կաշու վրա:

- Թո՛ղ կորչեն խաբեբա սրիկաները,- գոռում էին երեկվա հնազանդ, հլու հպատակները:

- Մահ կամ ազատություն,- հաղթականորեն շեշտում էր շղթայված Սյունիքի ազատատենչ երիտասարդը:

- Մենք խաբվա՞ծ ենք, մենք մոլորվա՞ծ-ամոթահար, բայց հանոզված շեշտով,- կրկնում էին երեկվա խաբված միամիտները, որոնք բուլշևիկների հետ ձեռք ձեռքի տված դեռ երեկ եռանդով աշխատում էին:

- Ապստամբություն,- միաբերան գոռում էին բոլորը, և կի՛ն, և տղամա՛րդ, և ծե՛ր, և երեխա՛, և հարո՛ւստ, և բանվո՛ր...

Հրաշքը կատարված էր ...

Ապստամբության ազատարար սրբազան շեփոքը առաջին անգամ հնչում էր Դավիթ Բեկի, Թորոս իշխանի հայրենիքից՝ Ղափանից, որտեղ ժողովուրդը գրեթե անզեն ու անկազմակերպ, դուրս է գալիս ազատամարտի, իրենից թվով տասնապատիկ գերազանց և կազմակերպված բանակի դեմ:

Բարեբախտաբար, հենց այդ ժամանակ Ղափանում էր գտնվում բալկանների հերոսական կռիվների սիրահար Նժդեհը, որին ժողովուրդը խնդրում է անցնել ապստամբության գլուխը, որին ժողովուրդը հանձնում է իր արյունոտ, արդար դատը, լլկված ու բռնաբարված քույրերի վրիժառության սրբազան ճիչը...

Նժդեհը, որին վիճակված էր ամենածանր և անհուսալի պայմաններում ապստամբ Սյունիքի ազատարարը լինել, չի ընկճվում, չի հուսահատվում, ամեն ինչ կորած չի համարում, որպես շատերն էին մտածում: Նա համառորեն գիշեր ու ցերեկ մտածման առարկա է դարձնում միայն մի բան՝ արդարացնել իր վրա տածած ժողովրդի հույ-

սերն ու սպառնալիքները, փրկել ժողովրդին բուլղարիայի սպանդանոցից...

Ինչպես ամեն տեղ, այստեղ ևս փոքրոգիները կացությունն համարելով անելանելի՝ թողնում, հեռանում են Նժդեհից, համարելով ամեն ինչ կորած, բայց եղան և գտնվեցին փոքրաթիվ ընկերներ՝ պատիվ նրանց, որոնք խորապես համոզված լինելով իրենց մղած պայքարի արդարության մեջ և ավելի քան համոզված լինելով, որ ապստամբության գլուխն անցել է մեկը, որը իր անձն էր ռազմունակ և խիզախ ջանքերով հաջողությամբ ոգի պատկուն ազատության գործը, այդ փոքրաթիվ ընկերները երդվում են ազատության սեղանի առաջ ողջակիզվել հանուն արդարության, ազատության, հայրենիքի և ազգային արժանապատվության սուրբ գործին: Նոքա վճռում են մեռնել միասին և ապրել միասին իրենց սիրելի ավագ ընկերոջ՝ Նժդեհի հետ:

Մեծ չէր այս խումբը. վշտի և տառապանքի օրերին նրանք 20-30 հոգի էին, երբ դեպի հայրենիքը ունեցած պարտքի և գիտակցության ծանր խաչը ուսերին առած բարձրանում էին Սյունիքի Գողգոթան՝ հպարտ հուստուփի ծյունապատ կատարը:

Քաղցն ու ցուրտը, վիշտն ու տանջանքն էր այս խմբի անբաժան ընկերը և ամեն անգամ, երբ նոքա լսում էին իրենց խիզախ հրամանատարի ոգեշունչ խոսքերը՝ մոռանում էին և վիշտ և տանջանք և դառնություն և ամեն ինչ: Նոքա իրենց երջանիկ էին զգում հուստուփի ժայռերում և այրերում: Ազատության ուխտավորների այս խումբը սակայն երկար չի մնում այստեղ, իջնում, անցնում է Արևիքի շրջանը (Գենվազ) և այստեղից արդեն նոքա ո՛չ մեկ ուժ չի կարողանում տեղահան անել, հեռացնել:

Արևիքի ամբողջ հայությունը՝ որպես մի մարդ, հավաքվում է Նժդեհի ապստամբ դրոշի տակ և սկսվում է այնուհետև հերոսամարտը...

Արևիքին էր վերապահված լինել ազատության Բեթղեհեմը, ուր պիտի ծնվեր ու զարգանար Սյունիքի ազատությունը: Քառասուն և հինգ օր շարունակ տեղի են ունենում ճակատագրական կռիվներ, մեկը մյուսից խիզախ, մեկը մյուսից հանդուգն:

Երկարատև այդ կռիվները թուլացնում, հալեցնում են թշնամու թվով տասնապատիկ զերազանց բանակը և «կարմիրները» ջարդված, ամոթահար կրնկակոխ փախչում Ղափան՝ թողնելով ապստամբներին առատ ու ռազմավար:

Հերոսամարտը ավելի ուժգին և ըմբոստ շարունակվում է Ղափանում: Բախտի անիվը արդեն թեքվել էր՝ երեկվա թվով հսկա և զերազանցորեն լավ սպառազինված «կարմիրների» բանակը հարձակողականից անցնում է պաշտպանողականի:

Ստվարանում, մեծանում են ապստամբական խմբերը, գալիս, միանում են ապստամբներին երեկվա լքվածները, որոնք ամեն ինչ

կորած էին համարում և, որ ամենազխավորն է, թշնամուց խլված է այնքան զենք և ռազմամթերք, որ անգամ երեխաներն ու ծերունիներն էլ են զինվում:

Մեկը մյուսին հաջորդող ապստամբների հաղթությամբ պսակված հերոսամարտը թուլացնում, ընկճում է թշնամուն, դարձնում նրան անմարտունակ: Ապստամբների փայլուն այս հաղթանակները գրավական էին *վաղվա արշալույսին*: Հոգեպես ուրախ էր ամբողջ Ղափանը, այս ուրախությանը սակայն դեռ ամբողջապես մասնակից չէր Նժդեհը: Նրա սիրտը տոչորվում էր, երբ ամեն անգամ Սիսիանից ու Ջանգեզուրից ստանում էր մեկը մյուսից սարսռեցուցիչ սև լուրեր և նա մտածում էր ապստամբություն սկսել նաև Սիսիանում ու ընդհանուր գրոհով չարտել թշնամուն մինչև Ջաբուղ-Վվղալլարը:

Նժդեհը ո՛չ միայն տաղանդավոր կռվող է ու ղեկավար՝ նա անզուգական է նաև որպես կազմակերպող:

Կարմիր բանակի պարտությունը կատաղեցրել, գազազեցել էր «կարմիրների» պետերին, որոնք նստած խորը թիկունքում, համարում էին իրենց տիրապետության վերջին օրերը և այդ խայտառակ պարտության վրեժը լուծում էին ո՛չ միայն անգն ժողովրդից, որոնք ընդ առ ընդ սպասում էին Նժդեհին, այլև իրենց սովալլուկ, հաշմանդամ զինվորներից: Կարմիր զինվորներից 20 հոգի հրացանազարկ են լինում Գորիսի բանտում և 70 հոգի էլ Գորիսից տարվում, հրացանազարկ լինում Ղարաղշլաղի ձորում, միայն այն պատճառով, որ նոքա հանդգնել են հագուստ ու ոտնաման պահանջել և այնպես գնալ ֆրոնտ:

Հանգամանքների ներդաշնակ և հաջող դասավորումը *ավտում էր Սյունիքի ազատության արշալույսը*: Նժդեհի խոհուն և հեռատես հրահանգները պարարտ հող են գտնում: Սիսիանում, ուր այդ ժամանակ գտնվում էր տեղակալ (պարուչիկ) Պողոս Տեր-Ղավթյանը, որը սիրված էր ամբողջ Սիսիանի ժողովրդի և երիտասարդության կողմից, իբրև խիզախ և անվախ խմբապետի:

Այստեղ, Սիսիանում ևս կատարվեց նույն հրաշքը, ինչ որ Ղափանում: Ապստամբությունը բռնկված էր և ժամ առ ժամ լայնանում ու մեծանում էր ապստամբական շրջանը:

Ամբողջ ապստամբության շրջանում ամենից ուշագրավն ու կարևորն այն էր, որ ամեն տեղ ապստամբության *առաջին կարապետները հանդիսանում էին «կոմունիստական ռեկոմենտը ու յաչեյկաները»*,¹ և այդպիսով ամենուրեք, սրի ու հրի վրա հիմնված այդ կուսակցությունը պարունակում էր իր մեջ իր իսկ գոյության ժխտումը: Շնորհիվ այդ ժխտման, շնորհիվ Արևիքի և Ղափանի փայլուն հաղթանակների՝ «կարմիր բանակը» բարոյալքվել, ռազմունակության ուժը

¹ Բջիջ – կոմկուսի սկզբնական կառույց: «Հայրենիք» Ակունք:

կորցրել էր: Այստեղ ևս նա զարնվելով Սիսիանի ապստամբ ժայռերին, ջարդ ու փշուր եղավ, հալվեցավ, հանգավ...

Պատմության անիվը շուտ էր եկել. երեկվա ծեծողը՝ այսօր ծեծում է, երեկվա հլու հպատակը՝ այսօր թելադրում է իր հաղթական կամքը:

Փայլուն ազատամարտի անզուգական հերոսի՝ Նժդեհի, վերջ-նագիրը-ուլտիմատումը, ուղղված կարմիր բանակին՝ *մաքրել ամբողջ Չանգեզուրը*, ավելի ևս կատաղեցնում է «կարմիր պետերին» և սոքա վճռում են ինչ գնով էլ լինի հաղթել Սյունիքի անհաղթին և մաքրել ամբողջ Սյունիքը ապստամբներից:

Ակսվում է «կարմիրների» տենդային աշխատանքը և ռազմական ուժերի կենտրոնացումը:

Տեղական հայ կարմիր սրիկաների ստիպմամբ կազմակերպվում է կոմունիստական ջոկատ, զուտ հայ կոմունիստներից, որոնք իբր տեղացիներ, իբր թե խոշոր ժառանգություն պիտի մատուցեին կարմիրների հաղթության գործին: Երազած խոշոր ջոկատը բարեբախտաբար չէ անցնում 100-ից և նոցա սպառնալիքները մնում են իբր երազ, իբր պատրանք:

Ծիշտ այդ ժամանակ, երբ «կարմիրները» քշված, սղմված էին Գորիսի պատերին, Գորիս հասավ Կուրոչկինը՝ 1400 ծիպվորներով և 28-րդ դիվիզիայի 83-րդ ամբողջ բրիգադան, որոնք տեղում գտնվող գորամասերի և վերջերս եկած 1200 տաճկական «կարմիր ասկյարների» հետ մի պատկառելի զինվորական ուժ էին ներկայացնում:

Բոլորը ահ ու սարսափով սպասում էին իրերի բնական ելքին: Նորից բորբոքվում, նորից սկսվում է անհավասար կռիվը, կռիվ բոլոր ճակատներից, կռիվ միաժամանակ և ամբողջ թափով:

Տաթևի սիգապանց լեռներն ու ձորերը, Ինջաբելը, Եայջին, Երիցաթումբը, Ղարաքիլիսան և ճակատից անհաղթ Ղափանը գերազանցորեն դառնում են կռվի թատերաբեմ, ուր վճռվում է մեկի կամ մյուսի բախտը:

Տասներկու օրվա վերջին արյունահեղ կռիվները վերջնականապես ամրապնդում են ապստամբների անպարտելիությունը:

«Կարմիրները» հաղթված ու ջարդված՝ գլխիկոր փախչում են Գորիս, իսկ բոլշևիկների «անհաղթ» հորջորջվող Կուրոչկինի ծիպվոր դիվիզիան կորցնելով իր ուժերի ուղիղ կեսը, առանց ետ նայելու, փախչում է մինչև Շուշի:

Քնած չէր այդ ժամանակ և Բուն Չանգեզուրը:

Սուրհանդակները ամենայն օր նորանոր լուրեր էին բերում կռվի դաշտից և Նժդեհի ու սիսիանցիների փառապանծ հաղթություններից:

Ահաբեկված, բայց ազատության անհագ ծարավից պապակված Չանգեզուրցին այդ ժամանակ կատարում էր լուռ, անմռունչ իր սրբազան գործը: Նա հյուսում, շինում էր անխոս ու գաղտնի *ապստամբության փառահեղ տաճարը*, և պատրաստ էր ամբողջովին *ողջ-*

ակիզվել ազատության արյունոտ ճանապարհին, քան շարունակել գրաստային անպատիվ կյանքը:

Նոյեմբեր 20-ն է, մի անմոռանալի և խորհրդավոր օր Բուն Չանգեզուրի ազատագրության արյունոտ պատմության համար:

«Կարմիր պետերը» փափսուկով էին հայտնում իրար իրենց վերջնական խայտառակ պարտությունը, այլևս ոչ մի կասկած, որ վաղը, մյուս օրը ծիթեմու ճյուղերով Չանգեզուրցին պիտի տոներ իր բռնաբարված ազատության, լկված նամուսի, ոտնահարված ազգային արժանապատվության Մեծ Տոնը:

Նոյեմբեր 20-ի, լույս 21-ի գիշերվա խորհրդավոր միության մեջ դարբնվեց Չանգեզուրի ազատության վեհ գործը և առավոտյան արդեն լսվում էր ծերերի և մանուկների բերաններից օրհնության և ցնծության խոսքը:

ԲՈՆՈՒԹՅԱՆ, ՍՏԻ ԵՎ ԿԵՂԾԻՔԻ ՎՐԱ ԳԻՄՆՎԱԾ ԲՈՒՇԵՎԻԿՅԱՆ ԴԱԺԱՆ ՇԵՆՔԸ ՇԱՌԱՇԵԼՈՎ ՎԱՅՐ ԷՐ ԳԼՈՐՎԵԼ...

ԴՄՈՒՔՆ ՈՒ ԱՆԵԾՔԸ ՏԱՊԱԼՎԱԾ ԷՐ...

Նոյեմբեր 22-ին, առավոտյան ժամը 12-ին, ամբողջ Գորիսի և շրջանի ժողովուրդը, ապստամբ զինվորությունը «Մեր հայրենիք ազատ, անկախ» երգելով, հայ եկեղեցու քաղցր դողանքների տակ, աղ ու հացով դիմավորեց *ՅՈՒՐ ՍԻՐԵԼԻ ԱՉԱՏԱՐԱՐՈՒՆ - ՆԺՂԵՅԻՆ* և նորա հաղթական մուտքը շնորհավորեց: Հազարավոր շրթունքներ օրհնության մրմունջն էին թոթովում. բոլորի երեսին փայլում էր ազատության ժայտը...

ԱՅՈՒՆԻՔԸ ԱՉԱՏ ԷՐ ՈՒ ԱՆՎԱՍ...

Բոլշևիկներին Չանգեզուրից դուրս վճռելուց հետո ընտրվում է անմիջապես բուն Չանգեզուրի համար Գյուղացիական ժամանակավոր խորհուրդ, բաղկացած 7 հոգուց, որին և հանձնվում է ապստամբ երկրի բախտը, մինչև պատմական Տաթևի վանքի համազանգեզուրյան համագումարը:

Գ. Խաչատրյան
1921թ. հունվար 20
Գորիս

ՀԱՍՈՁԱՆՔԵԶՈՒՐՅԱՆ ՀԱՍԱԳՈՒՄԱՐԻ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԸ

ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1920թ. դեկտեմբերի 25-ին, Ձանգեզուրի հայ ժողովրդի ցանկությամբ, պատմական Տաթևի վանքում, կայացավ համազանգեզուրյան համագումարը, ուր ներկա էին Ձանգեզուրի բոլոր շրջանների գյուղօրայքից ընտրված 100 պատգամավորները, Ձանգեզուր-Գողթանի Սպարապետ Նժդեհը, Ձանգեզուրի բոլոր շրջանային խորհրդների 15 ներկայացուցիչները, ընդհամենը 118 հոգի:

Կեսօրվա ժամը 2-ին ժողովը բացում է Բուն Ձանգեզուրի Գյուղացիական ժամանակավոր խորհրդի նախագահ Տ. Մելիք-Հուսեյիմյանը և առաջարկում է ընտրել համագումարի դիվան: Ձայների մեծամասնությամբ ընտրվում են. Նախագահ՝ Գեղեղն Տեր-Միմասյան, փոխնախագահներ՝ Եգոր Հարությունյան և Տիգրան Մելիք-Հուսեյիմյան, քարտուղարներ՝ Սամվել Մաշուրյան և Նիկալա Դորունց: Նախագահը նիստը բաց հայտատարելուց հետո՝ համառոտ կերպով բացատրում և համագումարի պատմական նշանակության, նրա կատարելիք դերի մասին և առաջարկում է անցնել օրակարգի հետևյալ հարցերի քննությանը:

ՕՐԱԿԱՐԳ

1. Ձեկուցում Հայաստանի քաղաքական անց ու դարձի մասին և համագումարի բռնելիք դիրքը,
2. Ձեկուցումներ բոլոր շրջանային խորհուրդների, գործունեության մասին,
3. Ինքնավար Սյունիքի կառավարության ձևը (конституция),
4. Իշխանության կազմակերպումը
- Ա. Սպարապետի հրավիրումը,
- Բ. Ինքնավար Սյունիքի պարլամենտի դիվանի ընտրությունը,
- Գ. Ինքնավար Սյունիքի վերահսկիչ մարմնի ընտրությունը,
5. Իշխանության կենտրոնատեղի որոշումը,
6. «Արտաքին քաղաքականություն»,
Փոխհարաբերություն
- Ա. Հայաստանի Հանրապետության հետ,
- Բ. Ադրբեջանի հանրապետության հետ,
- Գ. Պարսկաստանի կառավարության հետ,
- Դ. Հարևան թուրքերի հետ,
7. Ինքնապաշտպանության հարց,
8. Պարենավորում,

9. Պետական ծառայողների ռոճիկների նորմաների որոշում,
10. Սասնավոր և խոշոր սեփականությունների պետականացումը,

- Ա. Վանքապատկան և եկեղեցական,
- Բ. Խաների, բեկերի և մելիքների,
- Գ. Արդյունաբերության,
11. Ընթացիկ հարցեր,
- Ա. Որբանոցի,
- Բ. Ջուլհականոցի,
- Գ. Նախկին կառավարություններից զանազան անձնավորությունների մոտ մնացած զուճարների պահանջման հարց,
- Դ. Դրամների գործադրությունը:

ՈՐՈՇԵՑԻՆ

1. Մի շարք ներկայացուցիչների երկար ու բազմակողմանի արտահայտություններից հետո համագումարը բուռն ծափահարություններով և ուռաներով ընդունում է միաձայն հետևյալ բանաձևը. Ձանգեզուրի մի բուռն տականքների և ազգուրացների հրավիրանքը, առանց ազգաբնակության կանքն ու ցանկությունը հարցնելու, Ձանգեզուր մտան սովետական զորամասերը, որոնք իրենց 5 ամսվա տիրապետության ընթացքում տնտեսապես քայքայեցին Ձանգեզուրի աշխատավոր գյուղացիությունը:

Սովետական հրամանատարությունը հենց առաջին քայլից զավառիս գյուղացիության նկատմամբ սկսեց իր ավերիչ, քայքայիչ քաղաքականությունը, որի առաջ նսեմանում են պատմական Լենկ-Թեմուրյան և արևելքի բարբարոսների արշավանքներն ու գործելակերպը: Հայ աղքատ գյուղացիության տնտեսապես քայքայված շրջանում նա որոնում էր բուրժուական տարրեր և կապիտալիստների դեմ մղելիք քաղաքականությունը գործադրում աղքատ, անօգնական գյուղացիների ու այրի կանանց դեմ: Նա խլեց մեր վերջին պատառ հացը, տարավ մեր աղքատ գյուղացու միակ եզը, կովը, ձին ու ավանակը, գրավեց նրա անասունների կերը և թողեց մերկ ու զուրկ անեն ինչից: Սովետական հրամանատարությունը մոռացած իր ժողովրդասիրական մի շարք փքուն լոզունգները՝ ավերեց, հողին հավասարեցրեց մեր գյուղերը և իր գրավածների հանդեպ մեզ չուվավ մի թել անգամ: Նա անկարող եղավ ամբողջ Ձանգեզուրին տալ մի գրվանքա նավթ անգամ, չնայելով մեզ նավթ, մանուֆակտուրա և այլ մթերքներ տալու խոստումներին:

Այս բոլորից հետո մենք համոզվեցինք, որ սովածների այդ բանակը եկել էր միմիայն հափշտակելու մեր կայքն ու գույքը, թալանելու մեզ և իսպառ ոչնչացնելու: Սովետական կառավարությունը իրեն հատուկ արյան բաղանիքներ սարքեց մեր գիտակից երիտասարդների

նկատմամբ և տասնյակներով կոտորեց նրանց, չխնայելով մեր գրական վաստակավոր գործիչներ Խորենուն, Շիրինյանին և տարիներ շարունակ բանտերում տառապած Սաքոներին հոշոտելուց: Առանց քննության և որոշ մեղադրամքների մեր ռաշապար գյուղական երիտասարդներից տասնյակներով գլխատվեցան ու փոսերը թափվեցան և վերջում իր հայակործան հաղթանակը կամենալով առաջ տանել՝ մեր գավառը մտցրեց 1000-ով տաճկական ասկյարներ, որոնք իրենց «հայու Աստված» էին անվանում:

Սովետական կառավարությունը մոռանալով տաճկական դարավոր հայաջինջ քաղաքականությունը հայ ժողովրդի նկատմամբ՝ դեպի հայ գյուղերը ուղղեց տաճկական ասկյարներին, որոնք Քարահունջ, Խոտ, Շինուհայր, Չալիծոր, Եայջի, Ձեյվա և ուրիշ գյուղերում իրենց բարբարոս և զազանային ինստինքտները գործ դրեցին հայ կնոջ և կույս աղջիկների վրա՝ նրանց պատիվը ոտնատակ տալով: Կոխտեցին, ցեխի հավասարեցրին պապենական ամեն տեսակի սրբություն, եկեղեցի, ընտանեկան պատիվ և պատկառանք:

Սովետական կառավարությունը իր ալան-թալանը, իր ճնշումները, իր բռնությունները կատարյալ կերպով առաջ տանելու համար հարյուրավոր անմեղ մարդկանց բանտ ձգեց ու խեղդեց:

Ձանգեզուրի աշխատավոր գյուղացիությունն այլևս չկարողանալով տանել նման բարբարոսությունները՝ որոշեց դուրս վճռել սովետական Ռուսաստանի զորքերին և նրա դիմակի տակ թաքնված Ադրբեջանյան վարժկաններին, որոնք ավերեցին իր երկիրը, և ազատել իր օջախն ու պատիվը:

Տարվա հոկտեմբերի 10-ից սկսած զանգեզուրցին ապստամբական դրոշ պարզեց և իր սիստեմատիկ հարձակումներով նոյեմբերի 21-ին դուրս քշեց իր սահմաններից անկոչ այն զորամասերը, որոնք իրանց հինգ ամսվա տիրապետության ընթացքում իրան կորստյան դուռը հասցրին:

Սովետական Ռուսաստանն ու Ադրբեջանը չբավականանալով այս ամենից՝ ցանկացան գլխատել և իսպառ ոչնչացնել հայ ժողովուրդը, ներս հրավիրեցին տաճկական հորդաներին, Քենալի գլխավորությամբ Չայաստան և Ալեքսանդրապոլի պատերի տակ ստիպեցին Չայաստանին ընդունելու այսպես կոչված «խորհրդային» իրավակարգը, մի ռեժիմ և ծրագիր, որոնք չէ կարող այլևս հանդուրժել բովանդակ հայ ժողովուրդը: Ի նկատի առնելով վերոհիշյալները և այն, որ Ձանգեզուրը երեք տարուց ի վեր ապրել է իր ներքին ուրույն կյանքով և շարունակելու է մնալ նույնը՝ համազանգեզուրյան համագումարը իր սույն օրվա միտումն որոշեց.

2. Ձանգեզուրը հայտարարել ժամանակավորապես ինքնավար, մտցնելով հանրապետական իրավակարգ, մնալով անկախ, մինչև քաղաքական հնարավորություն կունենա միանալու իր մայր երկրի՝ Չայաստանի հետ:

Ինքնավար Սյունիքի սահմաններն են Ձանգեզուրի նախկին սահմանները:

3. Համագումարը լսում է շրջանային խորհուրդների համառոտ գեկուցումները և դիտողությունները իրենց գործունեության մասին և առնում է ի գիտություն:

4. Համագումարը միաձայն ընդունում ու հաստատում է Ինքնավար Սյունիքի կառավարության ձևի հետևյալ գլխավոր գծերը:

Սույն համագումարը ճանաչել Ինքնավար Սյունիքի բարձր օրենսդրական մարմին-պարլամենտ և վերապահել նրան Սյունիքի բախտի լիակատար տնօրինությունը:

Ա. Պարլամենտը հրավիրվում է տարեկան առնվազ երկու անգամ, իր պրեզիդիումի՝ կողմից, իսկ բացառիկ պայմաններում՝ իր անդամների կիսի կամ պրեզիդիումի պահանջմամբ:

Բ. Պարլամենտի անդամները ընտրվում են երկրի ազգաբնակչության կողմից հետևյալ ձևով: Մինչև 100 ծուխ ունեցող գյուղական համայնքը տալիս է մեկ, 100-ից մինչև 200 ծուխ ունեցողները՝ երկու, և 200-ից ավելի ծուխ ունեցողները՝ երեք ներկայացուցիչ: Ընտրությունները կատարվում են ընդհանուր ընտրողական քառանդամ սիստեմով:

Գ. Պարլամենտը ընտրում է 6 ամիս ժամանակով 9 հոգուց բաղկացած կառավարություն և ցրվում: Մինչև պարլամենտի նոր նստաշրջանը, կառավարությանն է անցնում այդ երկրի զինվորական և քաղաքացիական բոլոր գործերի ղեկավարությունը, որը և կիրառում է կյանքի մեջ Պարլամենտից բղխած բոլոր օրենքներն ու որոշումները:

Ծանոթություն. Պարլամենտը կառավարության անդամ կարող է ընտրել նաև ոչ պարլամենտի անդամներից:

Դ. Կառավարությանն է վերապահվում զինվորական ընդհանուր հրամանատարի-սպարապետի հրավիրումը և արձակումը:

Ե. Կառավարությանն է վերապահվում պատերազմ հայտարարելու և հաշտության բանակցություններ վարելու իրավունքը, իսկ արտակարգ դեպքում՝ այդ վերապահվում է նաև սպարապետին:

Զ. Երկրի թե քաղաքացիական և թե զինվորական կառավարչական ձևերի հաստատումը և օրենսդրությունը:

Է. Կառավարությունն ունենում է հետևյալ վարչությունները. 1. Ներքին գործերի, 2. Արտաքին գործերի, 3. Պարենավորման, 4. Արդարադատության, 5. Ֆինանսական, 6. Լուսավորության, 7. Առևտրա-Արդյունաբերության, 8. Հողային, 9. Ճանապարհների հաղորդակցության (փոստ, հեռագիր, հեռախոս և խճուղի), 10. Խնամատարության:

Ը. Բոլոր խոշոր և կարևոր խնդիրները, մասնավորապես ներքին ու արտաքին քաղաքականությանը վերաբերվող, իրենց լուծումն

¹ Նախագահություն – ռուսերեն: «Չայրենիք» Ակումբ:

ստանում են ոչ թե այս կամ այն վարիչի, այլ կառավարության ամբողջ կազմի կողմից:

Թ. Բոլոր պատասխանատու պաշտոնյաները հաստատվում են կառավարության կողմից, վարիչների առաջարկությամբ:

Ժ. Ձինվորական բոլոր տեսակի գործերը տարվում են սպարապետի ղեկավարությամբ, որը այդ մասին իրազեկ է դարձնում կառավարությանը:

**ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ԳՈՐԾԱԴԻՐ ՍԱՐՄԻՆՆԵՐԻ ԿԱԶՄԸ,
ՇՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ԻՐԱՎԱՍՈՒԹՅԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ**

Ա. Սյունիքը բաժանվում է 6 շրջանների՝ Բուն Ձանգեզուր, Տաթևի ձոր, Ղափան, Ղարաբախի ձոր, Սիսիան և Գեմվազ: Յուրաքանչյուր շրջանում կազմվում է շրջանային գործադիր մարմին՝ բաղկացած մեծ շրջաններում հինգ, իսկ փոքր շրջաններում՝ 3 հոգուց, որի անդամները ընտրվում են պարլամենտի, նույն շրջանից ուղարկված անդամների կողմից: Շրջանային գործադիր մարմնի կազմը ընտրվում է 6 ամսով:

Բ. Շրջանային գործադիր մարմինները իրենց գործունեության մասին միշտ զեկուցում են կառավարության՝ ներկայացնելով իրենց հաշվետվությունը ի հաստատություն:

Գ. Շրջանային գործադիր մարմիններին է վերապահվում իրենց շրջանի ներքին այս կամ այն հարցի լուծումն, որոնք համապետական բնույթ չեն կրում:

Դ. Շրջանային գործադիր մարմինները ունենում են իրենց հետևյալ մասնաճյուղերը: 1. Ներքին գործերի, 2. Պարենավորման, 3. Ձինվորական: Շրջանային մարմիններին կից բացվում է նաև ազիտացիոն բյուրո:

Ծանոթություն. Շրջանային գործադիր մարմինները իրենց շրջանի գյուղերում կազմակերպում են գյուղական զինվորական վաշտեր և գյուղական ինքնապաշտպանության կոմիտեներ:

Ե. Շրջաններին վերաբերվող բոլոր խոշոր ու կարևոր հարցերը վճռվում են կառավարության կողմից:

ԳԱՎԱՌԱՎԱՊԵՏՆԵՐ ԵՎ ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ԿՈՄԻՍԱՐՆԵՐ

Յուրաքանչյուր շրջան կամ գավառակ ունենում է իր գավառակապետը և շրջանային կոմիսարները, որոնց ընտրում է շրջանային գործադիր մարմինը իր միջից և հաստատվում կառավարության կողմից:

Ա. Ղափանի շրջանն ունենում է 1 գավառակապետ և 3 շրջանային կոմիսարներ,

Բ. Սիսիանի շրջան՝ 1 գավառակապետ և 1 շրջանային կոմիսար,

Գ. Բուն Ձանգեզուրի շրջան՝ 1 գավառակապետ և 1 շրջանային կոմիսար,

Դ. Տաթևի ձորի շրջան՝ 1 գավառակապետ և 1 շրջանային կոմիսար,

Ե. Ղարաբախի ձորի շրջան՝ 1 գավառակապետ և 1 շրջանային կոմիսար,

Զ. Գեմվազի շրջան՝ 1 գավառակապետ և 1 շրջանային կոմիսար:

ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ԿՈՄԻՍԱՐՆԵՐ

Յուրաքանչյուր գյուղ կամ համայնք ունենում է իր գյուղական կոմիսարը: 100-ից ավելի ծուխ ունեցող գյուղերը ունենում են նաև կոմիսարի օգնական, թե առաջինը և թե վերջինը ընտրվում են գյուղական հասարակության և համայնքի կողմից, ընդհանուր սկզբունքներով և հաստատվում են նույն գյուղի շրջանային գործադիր մարմնի կողմից:

ԻՆՔՆԱՎԱՐ ՍՅՈՒՆԻՔԻ ՎԵՐԱՀՅԱԿԻՉ ՍԱՐՄԻՆ

Սյունյաց ինքնավարության վերահսկիչ մարմինը լիազոր է կոնտրոլի¹ ենթարկել պետական բոլոր հիմնարկությունների, որոնց թվում՝ նաև բոլոր վարիչների հաշվետվություններն ու գործողությունները:

5. Ա. Համագումարը միաձայն որոշում է՝ հրավիրել իր ազատարար, հերոս Նժդեհին, որպես Սյունյաց սպարապետ և բուռն ծափահարություններով իր կատարյալ վստահության քվեն տալով իր բախտը հանձնում է նրան:

Բ. Ինքնավար Սյունիքի կառավարության համար առաջարկված 15 թեկնածուներից ձայների մեծամասնությամբ զաղտնի քվեարկությամբ ընտրվում են հետևյալ 8 անձնավորությունները, Գեղեոն Տեր-Սինասյան, Նիկոլայ Դորունց, Իսրայել Մելիք-Փարսադանյան, Վեռք Գրիգորյան, Եգոր Հարությունյան, Մկրտիչ Տեր-Մկրտչյան, Տիգրան Մելիք-Հուսեյնյան և Սամվել Մաշուրյան և նրանց անձնափոխանորդ՝ Մինաս Մինասյան: Գեմվազի շրջանին իրավունք է տրվում ընտրել մի ներկայացուցիչ և ուղարկել կառավարության կազմը լրացնելու համար:

Գ. Ինքնավար Սյունիքի վերահսկիչ մարմնի անդամները ընտրվում են հետևյալ 3 անձնավորությունները՝ Գասպար Խաչատրյան,

¹ Հսկողություն – ռուսերեն: «Հայրենիք» Ակումբ:

Սուշեղ Ոսկանյան և Պարզ Գրիգորյան, իսկ դրանց անձնափոխանորդներ՝ Տիգրան Սազանդարյան և Շիրին Շիրինյան:

6. Ստբերի երկար փոխանակություններից հետո որոշվում է իշխանության կենտրոնատեղին ընտրել Գորիսը:

7. Պարլամենտը մտքերի երկար փոխանակությունից հետո միաձայն ընդունում է հետևյալ բանաձևերը մեր վերաբերմունքի մասին դեպի հարևան պետությունները:

Ա. Ձանգեզուրը միշտ ձգտել է և ձգտում է լինել մայր երկրի՝ Հայաստանի Հանրապետության անբաժան մասը, բայց նկատի առնելով Հայաստանի վերջին քաղաքական փոփոխությունները, որ նա ստիպված մի շարք քաղաքական անբարեհաջող համգամանքներից հայտարարել է իրեն խորհրդային, մի իրավակարգ, որի հետ երբեք չէ կարող հաշտվել մեր ժողովուրդը, պարլամենտը որոշեց մինչև նրա այդ իրավակարգից բաժանվելը գործել սեպարատ և ապրել ուրույն կյանքով:

Բ. Ձանգեզուրի վերաբերմունքը դեպի Ադրբեջանի կառավարությունը լինելու է բարեկամական, բայց նա առայժմ չէ կարող սերտ հարաբերությունների և երթևեկության մեջ մտնել Ադրբեջանի հետ, մինչև երկու հարևան ժողովուրդների փոխադարձ վստահությունը կատարյալ չլինի:

Գ. Ձանգեզուրի փոխհարաբերությունը Պարսկաստանի հետ եղել է միանգամայն սերտ և բարեկամական ու կմնա: Նա Պարսկաստանում ունենալու է իր ներկայացուցիչը, որը ավելի քան սերտ հարաբերությունների մեջ պետք է մտնի այդ կառավարության հետ առևտրական և հաղորդակցության տեսակետներից:

Դ. Ձանգեզուրի փոխհարաբերությունները իր հարևան թուրքերի հետ 3 տարուց ի վեր շնորհիվ արտաքին պրովոկացիաների և քաղաքական միջամտությունների եղել է թշնամական, այսօրվանից համագումարը լիահույս է, որ այդ անտեղի թշնամանքը կդադարի երկու դարևոր հարևանների միջև՝ տեղի տալով սերտ բարեկամության:

8. Պարլամենտը միաձայն որոշում է ինքնապաշտպանության հարցի վերաբերմամբ բոլոր միջոցների ձեռնարկումը և գործադրությունը թողնել սպարապետին:

9. Մի շարք թեր ու դեմ կարծիքներից հետո պարլամենտը ծայնների մեծամասնությամբ ընդունում է Գ. Գրիգորյանի հետևյալ բանաձևը: Երջաններում կամավոր հանգանակություն կատարել և մթերքը կենտրոնացնել շրջանային պետական շտեմարաններում: Կռիվների ընթացքում շրջանները կմատակարարեն իրենց ուժերի պարենը: Պետական հիմնարկությունների համար շրջանների պահեստներից բաժին հանել համեմատական քանակությամբ, ռասկլադկայի¹ ձևով,

և մեծամասնականներից մնացած իրերը և պետական գույքերը փոխանակելով հացահատիկների հետ:

10. Պառլամենտը ռոժիկների նորմաների որոշման հարցը թողնում է սպարապետին:

11. Պարլամենտը ընդունում է մասնավոր խոշոր սեփականությունների պետականացումը, ինչպես վանքապատկան-եկեղեցական և բեզական, նույնպես և ուրիշ խոշոր կալվածատերերի:

12. Պարլամենտը օրակարգի ընթացիկ հարցերում զետեղված 4 հարցերի որոշումները թողնում է կառավարության:

Օրակարգի հարցերը վերջացնելուց հետո՝ կարդացվում է Արևիքի շրջանից ստացված հետևյալ հեռագիրը.

«Տաթև, Ձանգեզուրի սպարապետ պ. Նոդեհին,

Ձեր կարգադրությունը՝ ուղարկել ներկայացուցիչներ, Տաթևի համագումարը, Արևիքի Փրկության Կոմիտեն ստացավ ամսի 24-ին, երեկոյան: Ձգալով, որ կուշանանք, հրավիրեցինք ամսի 22-ին շրջանային համագումար, որտեղ ներկա էին Արևիքի 12 գյուղերի ներկայացուցիչներ, թվով 68 հոգի, բացակայում էին Կարճևանի և Ապկեզի ներկայացուցիչները: Արևիքի գյուղացիական պատգամավորների ժողովի օրակարգի հարցերն էին.

Ա. Հայաստանում տեղի ունեցած հեղաշրջումը և Արևիքի ժողովրդի բռնելիք դիրքը:

Բ. Համազանգեզուրյան համագումար ներկայացուցիչներ ուղարկելու հարցը:

Կարգադրված էր բոլոր գյուղերում հասարակական ժողով գումարել, քննել այդ հարցերը և ուղարկել ներկայացուցիչներ՝ մանրատով:

Գյուղացիական պատգամավորների ժողովը որոշեց Տաթևի համագումարին շրջանի կողմից ներկայացուցիչներ ուղարկել Դավիթ Դավթյանին և Խաչատուր Դանիելյանին: Պատգամավորները դուրս եկան Մեղրիից ամսի 22-ին, Լիճք-Տաշտոնի սարը կապ լինելու պատճառով, հետ դառան, անցան հանքերը: Առաջին հարցին ժողովը պատասխանեց հետևյալ բանաձևով, որը ամբողջովին հեռախոսագրում ենք Ձեզ. «Արևիքի տասներկու գյուղերի ներկայացուցիչներս, թվով վաթսու և ութ հոգի, դեկտեմբերի 22-ի ժողովում քննության առնելով ներկա քաղաքական դրությունը Հայաստանում՝ հետևյալ որոշումը արձակեց: Բոլշևիկյան իշխանությունը բռնի կերպով է փաթաթված հայ ժողովրդի վզին, Հայաստանը սովետական է հայտարարված տաճկական և ռուսական գործի բռունցքի ճնշման տակ: Նորմալ պայմաններում երբեք նման քաղաքական հեղաշրջում չէր կարող կատարվել Հայաստանում, ընդհակառակը, շատ անգամ հայ ժողովուրդը ցայտուն կերպով արտահայտվել է, որ *ԻՆՔՐ ԱՉՍԵ ԵՎ ԱՆԿԱՍ ԳԱՅՐԵՆԻՔ Է ՑԱՆԿԱՆՈՒՄ*, և որովհետև բռնակալական ստոր միջոցներով մի ժողովրդի վզին փաթաթված իշխանությունը տևական լինել

¹ Բաշխում – ռուսերեն: «Հայրենիք» Ակումբ:

չէ կարող, ինչպէս նաև այդ իշխանությունը վայելել չի կարող ժողովրդի մեծամասնության հավատն ու վստահությունը: Արևիքի ժողովրդի ներկայացուցիչներս այն ամուր համոզումն ունենք, որ շուտով Հայաստանի հայությունը ոտքի կկանգնի և զգվանքով դէն կշարտի այն լուծը, որը այսօր ականայից ընդունել է իր վրա: Ոտքի կկանգնի նոր ցատումով ջարդ ու փշուր կանի այն երկաթե կապանքները, որոնցով սովետական իշխանությունը կապկպել է իրեն և նորից Արարատյան սրբազան դաշտերում կծածանեցնի ազատ և անկախ կյանքի կարմիր դրոշակը: Արևիքի ժողովրդական ներկայացուցիչներս համոզված ենք, որ այս ապստամբությունը ավելի արագ կկատարվի, եթէ Ջանգեզուրը կանգուն մնա իր սահմաններում, իսկ ժողովրդի հոգին և կամքը անընկճելի իր հերոսական որոշման մեջ, այն է՝ ապրել ազատ, և այդ իսկ նկատառումներով Արևիքի ժողովրդական ներկայացուցիչներս դեկտեմբերի 21-ի ժողովում գտանք, որ մեր հորիզոնների վրա դեռ փրկության ճառագայթները ընդմիջտ չեն մարել, որ կա փրկության ճանապարհ, ուստի որոշեցինք պաշտպանվել մինչև վերջին հնարավորությունը: Որոշվեց թույլ չտալ ոչ մի օտար զորքի և օտար մարդկանց ներս խուժելու մեր երկրի սահմանները և խառնվելու մեր ներքին գործերի մեջ:

Ներկայացուցիչներ՝ 1. Դավիթ Դավթյան, 2. Խաչատուր Դանիւլյան: 26.XII. 1920թ., երեկոյան ժամը 8-ին, Հանքերից»:

Համագումարը բուռն ծափահարություններով լսում է Արևիքի ներկայացուցիչների հեռախոսագիրը և առնում է ի գիտություն: Համագումարի նիստերը երեք օր տևելուց հետո փակվում է դեկտեմբերի 27-ին, երեկոյան ժամը 3-ին:

Համագումարի նախագահ՝ Գեղեոն Տեր-Սիմոնյան
Փոխնախագահներ՝ 1. Եգոր Հարությունյան,
2. Տիգրան Մելիք-Հուսեյնյան
Քարտուղարներ՝ 1. Սամվել Մաշուրյան,
2. Նիկալա Դորունց

Ստորագրած են արձանագրության մեկ հայուր վեց 106 ներկայացուցիչներ:

Ինքնավար Սյունիքի Խորհրդարանի Դիվան

3-ին հունվարի 1921թ.

Լեռնա-Հայաստանի Առաջնորդ Գարեգին Նժդեհ

Լեոնա-Չայաստանի Ձինանշանը

Անդրանիկը Ջանգեզուրում

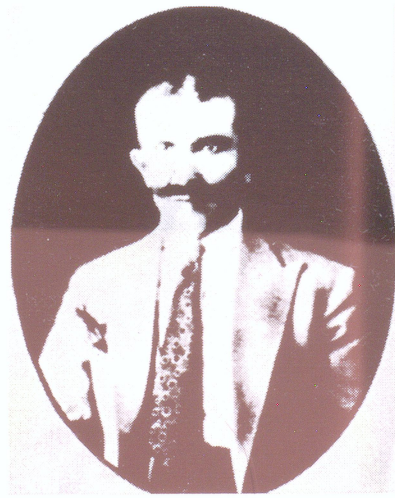

Գ. Նժդեհի զինվորներից

Պողոս Տեր-Դավթյան

Թևան Ստեփանյան

Գերասիմ Աթաջանյան

Գ. Նժդեհի և Ռուբեն Նարինյան

Ղազար Քոչարյան

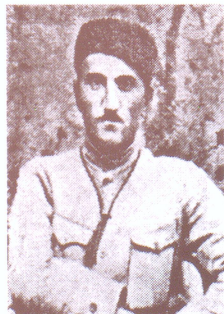
Գերասիմ Բալայան

Զաքար Յոլյան

Կուռո

Մովսես Գյուլնազարյան

Վանո Խանգադյան

Յապոն
(Հակոբ Պարոնյան)

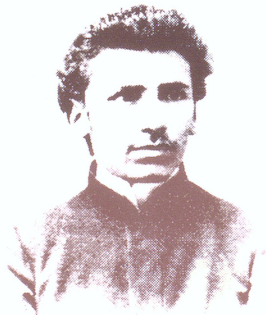

Նիկոլա Բաբայան
(Ղավիթբեկյան կապիտան)

Վահան Խորենի

Արշակ Շիրինյան

Զաքար Տեր-Դավթյան

Աշոտ Մելիք-Մուսյան

Սերգեյ Մելիք-Յոլչյան

Դրո

Գեղեն Տեր-Մինասյան

Մեծ հարգանքներով հիշատակում ենք Ձեր հարստության և հասարակական գործունեության նկատմամբ ցուցաբերած ներդրումը։

ԱՐՆՈՏ ԳԻՐՔ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՍԱՌՈՏ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ ԲՈԼՇԵՎԻԿՅԱՆ
«ՍԽՐԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ» ԶԱՆԳԵԶՈՒՐՈՒՄ, ՍԻՍԻԱՆՈՒՄ ԵՎ
ՂԱՓԱՆՈՒՄ: ԱՊՏԱՍԲԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄ: ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ:

Մեծ հարգանքներով հիշատակում ենք Ձեր հարստության և հասարակական գործունեության նկատմամբ ցուցաբերած ներդրումը։

Մեծ հարգանքներով հիշատակում ենք Ձեր հարստության և հասարակական գործունեության նկատմամբ ցուցաբերած ներդրումը։

Մեծ հարգանքներով հիշատակում ենք Ձեր հարստության և հասարակական գործունեության նկատմամբ ցուցաբերած ներդրումը։

Մեծ հարգանքներով հիշատակում ենք Ձեր հարստության և հասարակական գործունեության նկատմամբ ցուցաբերած ներդրումը։

Մեծ հարգանքներով հիշատակում ենք Ձեր հարստության և հասարակական գործունեության նկատմամբ ցուցաբերած ներդրումը։

Մեծ հարգանքներով հիշատակում ենք Ձեր հարստության և հասարակական գործունեության նկատմամբ ցուցաբերած ներդրումը։

Մեծ հարգանքներով հիշատակում ենք Ձեր հարստության և հասարակական գործունեության նկատմամբ ցուցաբերած ներդրումը։

Մեծ հարգանքներով հիշատակում ենք Ձեր հարստության և հասարակական գործունեության նկատմամբ ցուցաբերած ներդրումը։

Մեծ հարգանքներով հիշատակում ենք Ձեր հարստության և հասարակական գործունեության նկատմամբ ցուցաբերած ներդրումը։

Մեծ հարգանքներով հիշատակում ենք Ձեր հարստության և հասարակական գործունեության նկատմամբ ցուցաբերած ներդրումը։

ՆԱԽԱԲԱՆ

Լեռնա-Յայաստանի կառավարությունը ձեռնարկելով սույն «Արմոտ գրքի» հրատարակության՝ ի նկատի է ունեցել իր ձեռքի տակ եղած բազմաթիվ փաստաթղթերից քաղվածորեն առաջ բերել այն բոլոր նյութերը, որոնք վերաբերում են տխրահռչակ բուլշևիկների արգահատելի գործունեությանը Ձանգեզուրում, Ղափանում, Սիսիանում և Գենվազում: Կառավարությունը տպագրության տալով վերոհիշյալը մի գլխավոր նպատակ է ունեցել՝ ցույց տալ կուլտուրական աշխարհին այն ավերիչ, սոսկումնեղով լի և քստմնելի գործելակերպը, որ հանդես բերին բուլշևիկները հինգ ամսվա ընթացքում մեր երկրում, ուր մտան նոքա որպես աշխատավոր գյուղացիության շահերի պաշտպան, փքուն ու գրավիչ լոզունգներով, հազար ու մի խոստումներով և խաբեբայությամբ և որտեղից ճողոպրեցին նրանք՝ թողնելով իրենց ետևն ավերակների և մոխիրների կույտ, սով, ավերածություն, գյուղացու տնտեսության վերջնական քայքայում, անհամար հոշոտված դիակներ և ծով ատելություն հենց նույն աշխատավոր գյուղացիության կողմից՝ դեպի բուլշևիկ կոչված մարդ բորենիները:

Յամանվորպական պատերազմը վերջանալուց հետո՝ ահա ամբողջ երեք տարի է, որ շարունակվում են մեր կռիվներն արտաքին և ներքին թշնամիների դեմ հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունը պահպանելու: Եվ այդքան ժամանակվա ընթացքում խախտվեց հայ գյուղացու տնտեսությունը, ընդհատվեցին շատ անգամ հաղորդակցության ճանապարհներն և նա մեն մենակ մնաց հանդեպ մի նոր թշնամու, որ բուլշևիզմի անվան տակ գալիս էր իբր թե բարիք սփռելու աշխատավոր գյուղացիության, բայց որտեղով անցնում էր՝ թողնում էր ետևն ավերակներ, ծխի և մրի մեջ կորած գյուղեր, ժողովրդի խոր ատելություն և ծով անեծք: Երբ բուլշևիկներն իրենց սևաթույր թևերն են տարածում նաև Անդրկովկասում՝ մեր գյուղացիությունն այն սխալ համոզմանն է հանգում, թե բուլշևիզմի անվան նակ նախկին ռուսն է գալիս, որը պետք է իր հետ բերի վաղուց ի վեր ցանկալի խաղաղությունը, տնտեսական կյանքը պիտի բարվոքվի և ճանապարհները պիտի բացվեն: Եվ բուլշևիկներն անթիվ ու անհամար պրոպագանդիստների և սևահոգի լրտեսների միջոցով իրագեկ լինելով իրերի դրության՝ դեռ ոտք չդրած մեր երկրում, իրանց գաղտնի գործակալների ձեռքով խաբեցին միամիտ գյուղացիությանը՝ խոստանալով և՛ խաղաղ կյանք, և՛ հացի ամբարներ, և՛ հագուստեղեն, և՛ շաքար, և՛ նավթ, և՛ երթևեկության կատարյալ ազատություն:

Ահա՛, մեր գյուղացիության այդ սխալ ըմբռման շնորհիվ է, որ բուլշևիկները համարյա առանց կռվի ներս մտան նաև Սյունյաց երկիր: Սկզբի օրերում նրանք անվերջ ճառերով, մեծամեծ խոստումներով միայն կերակրեցին խաբված ժողովրդին, իսկ հետո սկսվեց կատարյալ թալան, ավազակություն, տաճկական ասկյարների արշավանք

դեպի հայկական գյուղերը, անհամար սպանություն և քաղաքական ազատության կատարյալ բացակայություն: Գյուղերն ու քաղաքները բանտեր դարձան խեղճ գյուղացիության համար: Չկար ոչ մի դասակարգ, որ գոհ լիներ բուլշևիկների գործելակերպից, մինչև իսկ ամենաաղքատ մարդն անգամ անհծում էր նրանց գալուստը, բոլորն էլ դարձել էին մի տեսակ ստրուկ և հլու կամակատար այդ հրեշների, ոչ ոք բողոքելու կամ դժգոհելու իրավունք չուներ: Մոտ հինգ ամիս տևեց ժողովրդի այդ տածանելի վիճակը: Նա հյուծվեց, տնտեսապես իսպառ քայքայվեց, բուլշևիկների և ոչ մի խոստումն իրականացած չտեսավ՝ նոր հասկացավ գյուղացիությունը, որ ինքը չարաչար խաբված է, ըմբռնեց, որ բուլշևիկ թափփուկներն եկել են իրա վզին նստել և իր հաշվով են ապրում, որ դրախտի փոխարեն դժոխք են դարձրել մեր երկիրը, ուստի նա սկսեց խոր ատելություն տածել դեպի այդ մարդագազանները և փրկության ճանապարհներ որոնել:

Ազատության արշալույսը հեռու չէր: Նա պիտի ծագեր Գենվազում, որը չէր հանձնվել և համառությամբ մաքառում էր: Խուստուպ լեռան կատարին էր գտնվում ժողովրդական հերոս Նժդեհն իր մի քանի հավատարիմ ընկերների հետ և արթուն ու շրջահայաց դիտում էր իր սիրած երկրի անհուն վիշտն ու կրած տանջանքը, և Սյունյաց երկրի ժողովուրդն իր փրկության դեկը, իր բախտի տնօրինությունն ամբողջապես հանձնում է այդ հերոսին՝ լավ ըմբռնելով, որ Սպարապետ Նժդեհը հանդիսանում է հայ ժողովրդի վշտերի, տառապանքների և նրա ազատության վատ օրերի միակ մարմնացումը, որ նա վրիժառու ոգու միակ թարգմանն է, և նա չի սխալվում իր ընտրության մեջ:

Օգտվելով ժողովրդի անհուն ատելությունից դեպի բուլշևիկները՝ նա իր կազմակերպչական տաղանդով ժողովրդական վաշտեր է ստեղծում և կարճ ժամանակվա ընթացքում Սյունիքը մաքրում թշնամիներից և հանգստություն ու խաղաղ կյանք պարգևում իր սիրեցյալ ժողովրդին:

Փաստաթղթերից հանած բուլշևիկների տմարդի գործելակերպի և ազատատենչ հայի անհավասար մաքառման այդ պատկերն է, որ Լեռնա-Յայաստանի կառավարությունն անհրաժեշտ է համարում տալ «Արմոտ գրքի» էջերում:

ԲՈՒՆԵՎԻԿՆԵՐԻ ԴԻՆԳ ԱՍՏՎԱ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՁԱՆԳԵԶՈՒՐՈՒՄ, ՄԻՍԻԱՆՈՒՄ ԵՎ ՂՎՓԱՆՈՒՄ

Ռուսական 11-րդ գորաբանակը բուլշևիզմի անվան տակ՝ իբրև դասակարգային պայքարի ավանգարդ, 1920թ. մայիս ամսի սկզբին, համարյա առանց կռվի, ներս խուժեց Բաքու: Ադրբեջանի հանրապետությունը փաստորեն կորցրեց իր անկախությունը: Քաղաքական որոշ նկատառումներով ռուս բուլշևիկներին անհրաժեշտ էր արևելքի հոծ մահմեդականության հմայքը գրավելու համար նոր տապալված հանրապետության այնպիսի ձև տալ, որ միամիտ ազգաբնակչությունը կարծե, թե իրոք նա շարունակում է իր անկախությունը: Ուստի, հայտարարվեց Ադրբեջանի խորհրդային հանրապետությունը, որն ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ էտնագրաֆիկական¹ մի տերմին, քան տերիտորիալ հասկացողություն, որովհետև ով մոտ ծանոթ է բուլշևիկների գործելակերպին և նրանց ծրագրին՝ նա կարող է միանգամայն համոզված լինել, որ նախկին ռուսական սահմաններում վերջերս կազմված հանրապետություններից որը սովետականի է վերածվում՝ լինի դա զենքի ուժով, թե կամովին, նա կորցնում է իր անկախությունն ոչ միայն արտաքուստ, այլև ներքուստ, և դառնում է խորհրդային Ռուսաստանի անբաժան մի մասը, որի բոլոր դիրեկտիվները² թելադրվում են Մոսկվայից:

Բուլշևիկներին անհրաժեշտ էր արևելքի պարզամիտ ժողովրդի թույլ ինստիմքտները ժամանակավորապես շոյել, հարկավոր էր արտաքուստ ցույց տալ, թե բուլշևիկը ստեղծելով Ադրբեջանի խորհրդային հանրապետություն՝ միաժամանակ և նրա վաղուց ի վեր փայփայած քաղաքական իդեալների պաշտպան է հանդիսանում, և քանի որ մուսավաթիստ Ադրբեջանի հանրապետությունը տարիներից ի վեր անհաջող փորձ էր անում խլելու Վրաստանից Ջաբաթալայի շրջանը, իսկ Հայաստանի Հանրապետությունից՝ Ղարաբաղն ու Ջանգեզուրը, ուստի բուլշևիկները ձեռնամուխ եղան Ադրբեջանի և նրա մահմեդական ժողովրդի այդ իդժն իրագործել: Կարմիր ռուսները՝ միացած կարմիր գույն ստացած մահմեդականների հետ, մայիս ամսում գրավեցին Ջաբաթալայի շրջանը, չնայելով որ մի քանի օր առաջ Մոսկվայի սովետական հանրապետությունը համաձայնության էր եկել Վրաստանի հետ, զծել նրա հանրապետության սահմանները, իսկ Ջաբաթալայի շրջանը համարել չեզոք, ուր երկու կողմերից ոչ մեկն իրավունք չուներ գործ մտցնելու, բայց բուլշևիկներն՝ ըստ սովորու-

¹ Ազգագրական – ռուսերեն: «Հայրենիք» Ակումբ:

² Ցուցումներ – ռուսերեն: «Հայրենիք» Ակումբ:

թյան, ուտի տակ տվին իրենց ձեռքով ստորագրած պայմանը: Ի՞նչ արժեք կարող էր ունենալ բուլշևիկի համար թղթ պայմանը, երբ նրա քաղաքական շահը պահանջում էր ոտնահարել ամեն սրբություն: Մայիս ամսի վերջին նույն վիճակին ենթարկվեց նաև Հայկական Ղարաբաղը, ուր ամիսներ առաջ մեծաքանակ գումարներ ստանալով բուլշևիկներից՝ սկսել էին գործել տեղացի բուլշևիզմով տարված, արծաթասեր, վրիժառության թույնով լցված և դավաճան գործակալները: Առանց որևէ դատի և քննության կացնահարվում և տմարդի եղանակով սպանվում են Թարթառում Ղարաբաղի հայ գյուղացիության շահերին երկար տարիներ նվիրված գործիչները, հարյուրավոր ինտելիգենտ ուժեր տարվում են Բաքու, Գանձակ և Շուշի ու փակվում բանտերում:

Ադրբեջանի մահմեդականությունը բուլշևիկի գործ դրած միջոցով հասնում է իր նպատակին՝ դատարկվում է Ղարաբաղն իր առաջնորդներից, իր ինտելիգենտ ուժերից: Այդ է պատճառը, որ Գանձակի անհաջող ապստամբությունից հետո Ադրբեջանի մահմեդականությունը՝ չնայելով որ տնտեսապես քայքայվում էր, բայց և այնպես ոչ մի փորձ չի անում օտարի լուծը թոթափելու, քանի որ այդ օտարն իբր թե իր քաղաքական ձգտումն է իրագործում:

Քայլ առ քայլ հետևելով իր նենգամիտ ծրագրին՝ սովետական իշխանությունն որոշում է նաև գրավել Ջանգեզուրը, Սիսիանը, Ղափանն և Գենվազը, ուր տաճիկ գործերն ու մուսավաթ Ադրբեջանը չհամարձակվեցին իրանց ոտքը դնել: Դիմելով իրենց նվիրագործած միջոցին՝ բուլշևիկները նախ մեծ քանակությամբ գործակալներ են ուղարկում վերոհիշյալ վայրերը, ուր վերջիններս եզվիտական¹ ամենաստոր միջոցները գործադրելով՝ մոլորեցնում են պարզամիտ գյուղացիությանը, թե բուլշևիկ ռուսը բերում է իր հետ խաղաղություն, կյանքի բարիքներ, քաղաքական ազատություն և աշխատավոր գյուղացիության իշխանություն՝ նոքա մինչև իսկ կեղծ համախոսականներ են պատրաստում, իբր թե հայ գյուղացիությունն իր մոտ է հրավիրում սովետական զորքերն ու նրա իշխանությունը:

Այս բոլորի նպատակն էր ներսից սկսել ապստամբությունը, որն և առիթ կծառայեր բուլշևիկ գործերին Ղարաբաղից առաջ շարժել դեպի Ջանգեզուր: Եվ երբ սևահոգի պրոպագանդիստներն իրենց ստանձնած միսիան իրագործում են, այն ժամանակ սովետական իշխանությունը հունիսի 29-ին 15 հոգուց բաղկացած մի դելեգացիա² է ուղարկում Ջանգեզուրի Տեղ գյուղը՝ բանակցություն վարելու հայ գյուղացիության ներկայացուցիչների հետ³, բայց, իրոք, դա ոչ թե

¹ Եզվիտական – «Հայրենիք» Ակումբ:

² Պատվիրակություն – ռուսերեն: «Հայրենիք» Ակումբ:

³ Ջաբուղի ռազմաճակատի հրամանատար Յապոնի հեռախոսագիրը. 15 հոգի դելեգացիայից մեկը պարսկահպատակ հայ էր, մեկը՝ լեհացի, իսկ 13 հոգի՝ թուրքեր:

դելեգացիա էր, այլ լրտեսության համար ուղարկված հակա-հետախուզականների մի խումբ:

Նույն օրը Տեղ են ժամանում և Ջանգեզուրի քաղաքացիական իշխանության կողմից երկու ներկայացուցիչներ: Սովետական դելեգացիան հայտնում է, որ ինքը լիազորված է 11-րդ բանակի և սովետական իշխանության կողմից հայտարարելու, որ սովետական իշխանությունը պիտի տարածվի նաև Ջանգեզուրում: Ջանգեզուրի ներկայացուցիչները բացատրում են, որ հայ գյուղացիությունը չէ ցանկանում սովետական կարգեր և նա զենքի ուժով կպաշտպանի իր ինքնուրույնությունը և ազատությունը:

Բանակցությունները դեռ չվերջացած՝ բոլշևիկ կեղծ դելեգատները զաղտնի թողնում են Տեղ գյուղը և հեռանում իրանց զորամասերի մոտ: Հուլիսի 5-ին՝ զիչերվա ժամի 11-ին, բոլշևիկներն իրանց գործակալներից տեղեկանալով իրերի դրության մասին և որ հայկական զորամասեր համարյա թե չկան Ջանգեզուրում, առաջ են շարժվում Ջաբուղից, հանկարծակիի բերելով՝ ձերբակալում ռազմաճակատի մի քանի հայ սպաների, շրջապատում են ճակատի իբր թե հակահեղափոխականների վայր Կոռընձոր գյուղը հետիոտն և ծիպվոր զորամասով ու 11 զնդացիներով և սկսում կոտորածը, ոմանք փախչում են և թալանվում, իսկ ոմանք էլ սպանվում:¹

Գյուղը թալանի և կողոպուտի է ենթարկվում: Հայկական փոքրաթիվ զորամասը իրամաս է ստանում դիմադրելու բոլշևիկներին, բայց Քարաշենի մոտ կարճատև կռվից հետո նա ստիպված է լինում տեղի տալ թշնամիների մեծաքանակ ուժի առաջ և քաշվել Դարալագյազ, երբ մանավանդ նկատում է, որ այդ կողմի հայ գյուղացիությունն անտարբեր է վերաբերվում ռուս բոլշևիկի դեմ վարած կռվին:

Հուլիսի 5-ին Գորիս է մտնում 11-րդ կարմիր զորաբանակի 28-րդ հրացանաձիգ դիվիզիայի 84-րդ բրիգադան՝ համապատասխան թվով հեծելազորով, թնդանոթներով և հարյուրավոր զնդացիներով: Մի քանի ժամանակ հետո Ջանգեզուր են ժամանում և 83-րդ բրիգադայի 247-րդ, 248-րդ, 249-րդ զնդերը: Ջանգեզուրը գրաված համարելով՝ բոլշևիկներն հետևում են դեպի Դարալագյազ նահանջող հայկական զորամասին և գրավում Սիսիանը՝ մինչև Բազարչայի արևմտյան լեռնաշղթան, որտեղից կապ են հաստատում Նախիջևանի թրքության և Տաճկաստանի հետ: Նախիջևանի թրքությունն երկյուղ կրելով Հայաստանի Հանրապետության զորքերի դեպի Շարուր ձեռնարկած հուլիսյան արշավանքից և լսելով բոլշևիկների Ջանգեզուր ու Սիսիան մտնելը՝ իսկույն պատգամավոր են ուղարկում նրանց մոտ ու խընդրում Նախիջևանն ևս գրավել, բացատրելով, որ այնտեղի թրքությունը

գրկաբաց սպասում է մեծամասնականներին՝ ազատելու իրանց դաշնակցական Հայաստանի Հանրապետությունից: Նախիջևանի մահմեդականությունը, որ ավելի քաղաքական պատճառից ստիպված էր, քան իրոք բոլշևիկ դարձած, հասնում է իր նպատակին: Ռուս բոլշևիկների 252-րդ զունդը կովկասյան բրիգադայի 100 ծիպվորով անցնում է Նախիջևան և առանց որևէ միջնադեպի քաղաք մտնում:

Ժամանակավորապես ապահովելով իրենց աջ թև և կապ հաստատելով Նախիջևանի վրայով Քենալ փաշայի հետ՝ բոլշևիկներն առանձին ուշ են դարձնում իրանց ծախ թևին և կամենում գրավել Ղափանն, Գեմվազն ու Գորթանն, և այդպիսով մաքրել ամբողջ Այունյաց աշխարհը դիմադիր ուժերից:

Այդ նպատակով նոքա բավական ստվար մի զորամաս հուլիսի 8-ից սկսած շարժում են դեպի Ղափան, ուր այդ ժամանակ գտնվում էր գնդապետ Նժդեհը, որը Հայաստանի Հանրապետության իրամասնատարության կողմից 1919թ. հոկտեմբեր ամսից նշանակված էր Կապարզողթի իրամասնատար: Խորապես գիտակցելով իր պարտականությունը հանդեպ հայրենի ժողովրդի, ում մեջ նա երկու տարի անդուլ աշխատանք է թափել և որի հոգու ամբողջ էությունը քաջապես ըմբռնել էր նա՝ կատարելապես համոզված լինելով, որ այդ նույն ժողովրդի հետ նա կարող կլինի երկիրն ազատել վերահաս վտանգից՝ գնդապետ Նժդեհը չէ ընկճվում ստեղծված կրիտիկական դրությունից և որոշում է մնալ իր սիրելի ժողովրդի մեջ և նրա դառնություններին մասնակից լինել: Բոլշևիկներն առաջ անցնելով՝ հասնում են Ղափանի վերին խոտանան գյուղը, ուր հանդիպում են գյուղացիության ուժեղ դիմադրության և ստիպված են լինում այդտեղ կանգ առնել:

Կարծելով թե անհատներն են, որոնք իբր թե մոլորեցնում են ժողովրդին կռվելու իր դեմ և որ պատասխանատու մարդիկ իրագեկ չեն դարձնում ժողովրդին բոլշևիկների գալու նպատակի և Ղարաբաղն ու Ջանգեզուրը գրավելու մասին՝ սովետական զորքերի զինվորական կոմիսար Իվանովը փորձ է անում ինքն իր կողմից պաշտոնական գրությամբ հայտնելու գնդապետ Նժդեհին և նրա միջոցով Ղափանի հայ ժողովրդին Ղարաբաղն ու Ջանգեզուրը գրավելու և ամեուրեք ռևկոմներ կազմակերպելու մասին, միաժամանակ շեշտում է նաև բոլշևիկների նպատակը՝ գրավել Օրդուբաթ-Ջուլֆան, որը կարող է հայ ազգաբնակչության սրտին շատ մոտ լինել և այսպիսով մոլորեցնելով պարզամիտ գյուղացիությանը՝ կարմիրները կարող կլինեն առանց արյունահեղության իրանց հեռավոր նպատակին հասնել:

Ահա այդ գրության պատճենը.

¹ «Ազատ Սյունիք», Գորիս, 1921, էջ 19: 1921թ. Կոռընձորի կոմիսարի և ժողովրդական ներկայացուցիչների համախոսականը (Լեռնա-Հայաստանի կառավարության դիվան, N 51):

ԳԼԿՊԵՏ ՆՃԴԵՅԻՆ

«Արդեն Ղարաբաղ Ձանգեզուր է մտել կարմիր բանակը, բոլոր տեղերում կազմակերպված են ռեկոմներ: Հրամայում են այդ առթիվ հայտարարել ժողովրդին և ճանապարհի տալ վերին խոտանանում գտնվող մեր զորամասին անցնելու Մեղրիի վրայով Օրդուբաթ-Ջուլֆա:

Ձորամասի զինվորական կոմիսար *Իվանով*¹

10 հուլիսի 1920թ., Վ. խոտանան»

Չափազանց մոտ ծանոթ լինելով բոլշևիկների գործելակերպին և նոցա խաբեբա ու ստոր արարքներին, լավ ըմբռնելով, որ բոլշևիկն ամենից շատ պրոպագանդայով ու ներսն ապստամբություն առաջացնելով է ժամագին հաղթություն տանում, քան պատերազմի դաշտում, գնդապետ Նժդեհը՝ հենվելով հայ գյուղացիության ազատ կամքի արտահայտության վրա, ի պատասխան այդ գրության՝ հետևյալ վերջնագիր-ուլտիմատումն է ներկայացնում կարմիրների զինվորական պետին.

«Խոտանանում գտնվող կարմիրների զորամասի Պետին կապարգողոթի² գյուղացիական ներկայացուցչական խորհուրդը հրամայել է ինձ ուղարկելու Ձեզ վերջնագիր՝ վաղն, ամսի 13-ին, մինչև ժամը 7-ը թողնել Ղափանի սահմանները. հակառակ դեպքում ստիպված կլինեն անցնելու հարձակողականի և զինու ուժով վանելու Ձեզ:

Կապարգողոթի ռազմական ուժերի հրամանատար *Նժդեհ*

12-ին հուլիսի ժամը 9-ին երեկոյան
Ղափանի հանքեր»

Այս վերջնագիրը միանգամայն անսպասելի էր բոլշևիկների համար, ուստի մինչև նշանակված ժամանակի լրանալը՝ նույն օրը ժամի 5-ին նոքա թողնում են խոտանանը՝ Բալդուրդանի ձորով և Ինջաբելլի բարձունքներով հետ են փախչում Ձանգեզուր: Նոքա խաբեբայությամբ և ստոր միջոցով տանում են իրանց հետ իբրև պատանդ և գնդապետ Նժդեհի վերջնագրի հետ ուղարկած դելեգատ Սմբատ-բեկ Մելիք-Ստեփանյանին, որին աքտորում են Բաքու:

¹ Լեռնահայաստանի Զինվորական Գլխավոր շտաբի արխիվ, N 135:

² «Կապարգողոթ» կազմված է Կապան (Ղափան), Արևիք (Գենվազ) և Գողթան երկրամասերի անունների առաջին վանկից:

Ղարաբաղն ու Ձանգեզուրը բոլշևիկների ձեռքով գրավելը, Նախիջևան գործնա սանցկացնելը, Ղափանի դեմ սկսած կռիվները համարելով քաղաքական մի հեռավոր նպատակի սկիզբն և Հայաստանի Հանրապետության արևելյան սահմանների վտանգվելը, առանձին զորամասի հրամանատար Դրոն որոշում է հետ գրավել Ձանգեզուրը: Այդ նպատակով վերցնելով իր հետ մի փոքրաթիվ զորամաս և Ձանգեզուրից ու Սիսիանից գաղթած մարտիկներին, առանց նախնական պատրաստության և գյուղացիության հայտնելու, նա օգոստոսի 1-ին առաջ է շարժվում Ղարալազյազից դեպի Սիսիան և օգոստոսի 3-ին թեթև հաջողությամբ գրավում Ձանգեզուրը, բանտից ազատում բոլոր քաղաքական բանտարկյալներին և հետ շարժվում բոլշևիկներին դեպի Ջաբուլ: Բայց լրտես հայ դավաճաններից տեղեկանալով Դրոյի գործի քանակի մասին՝ բոլշևիկները թարմ ուժեր ստանալով Շուշուց՝ հակահարձակման են դիմում և օգոստոսի 7-ին նորից գրավում Գորիսն ու Սիսիանը:

Ձանգեզուրի և Սիսիանի գյուղացիությունը մեծամասամբ հնարավորություն չէ ունենում Դրոյի արշավանքին մասնակցելու նախ այն պատճառով, որ բոլշևիկների ձեռքով նա զինաթափված էր, դաշտային աշխատանքների ամենաեռուն ժամանակն էր, և որ ամենագլխավորն էր՝ նա նախորոք տեղյակ չէր այդ ձեռնարկության, ուստի այդ արշավանքը վերջնական հաջողությամբ չպսակվեց: Հետ նահանջելու ժամանակ Դրոն՝ Գորիս քաղաքի արևմտյան բարձրունքներում պատահելով գնդապետ Նժդեհին, որը հուլիսի 4-ին Ղափանից շտապել էր Գորիս, հուլիսի 6-ին վիրավորվել, և կամենում է համոզել նրան իր հետ միասին երևան գնալ: Գնդապետ Նժդեհը մերժելով նրա առաջարկը պատասխանում է. «Ես գնում եմ իմ ժողովրդի հետ մեռնելու»: Այդ գիտակցությամբ ու համոզմունքով նա անցնում է Ղափան՝ չկամենալով մեն մեռնակ թողնել իր տառապյալ ժողովրդին նրան վիճակված ծանր րոպեին:

Ապստամբական այդ փորձը խիստ ծանր հետևանքներ ունեցավ հայ ժողովրդի համար, ինչպես կտեսնենք քիչ հետո՝ բոլշևիկները վճռականապես որոշեցին անողոք լինել դեպի Սյունիքի՝ հայ ապստամբ գյուղացիությունն և այնպիսի տաժամելի միջոցների դիմել, որ երբեք հնարավոր չլինի ապստամբության մասին անգամ մտածել:

Այդ նպատակին հասնելու համար նախ և առաջ հարկավոր էր գրավել Ղափանն ու Գենվազը և մեջտեղից վերացնել գնդապետ Նժդեհին, որ իր խիզախ գործելակերպով հանգիստ չէր տալիս բոլշևիկներին: Թշնամուն հանկարծակիի բերելու համար բոլշևիկ հայերն ու ռուսներն այստեղ ևս դիմում են իրանց եզվիտական միջոցին՝ նախ մեծամեծ գունարներով գաղտնի գործակալներ և լրտեսներ են մտց-

¹ Պատմական Սյունյաց նահանգի մեջ են մտնում բուն Ձանգեզուրը, Սիսյանը, Ղափանը, Գենվազն ու Գողթան շրջանները:

նում Ղափան և Գենվազ, և ապա օգոստոսի վերջին 248-րդ, 249-րդ, 250-րդ, 251-րդ և 252-րդ ռուսական զնդերից կազմելով մի զորամաս՝ առաջ են շարժվում դեպի Ղափան-Գենվազն ամեն կողմից օղակելու, որպեսզի փրկության ո՛չ մի հույս, ո՛չ մի ճանապարհ չմնա բաց: Ուստի, բուլշևիկների կարգադրությամբ Նախիջևանի և Օրդուբաթի կողմից մի զորամաս՝ բաղկացած ռուսներից, թուրքերից և տաճիկ ասկյարներից, շարժվում է դեպի Գենվազի Կարճևան գյուղը:

Մյուս կողմից, ռուսներն ու թուրքերը Ջիբրայելից առաջ գալով՝ հարձակվում են Շիվանիձորի վրա, իսկ երրորդ կողմից՝ ռուսներն և հայ դավաճանները շրջապատում են Կալեր գյուղի ուղղությամբ ընկած տարածությունը: Կռիվն ընդհատվում էրոպ տևում է մի քանի շաբաթ, թշնամիները հարձակման են դիմում ուրբաթ օրերն առավոտյան վաղ և երեք օր անընդհատ շարունակում, իսկ կռիվները տեղի են տալիս և հետ նահանջում: Անհավասար էր այդ կռիվն և ճակատագրական, երբ մեկը կռվում էր հարյուրի դեմ, երբ մի քանի հայկական փոքրիկ գյուղեր՝ շրջապատված երեք կողմից թշնամիներով, հաղորդակցության ճանապարհ չունեին և անողոր թշնամու դեմ ամբողջ ուժերն էին լարել: Ջարդված թշնամին անհամար դիակներ է փռում Ղափանի և Գենվազի սարերում ու ձորերում, բայց նորանոր և թարմ ուժեր ստանալով՝ կրկին առաջ է անցնում: Ջգացվում է ռազմամթերքի սուր կարիք՝ թշնամին համառությամբ իր զինվորի դիակների վրայով անցնելով առաջ է շարժվում:

Մի կողմից ժողովրդական վաշտերը գնդապետ Նժդեհի առաջնորդությամբ՝ լի հայրենասիրական ոգով և ազատության գաղափարով, մյուս կողմից՝ ռուսական կանոնավոր հեծելազոր, հետևակ զնդեր՝ հարյուրավոր զնդացիներով և հայ ու թուրք դավաճանների խմբերով անխնա բախվում են միմյանց: Երկարատև կռիվը լքում է առաջ բերում ժողովրդական զինված ուժերի մեջ՝ Դոռից օգնության ոչ մի հույս չկար: Ղափանի գյուղացիությունը պարպելով վերջին փամփուշտը՝ ստիպված է լինում զենքը վայր դնել և թույլ տալ ռուսական զորքերին իր արյամբ ողողած շրջանը մտնել: Միայն մեկն է մնում անընկճելի և անվհատ, որ վերջին բոպեին իր հավատարիմ ընկերների և Ղափանի զինված փոքրաթիվ ուժերի հետ քաշվում է Խուստուպ լեռը՝¹ հավատալով իր սուրբ գործի հաջողության և վերջնական հաղթանակին. դա գնդապետ Նժդեհն էր:

Բուլշևիկները խաբեբայությամբ, դավադրությամբ և զենքի ուժով տիրելով Ջանգեզուրին, Սիսիանին և Ղափանին², որից զերծ էր մնա-

¹ Խուստուպ լեռը գտնվում է Ղափանի և Գենվազի սահմանագլխին, ծովի մակերևույթից մոտ ինն հազար ոտ բարձրություն ունի, դեպի Ղափանի կողմը անտառածածկ է, իսկ զագաթը՝ լերկ:

² Բուն Ջանգեզուրի շրջանն են մտնում հետևյալ հայկական գյուղերն և քաղաքը. Կոռնձոր, Տեղ, Արավուս, Խանածախ, Բայանդուր, Խոզ-

ցել միայն Շիշկերտ գյուղը, առաջ բերին բավական մեծ թվով հաստատություններ, ուր նշանակեցին իրանց տեսակետից ամենավատահելի մարդկանց, արհամարհելով ընտրական սկզբունքը՝ իբրև բուրժուական կարգ: Գորիսում կազմեցին Ջանգեզուրի գավառական հեղկոմ իր բոլոր բաժանմունքներով. արտակարգ հանձնաժողով (չեկա),¹ որ իր տեսանելի և անտեսանելի բազմաթիվ գործակալների միջոցով ամենախիստ հսկողության տակ է առնում բոլոր մարդկանց կամ դասակարգերին, որոնք կոմունիստ կուսակցության չեն պատկանում, քաղաքական բաժանմունք², հատուկ բաժանմունք³, պարենավորման, լուսավորության, սոցիալական ապահովության, արհեստակցական միության բյուրո, գյուղական ռեկոմներ, բջիջներ, ենթաբջիջներ և այլն և այլն, որոնց անունները թվելու համար հարկավոր կլինի գրքի մի քանի էջ նվիրել: Քաղաքում ապրող բոլոր անհատները (կասկածելիներն արդեն զնդակահարված կամ բանտարկված էին) պարտավոր էին ծառայության մատնել՝ անբարեհույս էր նա, ով պաշտոն կամ գործ չուներ: Գորիսում բռնագրավեցին տպարանը, էլեկտրական լուսավորության կայանը, բազմաթիվ մասնավոր տներ իրենց կահկարասիներով, ուր զետեղեցին իրանց անհամար հաստատություններն ու զինվորական մասերը, բաց արին բանվոր-գյուղացիական ակունք-թատրոն մշտական բեմով, որն և ծառայում էր իբրև միտինգի վայր: Հայ, թուրք և ռուս բուլշևիկներն իրանց գործունեությունն սկսեցին միտինգներով, որ պարբերաբար կրկնվում էր Գորիս քաղաքում և շրջակա գյուղերում, ուր դուրաթեք և նենգ լարախաղաց ճառագիտություն անվերջ շողշողուն ֆրագներով դրախտ էին խոստանում իրանց ճանկերի մեջ ամուր սեղմած գյուղացիությանը, համերաշխություն բոլոր ազգերի և ժողովուրդների, ազատություն և տնտեսական ապա-

նավար, Քարաշեն, Բռուն, Հին Գորիս (Վերին Շեն), Գորիս գյուղ, Գորիս քաղաք, Քարահունց, Մաղանջուղ, Գերու, Ալղուլի շեն, Խնձորեսկ, Հալաք: *Տաթևի շրջան*. Խոտ, Շինուհայր, Հալիձոր, Տանձատափ, Երիցաթունք, Սվարանց, Տաթև, Եայջի: *Դարաբասի շրջան*. Լժեն, Դարաբաս, Լոր, Գետաթաղ, Շնաթաղ: *Սիսիանի շրջան*. Ուզ, Դարաբիլիսա, Ախլաթյան, Տուլորս, Բունուխ, Աղբյանդ, Ալիլու, Բոնակոթ, Թազագեղ, Բալաք, Մագրա, Շաղաթ, Անգեղակոթ, Մուխուրթուլյան, Ղալաջուղ, Բարիսովկա և Բազարչայ ռուս գյուղերը: *Ղափանի շրջան*. Վերին Խոտանան, Ներքին Խոտանան, Երվենանց, Նորաշենիկ, Առաջածոր, Խլաթաղ, Կավարտ, Բեխ, Բաղաբուրջ, Վաչագան, Բարաբաթում, Արծվանիկ, Չափնի, Ըրկենանց, Սևաքար, Ձեյվա, Մողես, Վժենես, Եղավարդ, Ագարակ, Խղրանց, Գյուսկուն, Ճակատեն, Շիկահող, Ներքին Հանդ, Սրաշեն, Ծավ, Կեմանց, Շիշկերտ:

¹ Чека - Чрезвычайный комитет.

² Политотдел - политический отдел.

³ Особый отдел.

հով և բարվոք կյանք նախկին Ռուսաստանի մթերքների առատության երազով տոչորվող հայ աշխատավոր գյուղացիության՝ ինչեք ասեք, չէին խոստանում բերել տալու Ռուսաստանից և Բաքվից իրանց հայրենակիցների համար Ղարաբյոզյանի և նման դավաճան ու խաբեբա տիպերը. մթագնելով խեղճ ժողովրդի միտքը՝ նրանք Ռուսաստանի և Ադրբեջանի ներկա դրությունը վառ գույներով էին նկարագրում, խոստանում էին հազարավոր փութ արջառ, շաքար, ցորեն, չիթ, նավթ՝ մի խոսքով ամեն բան, ինչ որ ժողովուրդն է ցանկանում:

¹ Քաղվածորեն առաջ բերենք այստեղ Չանգեզուրի ռեկոմի սովորական կոչերից մեկը, որը հրատարակվել է 1920թ. հոկտեմբեր ամսին, ուր ռեկոմի նախագահը խոստանում է ամեն տեսակի մթերք բաժանել՝ մինչև իսկ ծրի, գյուղացիներից առանց վճարի բռնագրաված ցորենի փոխարեն, բայց խաբելով գյուղացիությանն և նրա ցորենը խլելուց հետո՝ փոխարենը կարմիր ստախոսներն ոչինչ չեն տալիս:

**Չանգեզուրի չքավոր գյուղացիներին
ԿՈՉ
Ընկեր գյուղացիներ**

Կոմունիստական (բոլշևիկյան) կուսակցությունը միակ կուսակցությունն է, որ պաշտպանում է ձեր շահերը, խորհրդային իշխանությունն է, որ կռվում է ձեզ կեղեքողների, հարստահարողների, ձեր արյունը ծծողների դեմ, բանվորությունը ձեր միակ զինակիցն է ու բարեկամը:

Ընկերներ, բանվորությունը, նրա առաջնորդ կոմունիստական կուսակցությունը շատ լավ գիտի, որ վատ դրության մեջ եք, գիտի, որ դուք մերկ եք, շոր չունեք, նավթ չունեք, աղ չունեք, մի խոսքով ձեր տնտեսությունը քանի գնում քայքայվում է, ձեր դրությունը քանի գնում վատանում է ...

Չաստափորներից կաշառված ագենտները ձեր մեջ խռովություն են սերմանում մեր դեմ՝ թույլ չտալով բանվորության, որ նա ձեզ համար անհրաժեշտ գործիքներ ու մթերքներ պատրաստի:

Ընկեր գյուղացիներ, դուք էլ լավ պիտի ճանաչեք ձեր իսկական թշնամիներին, պիտի կռվեք հարուստների, նրանցից կաշառված գանազան մութ անձնավորությունների դեմ, որպեսզի բանվորությունը հանգիստ կարողանա ձեզ օգնել իր ունեցած մթերքներով, իսկ դուք ձեր ունեցած հացով՝ բանվորներին: Միայն բանվորների և չքավոր գյուղացիների միության մեջ է մեր փրկությունը: Չակառակ դեպքում կստացվի այն, ինչ հիմա մեր գավառում է՝ մենք կմնանք սոված ու մերկ:

Ընկեր գյուղացիներ, կազմակերպվում է «գյուղացու շաբաթ»: Մի ամբողջ շաբաթվա ընթացքում բանվորությունն ամենայն կերպ

Գյուղացիների տնտեսական կյանքը խոսքով ապահովելուց հետո բոլշևիկներն ազգերի համերաշխության գաղափարն ևս իրագործեցին՝ Գորիս հրավիրելով նախկին լքյալ գյուղերի թուրք ազգաբնակչությանը, որոնք սկսեցին երթևեկել՝ քեև կարճատև եղավ այդ համերաշխությունն և ապարդյուն: Նախիջևանի վրայով Գորիս ժամանեցին նաև տաճիկ մի քանի գործիչներ, որոնք մասնակցեցին Բաքվի բոլշևիկյան ընդհանուր ժողովին, բացի դրանից տխրահռչակ հաաիլ բեյը՝ Մոսկվայից վերցրած 6 փութ արծաթ և ոսկի, Գորիսի և Նախիջևանի վրայով անցավ Տաճկաստան, իբրև թէ ռուսական դրամով կարմրացնելու նաև Քեմալ-փաշայի հայրենիքը:¹

պետք է օգնի գյուղացիներին: Այդ շաբաթվա ընթացքում գյուղացիները ձրի՝ առանց որևէ վճարի, կստանան աղ, նավթ, շոր, լուցկի, հնարավորության սահմանում՝ կշինվեն ճանապարհները, կվերաշինվեն ձեր երկրագործական գործիքները ...

**Չանգեզուրի ռեկոմի նախագահ Եր. Բակունց
Չանգեզուրում «գյուղացու շաբաթը» կազմակերպող կոմիսիայի
Նախագահ Ա. Շահգելոյան**

¹ Չետաքրքիր է քաղվածորեն առաջ բերել 11-րդ բանակի զինվորահեղափոխական խորհրդի լիազոր և Ղարաբաղի և Չանգեզուրի արտակարգ կոմիսար սինքլոր Ա. Ղարաբյոզյանի գրավոր դիմումը հայ գյուղացիությանը՝ Չանգեզուրի վրայով մշտական ճանապարհ ունենալու վերաբերյալ դեպի կարմիր Տաճկաստան: Չանգեզուրն անշուշտ կարող է մի արահետ տալ այդ նպատակի համար, որը մշտական և տևական լինել չէր կարող, բայց ո՞ւմ համար է բացվում այդ ճանապարհն և ո՞ւմ շահերին պիտի ծառայեր. հասկանալի է, որ միմիայն Ադրբեջանի, որին անհաջողությամբ ձգտում էր մի քանի տարի շարունակ դեռ Տաճկաստանն ու մուսավաթիստ Ադրբեջանը, որովհետև խորհրդային Ռուսաստանը Տաճկաստանի հետ կապվելու համար կարիք չուներ Չանգեզուրի արահետներին, և Ա. Ղարաբյոզյանի պես դավաճանը կուրացած Ադրբեջանի սիրաշահությամբ՝ կամենում է Չանգեզուրը դարձնել քավության նոխազ և այդ նպատակին հասնելու համար նա սպառնում է չխնայել մինչև իսկ հայ գյուղացու կնոջն ու երեխաներին:

«Լեհաստանի հետ խորհրդային Ռուսաստանը հաշտություն է կնքել: Ռուսական հակահեղափոխության պատվար Վրանգելը ջարդված է: Ներկայումս կոմունիստների ուշադրությունը դարձած է դեպի արևելք, մասնավորապես Տաճկաստանի վրա, ուր ժողովուրդը քեմալականների առաջնորդությամբ ապստամբվել է Անգլիայի, Իտալիայի, Ամերիկայի և այլ կապիտալիստների ոտնձգության դեմ, որոնք կամենում են բաժան բաժան անել Տաճկաստանն այն նպատակով, որ թալանեն այդ երկրի բնակչությունը: խորհրդային Ռուսաստանն իբրև

Մի բանի վաճառականներ միամտությամբ հավատացած բուլշևիկների ճանաչումը՝ Գորիսից ճանապարհվեցին դեպի Բաքու և Ռուսաստան՝ մթերք և այլ ապրանք բերելու, բայց ձեռնունայն և կորիզուխ հետ դարձան, երբ տեսան, որ սովետական իշխանության և ոչ մի քաղաքում արտահանելու մթերք չկա և ինքը Ռուսաստանը դեռևս մեծ կարիք ունի մթերքների ներմուծման՝ ուր մնաց արտահանելու: Ձանգեզուր եկած կարմիր զորամասերը հինգ ամսվա ընթացքում ոչ մի մթերք չկատացան դրսից, մինչև իսկ նավթը գրավում էին տեղական ազգաբնակչությունից: Մեծ մասամբ մերկ և բոկոտն ցնցոտիներով ծածկված ռուս զինվորները շատ անգամ հրաժարվում էին կռվի գնալու՝ պատճառաբանելով եղանակի վատությունը և իրանց մերկությունը, և հազար ու մի բարիք խոստացած բուլշևիկ գործիչները 1920թ. նոյեմբերի սկզբին ապստամբությունը ճնշելու համար դեպի ճակատ ուղարկած իրանց զինվորներին հազցնում էին Գորիսի փողոցներում քաղաքացիներից խլած կոշիկը, վերարկուն, շավարը, գլխարկը,

պաշտպան բոլոր ճնշված ազգերի՝ պետք է նեցուկ հանդիսանա տաճիկ ժողովրդի այդ շարժումներին իրանց հարստահարողների դեմ: Դորա համար էլ խորհրդային իշխանությունը պետք է մշտական անմիջական կապ ունենա կարմիր Տաճկաստանի հետ: Կարմիր զորաբանակը բավական ուժեղ է և նրան չեն կարող արգելք հանդիսանալ, ազատ կապ ունենալ և հաղորդակցության մեջ մտնել Նախիջևանի հետ: Բոլոր արգելքները, որ հանդես է բերում դորա դեմ Դաշնակցական կուսակցությունը՝ կխորտակվեն: Հայ գյուղացիությունը պետք է այժմ եթե այդ խնդրի մասին մտածի, որովհետև այդ խնդիրը սերտ կապված է այն գյուղացիների կյանքի և մահու խնդրի հետ, որոնք դաշնակների ճնշման տակ հետևում են նրանց: Կարմիր բանակը թարմ ուժերի անսպառ աղբյուր ունի, որոնք անվերջ նրա շարքերը կխտացնեն: Դաշնակների ուժերը չնչին են: Վաղ թե ուշ, չնայելով անձրևային և ծյունախառն եղանակին և ճանապարհների անհարմարությանը, բայց և այնպես թշնամու ուժերը պիտի ջարդվեն և այն ժամանակ մեր ցասունն ու բարկությունը պիտի թափվի այն գյուղերի վրա, որոնք պաշտպան են հանդիսացել նրանց: Ժամանակն է, որ հայ աշխատավոր գյուղացիությունը խելքի գա, խղճա իր կնոջն ու երեխաներին, և թող նա իր զենքը բարձրացնի ոչ թե կարմիր բանակի դեմ, որ եկել է հեռավոր Ռուսաստանից ազատագրելու բոլոր աշխատավորներին՝ ինչ ազգից էլ որ նրանք լինեն, այլ ավանտյուրիստ-դաշնակների խմբերի դեմ, որոնք իրանց կաշին փրկելու համար կամենում են հայ աշխատավոր ժողովրդին կործանել...

11-րդ բանակի զինվորա-հեղափոխական խորհրդի լիազոր Ա. Ղարաբաղով»
(Լեռնա-Հայաստանի Գլխավոր շտաբի արխիվ, N 209)

գուլպան և այլն, բացի դրանից կարմիր զինվորները շատ գյուղերում զբաղված էին կողոպուտով:¹

Կենսամթերքների խոստումներով կերակրող կարմիրները Ձանգեզուր, Սիսիան և Ղափան մտցրին 28-րդ հրացանաձիգ դիվիզիայի 84-րդ հրացանաձիգ բրիգադան ամբողջովին, 83-րդ բրիգադայի 247-րդ, 248-րդ և 249-րդ գնդերն և այլ զորամասեր, թվով՝ մոտ 12.000 մարդ և զանազան հաստատությունների մեջ ծառայող ծրիակերների մի ահագին ունակ, բայց դոցա կերակրելու և հագցնելու համար թե՛ Ռուսաստանից և թե՛ Բաքվից մթերք և հագուստեղեն չստացվեց՝ դոքա բոլորը ծանրացած էին տեղական ազգաբնակչության վրա: Գորիսի գավառական հեղկոմի որոշմամբ յուրաքանչյուր գյուղ պետք է պահանջված մթերքն ուղարկեր Գորիս առանց որևէ պատճառաբանության՝ հակառակողների ամբողջ ունեցածը գրավում և իրան էլ ժողովրդական դատի էին հանձնում կամ գնդակահարում: Գյուղական ռեկոմները գործի են անցնում՝ սկսվում է գյուղացու կանոնավորված տնտեսության կատարյալ քայքայում. յուրաքանչյուր ծխատեղ, լինի նա ունևոր, թե աղքատ՝ պարտավոր էր իրան վիճակված մթերք տալ, եթե նա չի էլ ունենում, պարտավոր էր ուրիշ տեղից գտնել և պահանջը կատարել:²

¹ 84-րդ բրիգադայի շտաբում բռնված է կողոպուտի վերաբերյալ Ա. Ղարաբաղյանի հետևյալ պաշտոնական դիմումը.

«Գորիս քաղաքի կայազորի կոմիսար ընկ. Ֆեդորովսկուն,

Հաճախ կարմիր զորամասերն և այլ անձինք կողոպուտով են զբաղվում, որի պատճառով գյուղացիությունը ջղայնանում և խորհրդային իշխանության հակառակ է տրամադրվում:

Խորհրդային իշխանության հեղինակությունը վարկաբեկող այդ չարիքն արմատախիլ անելու համար անհրաժեշտ է զինվորական կոմիսարների և զորամասերի հրամանատարների խորհրդակցություն հրավիրել: Խնդրում են ձեզ նախաձեռնություն հանձն առնել և հրավիրել խորհրդակցություն: Տեղի և ժամանակի մասին հայտնել իմ:

11-րդ բանակի զինվորա-հեղափոխական խորհրդի լիազոր և Ղարաբաղի ու Ձանգեզուրի արտակարգ կոմիսար Ա. Ղարաբաղով»:
(Լեռնա-Հայաստանի Գլխավոր շտաբի արխիվ, N 207)

² Մթերքներ ժողովելու ձևի նկատմամբ բավական է նոցա հրամաններից մի մուշ բերել. Ձանգեզուրի գավառական ռեկոմը Սիսիանի միլիցիապետին 10 սեպտեմբերի 1920թ. N 179 գրում է հետևյալը. «Հրամայում են 24 ժամվա ընթացքում Սիսիանից հավաքել և փոխադրել Գորիս 18.000 փութ ցորեն, նույն չափ գարի, 800 ոչխար և 70 հատ գրաստ: Ընդմնացողներին զնդակահարել և հաղորդագրել: Ձանգեզուրի գավառական ռեկոմ»: Եման հրամաններ ստացվել են նաև Բուն Ձանգեզուրում, Ղափանում և Բաղաբերդում (բուլշևիկներից

Դժոխային պայմաններ ստեղծելուց հետո, երբ բնակչության թե ֆիզիկական և թե մտավոր գոյության ամբողջ իրավունքն իրանց ձեռքն էին առել բոլշևիկները, իրանց գրաված երկրի ժողովրդին միանգամից կտրեցին դրսի պշխարհից, ավելի ևս իրանց հարազատ մայր երկրից՝ Հայաստանից։¹

Բնակչության մեծ մասը զինաթափել ու գրավել էին նոցա բոլոր ռազմամթերքը, որոնցով զինել էին օրթոդոքս կոմունիստներին։ Նրանց հաջողվում է միմիայն հուլիս և օգոստոս ամիսներում Բուն Չանգեզուրի շրջանից գիշերները գաղտնի ծածկված սայլերով Բաքու տեղափոխել 20.000 փուֆ ցորեն և ալյուր,² այդ էլ այն ժամանակ, երբ նա մի քանի ամիս հետո պիտի սովի ճիրաններում գալարվեր, բայց ո՞վ էր մտածում այդ մասին՝ կոմունիստներն իրանք կուշտ էին, գյուղացիներից թալանած հացահատիկներով և այլ մթերքներով իրանց ապահովել էին։ Միայն Գորիս քաղաքից տարել են 2000 գորգ, 1000 կարպետ, 500 անկողին, մոտ 100 կարի մեքենա, հարյուրավոր աթոռներ, նստարաններ, սեղաններ, ճրագներ և այլն։³

Որպեսզի պարզ գաղափար կարելի լինի կազմել բոլշևիկների ձեռքով կատարած թալանի և բռնագրավման մասին՝ բավական կլինի այստեղ բերել Բուն Չանգեզուրի միմիայն 15 հայկական գյուղերի կրած վնասը, որը նրանցից յուրաքանչյուրն առանձին համախոսակամով և կոմիսարի ու պատվավոր մարդկանց ստորագրությամբ ներկայացրել է Ինքնավար Սյունիքի Դիվանին՝ բոլշևիկների հեռանալուց հետո։⁴

Այս ցուցակը, որը կազմված է միմիայն Չանգեզուրի 15 գյուղերի պաշտոնական թղթերի տվյալների հիման վրա, ուր տեղի սղության պատճառով չեն հիշված գրաված կամ թալանած հազարավոր հրացաններ, պղնձեղեն, ինքնատե, պայտ, կարի մեքենա, հագուստե-

գրաված փաստաթղթեր. տես՝ Լեռնա-Հայաստանի Գլխավոր շտաբի արխիվ, NN 215, 216, 217 և այլն)։

¹ Կանենալով Հայաստանի Հանրապետության հիշատակն էլ իսպառ ջնջել Չանգեզուրից՝ ի վնաս մինչև իսկ աշխատավոր գյուղացիության շահերի, արտակարգ կոմիսար Ա. Ղարաբաղյանը չի վարանում հեռագրել նույնիսկ հոկտեմբեր 27-ին.

«Բաքու, Ֆինանսների նախարարին, պատճեն՝ Ադրբեջանի ռևկոմին։ Չանգեզուրի գավառի շուկայում գործ են ածում Երևանի չեկեր։ Խնդրում են թույլ տաք հայտարարել, որ ոչ մի արժեք չունեն այդ չեկերը (аннулировать), որովհետև դաշնակները կարող են դրանցով օգտվել իրանց պրոպագանդայի համար։ Արտակարգ կոմիսար Ղարաբաղյանը»։

² «Ազատ Սյունիք», Գորիս, 1921, էջ 19։

³ «Ազատ Սյունիք», Գորիս, 1921, էջ 18։

⁴ Տես՝ հաջորդ երեսի վնասների աղյուսակը։

ղեն, կոշիկ, թամբ, սապոն, նավթ, լուցկի, թեյ, չիթ, հարյուրավոր փուֆ չոր թուֆ, դոշաք, գինի, օղի, ընկույզ, լոբի, ձավար, աղ, միս և այլն, մի պերճախոս ապացույց է այն ավերումների և թալանի, որ կատարել են բոլշևիկներն ամբողջ Չանգեզուրում, Սիսիանում և Ղափանում։ Այն գյուղերը, որոնք բոլշևիկների երթևեկության ճանապարհների վրա էին ընկել իրանց խիզախ բռնկումներով՝ ամենամեծ վնասներ են կրել և իսպառ ավերվել։¹ Այսպես, Ղափանի Ձեյվա գյուղը հարծակման է ենթարկվում բոլշևիկների և թուրքերի կողմից. հուլիսի 29-ին համառ կռվից հետո, երբ գյուղի երիտասարդները տեսնում են իրանց անհուսալի վիճակը՝ զենքերը վերցրած հեռանում են գյուղից, իսկ ծերունիները, որպեսզի գյուղն ազատեն կոտորածից, աղ ու հացով գնում են կարմիր զորքի առաջ. բոլշևիկների հրամանատարն ուղքի տակ է տալիս և պղծում աղ ու հացը, իսկ ծերունի պատգամավորներին տմարդորեն սպանելուց հետո՝ նույնիսկ քստմնելի կոտորածի է տալիս մնացած ազգաբնակչությանը, գյուղն իսպառ կողոպուտի ենթարկում և հրդեհի մատնում։ Նույնպիսի թալանի և ավերվածության է ենթարկվում 1920թ. նոյեմբեր ամսին նաև Եայջի գյուղը՝ միայն այն տարբերությամբ, որ այս անգամ ռուսների հետ միասին գործում են կարմիր անվան տակ Գորիս եկած տաճիկ ասկյարների 8-րդ գունդը՝ թվով 1200 հոգի, որոնք կանանց գլխի և օրիորդների կրծքի ոսկե և արծաթե զարդերով պծնում էին իրանց ձիերի կուրծքը։² Թե օգոստոսի 3-ին և թե նոյեմբերի 21-ին Գորիսից նահանջելու ճանապարհին խորամանկությամբ թալանում են և իրանց հետ տանում են թե Հին Գորիսից և թե Տեղից հարյուրավոր եգ, կով, ծի, էշ և ջորի, իբր թե Շուշուց ապրանք տեղափոխելու, բայց ոչ տարած ապրանքն է վերադարձվում և ոչ էլ՝ տերերը հետ գալիս։

¹ Չանգեզուրի, Սիսիանի և Ղափանի շրջանները՝ 76 գյուղ, որոնցից յուրաքանչյուրը նույնպիսի բռնագրավումների և թալանի է ենթարկվել։ (Ինքնավար Սյունիքի Դիվանի արխիվ՝ բռնագրավման փաստաթղթեր)։

² Տաճիկ կարմիր ասկյարների վերաբերմունքը դեպի հայերը բոլոր գյուղերում եղել են նույնը ինչ որ իրանց սնած մայր երկրում՝ բուն Տաճկաստանում. ծերունի ականատեսների վկայությամբ Քարահունջ և Եայջի նոցա գործ ածած սովորական խոսքերն էին «գեաուր», մունդար էրմանի», «վեր-դիմնա, բաբասընը», «նա գիւզել բու զըզ», «կոմսար, բզղան օթուրի փիլով», «Օսման, օղըզը գետրղընը, օբէնըմ օլաջայ», և այլն։

³ Իրանց զորամասերի և հազարավոր ծրիակեր բոլշևիկ պաշտոնյաների համար մթերք տեղափոխելու սեփական տրանսպորտ չունենալով՝ Չանգեզուրի, Ղափանի, Սիսիանի, մինչև իսկ Շուշու շրջանում թե զավառական և թե այլ հեղափոխական կոմիտեների միջոցով գյուղացիներից բռնությամբ վերցնում էին նրա գրաստն և հեռավոր տեղեր

Տեղ գյուղը սոսկալի բռնագրավումների և թալանի ենթարկվելուց ազատվելու համար գրավոր դիմում է «բանվորա-գյուղացիական տեսչության», Ձանգեզուրի գավառական ռեկոմիսի և Գորիսի կայագործի պետին,¹ և խնդրում իրանց տեղափոխել մի այլ շրջան և ազատել

ուղարկում, որոնցից շատ քչերն էին վերադարձնում, իսկ մյուսները կամ ծախում կամ յուրացնում էին: Այդ առթիվ հարյուրավոր բողոքներ են եղել, որոնցից և ոչ մեկը չէ բավարարվել: Իբրև օրինակ բերենք այստեղ Ձանգեզուրի խոտ գյուղի ռեկոմի ռուսերեն լեզվով գրած բողոքի հայերեն թարգմանության պատճենը:

«Խոտ գյուղի ռեկոմ N 181, 20 նոյեմբերի 1921, խոտ գյուղ, Շնհեր գյուղի գավառակային ռեկոմին,

Հայտնում են ձեզ, որ տաճկական կարմիր զորամասերը մեր գյուղից վերցրել են 7 ջորի, 2 ձի, 5 էշ և 7 եզ: 5 էշից վերադարձրել են մեկը, իսկ մնացած ամբողջ տրանսպորտը նրանց մոտ է: Նոյեմբերի 12-ին 251-րդ զնդին ուղարկել ենք 10 էշ, որոնցից վերադարձրել են 4-ը, իսկ մնացածները թողնված են իրանց մոտ: Նոյեմբերի 10-ին գավառակային ռեկոմին ուղարկված է 4 էշ, որոնցից վերադարձված է 2-ը: Նոյեմբերի 10-ին 249-րդ զնդի հրամանատարին ուղարկված է 10 էշ, որոնցից վերադարձված է 2-ը: Գորիս քաղաքի տրանսպորտի կառավարչին ուղարկված է 9 էշ, որոնցից 1-ն է վերադարձրած, իսկ մնացած 8 էշն ուղարկել են Ձանգեզուրի 252-րդ զնդի համար: 252-րդ զնդից մենք ստացել ենք 3 էշ, իսկ 5 էշը մնում է 252-րդ զնդի մոտ: Գրաստների տիրոջ անուններն են. 1. Ծատուր Գրիգորյան, 2. Հարություն Համբարձումյան, 3. Մինաս Կարապետյան, 4. Արախան Մարգարյան, 5. Ավետ Մելքումյան: Հոկտեմբեր ամսին Գորիս 253-րդ զնդին ցորեն ուղարկելու ժամանակ զորամասերը ճանապարհին այդ էշերից 2-ը վերցրել են, որոնք պատկանում են Ասակ Օսիփովին և Վանի Ավագիմովին և մինչև այժմ տեղը չի իմացվում: Հոկտեմբերի 28-ին նահանջից հետո դաշնակների մոտ գերի են մնացել 5 ջորի:

Ավանես Կապեյանին բռնել են երիցաթումբում, Սարգիս Մուսայեյանի 1 ջորին կորել է Տաթևում, Գրիգոր Փարսյանի 1 ջորին Եայջիում, Աթա Բոգյանի 1 ջորին, Գրիգոր Մանուչարյանի 1 էշը անհայտ կորել է, Մատթեոս Բարսամյանի 1 ջորին նմանապես ծանր վիրավորված է Եայջի գյուղում, Հայրապետ Սարգիսյանցի ջորին և Մատթեոս Տեր-Չախարովի 1 ջորին վիրավորված է 251-րդ զնդում: Թախանձաճոք խնդրում են միջնորդեք տրանսպորտը վերադարձնելու:

Ռեկոմի նախագահ (ստորագրություն)
Քարտուղար Ն. Օսիպով»

¹ Իբրև ապացույց կարող է ծառայել տխրահռչակ Ա. Ղարաբյոզովի միջնորդության իր հայրենի գյուղացիների բուլշևիկ հեծելազորի ձեռքով թալանած անասունները հետդարձնելու գրավոր փաստաթուղթը:

«84-րդ բրիգադայի պետին (Գորիսում),

անելանելի վիճակից, բայց նոցա խնդիրն անհետևանք է մնում, զինվորները թալանում են մինչև իսկ իրանց շարքերում կռվող հայ գյուղացիների անասունները և ամբողջ գյուղի նախիրը:

Խուզարկության պատրվակի տակ կես գիշերին բուլշևիկ պատասխանատու գործիչները քաղաքի ազգաբնակչության տներն են մտնում, որոնց դռները քաղաքապետի կարգադրությամբ չէին փակում գիշերները և սենյակների բոլոր անկյունները, սնդուկները, տեղաշորերը մանրագնդին քննելուց հետո հավաքում և տանում են ոսկի, արծաթ, ժամացույց, գդալ, մետաքսի կտորներ, մատանի, գուլպա, սպիտակեղեն, մինչև իսկ՝ ասեղ, ծրար և նման ուրիշ ամեն տեսակի իր, ասելով՝ թե մինչև այժմ դուք եք վայելել, այժմ՝ հերթը մերն է, մենք պիտի վայելենք: Այդ կողմից ամենից ավելի աչքի էր ընկնում Գորիսի պարետը, որը սկզբում մի ռուս կին էր և որն ամեն անգամ խուզարկությունից պիտի վերադառնար մեծամեծ կապոցներով կամ գորգերով: Ավելի անխիղճ էին վարվում բուլշևիկ գործիչներն այն անհատների թողած շարժական թե անշարժ գույքի հետ, որոնք իբրև էմիգրանտ հեռացել էին Սյունիքի սահմանից՝ բուլշևիկները գրավում են այդպիսի մարդու տան ամբողջ շարժական ինչքը, իսկ իրանց հաստատությունները կամ զինվորական որևէ մաս փոխադրում էին նրա տունը և սկսում աստիճանաբար ավերել. նախ վառարանի զոհ են գնում պատշգամբի տախտակները, լուսամուտները և ի վերջո դռները: Այս ձևով ավերված է Գորիս քաղաքի տների համարյա կեսը, որոնք և ներկայումս անմարդաբնակ են:

Հայ ժողովրդի կրոնա-բարոյական զգացումները բթացնելու համար միտինգներում հայտարարում էին, թե կրոնը շշմեցնում է մարդուն, թե եկեղեցին անգործների և ծրիակերների հաստատություն է, ուստի վերացնում են եկեղեցական անուսնությունն և ընդունում քաղաքացիականը, որը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ մի մատյան, ուր վարիչի ձեռքով մուծվում են միմյանցից բաժանվողների և կամ միմյանց հետ ապրող մարդու և կնոջ անունները:

Խնձորեսկ գյուղի ժողովուրդը զանգատվեց ինձ, որ մեր զորքերի Գորիսի վրա հարձակվելու ժամանակ մեր հեծելազորը լեռներից քշել-տարել է խնձորեսկցիների անասունները: Խնձորեսկ գյուղը միշտ ծառայել է իբրև նեցուկ խորհրդային իշխանության և դաշնակների դեմ է գնացել. Տեղ գյուղի վրա հարձակվելու ժամանակ քիչ խնձորեսկցիներ չեն օգնել: Խնդրում են կարգադրել վերադարձնելու անասունները խնձորեսկցիներին, այլ և մեր հեծելազորի այդպիսի վարվեցողությունը կարող է մեզանից հեռացնել խնձորեսկցիներին:

11-րդ Բանակի զինվորա-հեղափոխական խորհրդի լիազոր և Ղարաբաղի ու Ձանգեզուրի արտակարգ կոմիսար Ա. Ղարաբյոզով»:
7 օգոստոսի 1920թ.»:

Գյուղացիության կրոնական զգացումն արհամարհելով՝ բուլշևիկ զինվորները Հին Գորիսի, Եայքի, Չափնի և Ջեյվա գյուղերի եկեղեցիներում ձիաներ էին կապում և ապականում, թե քաղաքում և թե գյուղերում քաղաքացիական ամուսնության անվան տակ բարքի և վարքի կատարյալ ապականություն էին տարածում:

Պրովոկացիան բուլշևիկ գործիչների գլխավոր զենքերից մեկն էր: Ղափանին տիրելուց հետո նկատելով, որ այդ ժողովուրդն երկար չէ կարող հաշտվել նոր հասարակարգի հետ և որ նա վաղ թե ուշ պետք է թոթափե իրանց լուծը՝ ձեռք մեկնելով լքյալ հրամանատարին, բուլշևիկները դեռևս սեպտեմբեր ամսին խաբեբայությամբ Ղափանի գյուղացիության հայտարարում են, որ իրանք կռվում են ոչ թե Հայաստանի Հանրապետության դեմ, որը վաղուց է ձեռք վերցրել Չանգեզուրից և որն, իբր թե հայտնել է Լեզրանին, որ այդ շրջաններում Հանրապետությունն ոչ կանոնավոր զորք ունի, ոչ էլ ներկայացուցիչներ, այլ կռվում է Նժդեհի դեմ, որը զենք է վերցրել սովետական իշխանության և նրա զորքերի դեմ. «Անզ Նժդեհն է հարկավոր, ոչ թե ձեր երկիրն, և եթե նրան մեզ չհանձնեք՝ ձեր գյուղերը կրակի կմատնվին և կարմիր բանակը կշարունակե մնալ ձեր շրջաններում և ապրել ձեր հաշվով»:

Չանգեզուրն և Նախիջևանը պատկանում են Խորհրդային Հայաստանին, թե Խորհրդային Ադրբեջանն արդեն իր համաձայնությունն է հայտնել և այլև, և այլև: Այդ խաղերը պարզ կլինեն մեզ համար, եթե հիշենք, որ 1920թ. դեկտեմբերի ամսի 16-ին Հայաստանի զինվորական կոմիսար Ավիս Նուրիջանյանը նույն իմաստով հեռագրեր է ուղարկում թե Չանգեզուրի գյուղացիության, թե հրամանատարության և թե Խորհրդային Հայաստանի ծայրագավառները, որ Ղարաբաղը, Չանգեզուրն և Նախիջևանն որոշված է կցել Խորհրդային Հայաստանին:

Այս բոլոր խաբեբայությունները միմիայն ժամանակավոր նշանակություն կարող էին ունենալ և գրավել ժողովրդի միտքը: Շուտ թե ուշ նա պիտի հասկանար, որ Ռուսաստանի ծայրամասերում կազմված հանրապետության համար՝ լինի դա Ադրբեջան, Հայաստան, թե Վրաստան անվան տակ, որևէ սահման գոյություն ունենալ չէ կարող:

Նույնպիսի և ավելի տմարդի վերաբերմունք ցույց տվին նրանք և իրանց քաղաքական հակառակորդների նկատմամբ, բացե ի բաց մերժելով որևէ կուսակցության, թեև սոցիալիստական, գոյություն բուլշևիկների տիրապետության սահմաններում: Առաջնորդվելով այդ սկզբունքով՝ նոքա ամբողջ Լեռնա-Հայաստանի ինտելիգենցիան՝ շատ չնչին բացառությամբ, համարեցին հակահեղափոխական և հալածանքի ենթակա, բոլոր միտինգներում հայտարարեցին և թռուցիկ-

¹ Տես փաստաթղթերի բաժին. «Կոչ ուղիղ հեռագրով Երևան-Քեշիշ-քենդ-Չանգեզուր գյուղացիության եւ հրամանատարության»:

ներով ցրեցին, թե հայ ժողովրդի թշնամին Ղաշնակցությունն է, թե ազգամիջյան կռիվների, հայ աշխատավոր գյուղացիության տնտեսական քայքայման սկզբնապատճառը Ղաշնակցությունն է՝ մահ ղաշնակցականներին:

Ավելի խիստ վերաբերմունք ցույց տվին նրանք Լեռնա-Հայաստանի սպայությանը՝ համարելով այդ տարրը վտանգավոր և վնասակար: Հուլիսի 10-ին ձերբակալում են բոլոր սպաներին և Ռուսաստան՝ զինվորական դպրոց ուղարկելու պատրվակի տակ, աքսորում են Բաքու և Ռուսաստանի ներքին նահանգները, ուր նրանցից շատերը բանտարկվում են, մյուսները՝ տաժանակիր աշխատանքի դատապարտվում: Նույն հուլիսի 10-ի գիշերը սպաներից երեք հոգու առանց որևէ քննության տանում են դեպի Քարահունջ, ծորի ափին կանգնեցնում, շորերը հանում և ապա զնդակահարում տեղակալ Օհանյանին և փոխ-գլխապետ Տեր-Սարգսյանին, իսկ երրորդը փախչելով՝ հազիվ կարողանում է ազատվել: Անձնական վրեժի թույնով լցված բուլշևիկյան 11-րդ բանակի զինվորա-հեղափոխական խորհրդի լիազոր Ա. Ղարաբաղյանը, որն իր իսկ հայրենի երկրի հայ գյուղացիության գլխատման և ավերվածության չար ոգին է հանդիսանում, առաջին անգամ ոտք է դնում Գորիս և իր այդ գալուստը շնորհավորում կարմիր տեռորով, առանց քննության և դատի, օգոստոսի 2-ի գիշերը, իրենց նահանջի նախօրյակին սպանել տալով Հայաստանի Հանրապետության պարլամենտի անդամներ Վահան Խորենուն և Արշակ Շիրինյանին,² դրանց հետ նաև սիսիանցի Ձ. Տեր-Ղազարյանին և Մ. Աղամյանին:

¹ Աքսորվել են ավելի քան 1500 հայ սպաներ: «Հայրենիք» Ակունք:

² Օգոստոսի 2-ին, գիշերը, Գորիսից նահանջելուց առաջ Չանգեզուրի տխրահռչակ չեկան (արտակարգ հանձնաժողով) քաղաքի պատերին է կպցնում հետևյալ թռուցիկը, կամենալով վարագուրել անձնական հաշիվն և արդարացնել պարլամենտի անդամների անխիղճ և գազանային սպանությունը.

«Հայտարարություն

Ղաշնակների կառավարության կարմիր Չանգեզուրի վրա նենգությամբ հարձակվելու պատճառով գիշերը՝ լույս 2-ին օգոստոսի, զնդակահարված են ղաշնակներ՝ Արշակ Շիրինյան, Վահան Խորենի, Ջախար Տեր-Ղազարյան եւ Մ. Աղամյան: Չեկա»:

(Լեռնա-Հայաստանի Գլխավոր շտաբի արխիվ, N 241)

Գորիսի կենտրոնական բանտի ընդունելության գրքի մեջ N 177 տակ նշանակված է. «Արշակ Շիրինյան և Վահան Խորենի ձերբակալվել և բանտն են ուղարկվել հուլիսի 30-ին չեկայի նախագահի կարգադրության համաձայն, իսկ օգոստոսի 1-ին 1920թ. նույն չեկայի որոշման համաձայն ազատված են»: Բայց այդ ազատվելը բանտի

Եթե կա որևէ տմարդի արարք, որն երբևիցե տեղի է ունեցել քաղաքացիական կռվի ընթացքում, որն ոչ մի կերպ արդարացնել հնարավոր չէ, ապա դոցանից առաջին տեղն է բռնում այդ սպանությունը՝ թե խորեմին և թե Շիրիմյանն իրանց ամբողջ եությանը նվիրված էին գյուղացի ժողովրդի շահերին: Միմիայն անձնական կրքով կուրացած մարդը կարող է մեռցնել իր խիղճն և սրերի ու կացնի հարվածների անխնա տարափի տակ լռեցնել այն հուժկու ծայրը, որ բանտից արձագանք էր տալիս ամբողջ քաղաքի վրա և սարսուռ ազդում ամենքին:

Վրիժառության զոհեր են հանդիսանում օգոստոսի 3-ին Գորիսից նահանջելիս բուլշևիկների հետ տարած և 17 բանտարկյալները՝ Զ. Տեր-Ղավթյան, Գ. Մալինցյան, Պ. Փարսյան, Դ. և Գ. Տեր-Մկրտչյան եղբայրներ, Ա. Ղադայան և այլք, որոնց շղթայած քշում են դեպի Շուշի, բայց ճանապարհին առանց որևէ հարցաքննության Ծակեր կոչված տեղը (Ղարաղշլաղի դիմաց) զնդացիրի առաջ կանգնեցնում և բուլոթին անխնա կոտորում են, ազատվում է միմիայն Կոռընձոր գյուղի Գրիգոր քահանան 11 վերջ ստանալուց հետո, որին բուլշևիկները մեռած են կարծում:

Չոկտեմբերի 16-ին, երբ Ղափանի և Միսիանի շրջաններում նկատվում են ապստամբական փորձեր, այդ շարժումները ճնշելու ու ժողովրդին սարսափի տակ պահելու համար, բուլշևիկները Գորիսի բանտում սվիններով սպանում են 10 տարի շարունակ նիկոլյան¹ բանտերում շղթաներ կրած հեղափոխական մարտիկ Սաքոյին (Համբարձում Սարգսյանին) և 12 ուրիշ ընկերների, որոնց մեջ էին՝ 3. Մալինցյան, Ա. Միրաքյան, Ա. Տեր-Մկրտչյան, Փ. Մելիք-Փարսադանյան, Բ. Սարգսյան, Սահակ-Բեկով և ուրիշները:²

գրքի լեզվով նշանակում է, թե դատարկել են սենյակն և բանտարկյալին հեռացրել այդտեղից՝ սպանության վայր տանելու համար:

¹ Նկատի ունի Նիկոլայ 2-րդին: «Հայրենիք» Ակումբ:

² Գորիսի կենտրոնական բանտի ընդունելության 1920թ. գրքի մեջ նշված են միայն հոկտեմբեր ամսից սկսած բուլշևիկների ձեռքով տեղի ունեցած զնդակահարությանց մասին հետևյալ կարգով՝

«N 261, 6-ին հոկտեմբերի 1920թ. - Համբարձում Սարգսյան, բանտարկված է քաղաքական բյուրոյի քննչի ձեռքով, զնդակահարված է 28-րդ հրացանածիզ դիվիզիայի առանձին բաժանմունքի որոշմամբ 16 հոկտեմբերի 1920թ.,

N 263, Ավանես Մալինցյան N 108 (հաղորդ.),

N 264, Ալեքսանդր Միրաքյան - N 486,

N 265, Համբարձում Շալունց - փախել է զնդակահարության ժամին,

N 272, 8-ին հոկտեմբերի - Բեկով Սահակ, բանտարկված է Գորիսի պարետի կարգադրությամբ, զնդակահարված է 28-րդ հրա-

Սպանությունները սովորական են դառնում նաև գյուղերում, ուր չկար ոչ դատարան, ոչ քննիչ և ոչ կյանքի ապահովություն: Վրիժառությունն այնպիսի սոսկալի չափերի էր հասել, որ մինչև իսկ 252-րդ գնդի զինվորական կոմիսար Իվանովը հրամայում է Արծվանիկը վերցնելուց մանուկներից մինչև 80-90 տարեկան ծերունիներին անգամ չխնայել: Այդ հրամանը կատարվում է առանց հապաղման, որն և առիթ է տալիս տխրահռչակ Ղարազյոզյանին գրելու իր զեկուցման մեջ Բաքու, Նարիմանովին, թե «նման դեպքերը նսեմացնում և վարկաբեկում են սովետական կառավարությանը»:

Ամեն տեղ բանտերը լցվում են անմեղ զոհերով՝ միայն Գորիսի բանտում մշտապես պահվում են քաղաքացիներից 100 բանտարկյալ պատանդ անվան տակ, որոնց շաբաթը մի անգամ փոխարինում էին ուրիշներով՝ որևէ ապստամբության դեպքում զնդակահարելու:²

ցանածիզ դիվիզիայի առանձին բաժանմունքի որոշմամբ 16-ին հոկտեմբերի 1920թ.,

..... Սարգիսով Բախշի ...

..... Մելիք-Փարսադանյան ...

N 281 - Տեր Մկրտչյան Ալեքսանդր ...

N 290 - 16-ին հոկտեմբերի - Ավանես Պողոսյան ...

..... Ալեքսանդր Հասարաթով ...

..... Սիմոն Պողոսով ...

..... Հակոբ Վանեսով ...

..... Շամիր Կարապետյան ...

..... Ահարոն Կարապետյան (Ղահրամանյան) ...

1920թ. հոկտեմբերի 16-ից NN 320, 324, 331, 332, 333, 340՝

բանտի մեջ զնդակահարված են նաև 19 ռուս կարմիր զինվոր և 1 հայ, որոնք հրաժարվել են Ղափան գնալու և ապստամբ հայերի դեմ կռվելու: 1920թ. հոկտեմբերի 17-ին Գորիսի պատերին կացրած ռուսերեն և հայերեն լեզվով հրամանի մեջ հիշված են սպանված հայերի անուններն և պատճառաբանությունը (տես՝ փաստաթղթերի բաժին):

¹ «Ազատ Սյունիք», Գորիս, 1921, էջ 17-18:

² Սկսած 1920թ. հուլիսի 6-ից մինչև նույն թվի նոյեմբերի 19-ը Չանգեզուրի բուլշևիկ պաշտոնյաների ձեռքով միմիայն Գորիսի կենտրոնական բանտն են տարել քաղաքական հողի վրա հետևյալ քանակությամբ անձինք (բանտի ընդունելության գիրք NN 137, 352).

1. Գորիս քաղաքի պարետի կարգադրությամբ բանտարկվել է 379 հոգի,

2. Միլիցիայետի ... 79,

3. Հատուկ բաժանմունքի (особый отдел) ... 45,

4. Քաղաքական բյուրո (политбюро) ... 58,

5. Առանձին զորամասի N 2 կայազորի պետի ... 28,

6. Չանգեզուրի չեկայի նախագահի ... 32,

Պարզ է, որ երեք տարի քաղաքական կյանքով ազատ ապրած մարդու համար միանգամայն անտանելի պիտի լինի նոր ստեղծված ռեժիմը: Գյուղացին լսեց բազմաթիվ խոստումներ, բայց ոչ մի բան իրականացած չտեսավ՝ երկիրը տնտեսապես միանգամայն քայքայվեց, զենքի ուժով խլեցին և Բաքու տարան տասնյակ հազար փութերով հացահատիկ և այլ մթերքներ, գյուղացու վերջին լծկանն անգամ չխնայեցին սայլին լծելու և քշելու դեպի Շուշի, մի ահագին թիվ կոմիսարների և զինվորների բուլշևիկ անվան տակ թե Գորիսում և թե գյուղերում անխիղճ կերպով վայելում էին գյուղացու բարիքը՝ թողնելով նրան քաղցած: Առանց դատի, զիջերները, գաղտնի կերպով բանտերում կոտորում էին երկրի ինտելիգենցիային, չկար ոչ կյանքի և ոչ գույքի ապահովություն: Այդ դեռ բավական չէ՝ տաճիկ ասկյարների մի գունդ ևս բերել են տալիս բուլշևիկները, որոնք հայի ոխերին թշնամին լինելով, որ գյուղ որ մտնում էին՝ սկսում էին իրանց գազանությունները, առևանգումը, ալան-թալանն ու ծեծը: Այս բոլորը մի վերջին անգամ ևս համոզում է Լեռնա-Յայաստանի գյուղացուն, թե բուլշևիզմը բերում է իր հետ ստրկություն, կապանք, կոտորած և կատարյալ աղքատություն, ուստի հարկավոր է թոթափել այդ լուծն և նոր ազատ կյանք ստեղծել իր համար:

7. Ձանգեզուրի ռեկոմի ... 18,
8. Ձանգեզուրի չեկայի քննիչի ... 16,
9. Գորիս քաղաքի կայազորի պետի ... 63,
10. Չինվորական քննիչի ... 5,
11. Լեռքին հանձնաժողովի վարիչի ... 2,
12. Գորիս քաղաքի միլիցիայի պետի ... 7,
13. Ժողովրդական դատարանի նախագահի ... 10,
14. Կովկասյան գնդի պետի ... 4,
15. Քաղաքացիական քննիչի ... 9,
16. 1-ին Կովկասյան գնդի զինվորական կոմիսարի ... 1,
17. Կովկասյան բրիգադայի շտաբի պարետի ... 1,
18. Գավառական ռեկոմի ... 1,
19. Տրամսպորտի տնօրենի պետի ... 2,
20. 28-րդ դիվիզիայի շտաբի պարետի ... 1,
21. Արտակարգ հանձնաժողովի ... 1,
22. Չինվորական կոմիսարի ... 1:

Ընդամենը՝ 763 հոգի

ՂԼՈՒԽ Բ

ԱՂՍԱՄԲԱԿԱՆ ՇԱՐժՈՒՄ

Բուլշևիկները սեպտեմբեր ամսի սկզբին՝ Ղափանին տիրելուց հետո, մի քանի անգամ ուժեղ հարձակման դիմեցին և երեք կողմից գրոհ տվին Գենվազն¹ ևս գրավելու: Չայ և ռուս կոմունիստները չէին վարանում մինչև իսկ Նախիջևանի, Օրդուբաթի և Ջիբրայիլի կողմից հրավիրելու թուրք և տաճիկ ասկյարներին հայերի՝ իբրև հակահեղափոխական տարրի, դեմ կռվելու, բայց այդ բոլոր փորձերն ոչ մի հաջողություն չունեցան: Թողնելով Գենվազը գրավելու ձգտումը, որ եթե զենքով չի հաջողվում, գուցե պրոպագանդայով կամ փողի ուժով կարելի լինի տիրապետել, բուլշևիկներն իրանց ուշադրությունը դարձրին Ձանգեզուրի, Սիսիանի և Ղափանի վրա՝ կամենալով այդ շրջանները խիստ ամրացնել և իբրև թե իրանց հետ կապել զանազան սին խոստումներով, բայց խաբեբայությամբ ներս սողալով հայկական գյուղերը՝ ամենակարճ ժամանակամիջոցում քամեցին նրա ամբողջ տնտեսությունն և սայլերը բարձած ամեն բարիքով դեպի Բաքու ուղարկեցին՝ թողնելով թշվառ գյուղացիությունը մերկ ու քաղցած, զրկեցին նրան քաղաքացիական ազատությունից այնչափ, որ մի գյուղից հարևան գյուղը գնալու համար պետք էր բուլշևիկյան անցագիր ունենալ: Գյուղերը բանտեր դարձան, իսկ գյուղացիությունն՝ անպաշտպան ոչխարի հոտ:

Այս վիճակն երկար շարունակվել չէր կարող՝ չնայելով, որ արտաքին քաղաքական հանգամանքները բուլրոպին նպաստավոր չէին որևէ ապստամբություն բարձրացնելու, որովհետև Յայաստանի Յանրապետությունն ստիպված լինելով տաճիկների դեմ կռվելու՝ ոչ միջոց և ոչ էլ ժամանակ ուներ իր ուշը դարձնելու Լեռնա-Յայաստանում կատարվող դեպքերին:

Լեռնա-Յայաստանի հայ գյուղացիության միակ հույսը մնացել էր զնդապետ Լժոնիը, որը չնայելով քաղաքական տարբերություններին, մի կողմից թողնելով անդորր ու փափուկ վայրերը՝ նետվել էր տառապանքի աշխարհն և իր իսկ արյան գնով հայ ժողովրդի փրկությունն էր կամենում ձեռք բերել: Ո՞րն էր այն ուժեղ ազդակը, այն վեհ գաղափարը, որին այնքան անձնվիրությամբ և այնպիսի ինքնամոռացությամբ նվիրված էր այդ հերոսը: 1919թ. նոյեմբերին Յայաստանի Յանրապետության զինվորական հրամանատարության կողմից նշանակվելով Ղափան-Գենվազ-Գողթան զինված ուժերի և Սյունյաց երկրի հարավ արևելյան ռազմաճակատի հրամանատար՝ գերլապես

¹ Գենվազի շրջանն են մտնում հայկական հետևյալ գյուղերը՝ Մազրա, Կալեր, Լիճք, Դաշտան, Վանք, Գուտեմիս, Վահրավար, Ագարակ, Մեղրի, Կարճևան, Շվանաձոր:

Նժդեհն ամբողջ երկու տարի գործել էր այդ շրջանների հայ գյուղացիության մեջ առանց դադարի, առանց հանգստյան, ի մոտո ուսումնասիրելով իր ժողովրդի՝ մանավանդ նրա երիտասարդ զինական ուժի, թե հոգեկան և թե ֆիզիկական աշխարհը:

Խորապես գիտակցելով ժամանակի անհրաժեշտ պահանջները նա այն համոզման էր եկել, որ ինչպիսի արհավիրքներ էլ տեղալու լինեն, այնուամենայնիվ այդ ժողովուրդը կարող է իր սեպացած լեռների, անդնդախոր ձորերի և կուսական անտառների վրա հենված՝ արյան գնով պաշտպանել իր ազատությունը, իր անկախությունը, եթե ազգային գիտակցությունն և ազատության ոգին պահե իր մեջ:

Գնդապետ Նժդեհը զինվորականի հմտությամբ միացնելով իր կազմակերպչական տաղանդի հետ պատասխանատու ռազմաճակատի հրամանատարի պաշտոն ստանալու օրից ձեռնարկեց եռուն գործունեության: Զգալով, որ տեղական ազգաբնակչության համար տնտեսապես խիստ ծանր և քայքայիչ կլինի երիտասարդ ուժերի մշտական գեների տակ ունենալ զորանոցներում՝ նա գյուղերը բաժանեց զորաշրջանների՝ զինված ուժերի թվի համեմատ, նշանակելով վաշտապետներ հենց նույն զինվորների միջից ավելի համարձակ, խիզախ և քաջարի անձանց:

Յուր ազդու, գրավիչ և վառվռուն ճառերով ներշնչեց նրանց անձնագոհության գաղափարը սիրուն հայրենիքի փրկության համար, և այդ միջոցով կազմակերպեց ժողովրդական մի կուռ բանակ, որը պատրաստ էր իր հրամանատարի ձեռքի մի շարժումով կրակի մեջն անգամ նետվել: Այդ վաշտերից ամենաքաջարիին նա մկրտեց Սյունյաց երկրի 18-րդ դարու հայտնի պատմական հերոս Դավիթ Բեկի անունով, բացի դորանից նա պատրաստում է նաև Գայլավաշտեր՝ յուրաքանչյուրը 20-50 հոգուց բաղկացած, որոնք զինված ուժանակներով և ռումբերով գիշերային հարձակման ժամանակ իրանց համարձակ գործողությամբ սարսափ էին տարածում թշնամու վրա: Վաշտերը կազմակերպելուց հետո նա անդադար պատում էր գյուղից գյուղ, դիրքից դիրք, և ամենուրեք, ուր հասնում էր, իր կրակոտ և հայրենասիրական ճառերով ոգի ու եռանդ էր ներշնչում երիտասարդության և ամեն ոք իր բարի հրեշտակին էր տեսնում իր մոտ:

Այսպիսի անձնվիրությամբ գնդապետ Նժդեհը կարողացավ հարյուրավոր թուրք գյուղերով շրջապատված Դափանի, Գենվազի և Գողթանի մի քանի տասնյակ հայաբնակ գյուղերը 1919 և 1920թ. արյունահեղ կռիվների ժամանակ ոչ միայն զերծ պահել ավերածու-

¹ Դավիթբեկյան վաշտերն ունեն իրանց առանձին դրոշակը պատշաճ մակագրությամբ, զինվորները հագնում են որոշ ձևի միատեսակ հագուստ և կապում են կարմիր կտորից գոտի, նույն տարազն է կրում և Սպարապետ Նժդեհը:

թյունից, այլ և ամբողջ այդ շրջանները մաքրել թշնամիներից և միանգամայն ապահովել հայ գյուղացու ֆիզիկական գոյությունը:¹

¹ Շատ ծանր էր Սյունիքի հայ գյուղացիության վիճակը 1919թ. ընթացքում, շրջապատված ամեն կողմից թուրքական գյուղերի բազմությամբ՝ ամբողջ տարիներով Զանգեզուրը, Դափանը, Գենվազն (Արևիքը) և Գողթանը կտրված էին մնում միմյանցից:

Սուսավաթ Ադրբեջանի կառավարությունն ամեն կերպ խոչընդոտ հանդիսանալով Սյունիքի հայ ժողովրդի միության՝ իր գործակալներով և մեծամեծ դրամներով Նախիջևանն է ապստամբեցնում Չայաստանի Չանրապետության դեմ և Զիբբայիլի ու Զանգեզանի կողմերում մեծաքանակ թռուցիկ խմբեր կազմելով՝ միշտ սպառնում էր Դափանին և Գենվազին, որպեսզի այդ շրջաններն ևս մաքրելով հայությունից՝ հնարավորություն ունենա Օրդուբաթի վրայով միանալ Նախիջևանին: Փոքր էին հայկական գյուղերն և մեծամասամբ ցրված թուրքական շրջաններում: Ադրբեջանի հանրապետությունը միշտ հնարավորություն էր ձեռք բերում գրգռելու տեղական թուրք ազգաբնակչությունը հայերի դեմ և պարբերական կոտորած կազմակերպել կամ գյուղերն ավերել: Չայ գյուղացիությունն ամեն թույլ ոչնչացման էր դատապարտված, եթե ձեռք չառնեին անհրաժեշտ միջոցներ: Ահա հենց այդ ժամանակ էր (1919թ. հոկտեմբեր ամսին), երբ գնդապետ Նժդեհն ստանձնում է Կապարգողթի ռազմաճակատի հրամանատարությունը. չկային ոչ կանոնավոր զորամասեր, ոչ թնդանոթներ և ոչ էլ կազմակերպչական աշխատանք էր կատարված՝ զինված գյուղացիությունն էր միակ ուժը:

Մի քանի անգամ շրջելով իր հրամանատարության տակ առած շրջանները՝ գնդապետ Նժդեհն այն համոզման է գալիս, որ այն ժողովուրդը, որի ֆիզիկական գոյության խնդիրն ու բախտն իրան է հանձնված՝ դատապարտված կլինի Նախիջևանի հայության պես բնաջնջման, եթե ժամանակին անհրաժեշտ միջոցները ձեռք չառնեն, որովհետև անհնարին է մի բուռն հայ գյուղացիության հարյուրավոր թշնամու գյուղերով շրջապատված կենդանի մնալ, երբ դավադիր Ադրբեջանը միշտ չարիք էր նյութում: Ուստի, անհրաժեշտ է շրջանները մաքրել օտար թշնամի տարրից և հայ գյուղացիությունը միացնելով՝ փոքր ի շատե մի ուժով զանգված կազմել:

Այդ նպատակին հասնելու համար գնդապետ Նժդեհը նախ հետամուտ եղավ զինված գյուղացիությունից գիտակից, ուժեղ և անձնվեր վաշտեր կազմակերպել և ապա ձեռնարկել խիստ դժվարին, բայց անհրաժեշտ զինվորական գործողությունների՝ սկսած Բարգուշատի ակերից մինչև Օրդուբաթի շրջանը: Ամենավտանգված վայրերից մեկը համարվում է Օխի ձորը (Գեղվա ձորի արևմտյան կողմը), ուր կային 5 հայկական գյուղեր, որոնք միշտ սարսափի և կոտորածի երկյուղի տակ էին: Այդ շրջանի թուրքությունն անհրաժեշտ էր հեռացնել

նաև այն պատճառով, որ այդտեղով միայն հնարավոր էր հայերի համար կապվել Գողթանի կենդանի մնացած գյուղերի հետ: Ուստի, 1919թ. նոյեմբերի 25-ին Սպարապետ Նժդեհն սկսելով ռազմական գործողությունները՝ կարճ ժամանակվա ընթացքում գրավում է Օխչի ձորի՝ Շաբադին, Օխչի, Փիրղովդան, Արալիս և այլ գյուղերը, որոնց ազգաբնակչությունը գաղթում է դեպի Նախիջևան:

Մյուս հերթական գործողությունը պիտի սկսվեր Գեղվա ձորի ավազակաբարո և թշնամի տարրի դեմ, որ իր կատարած գազանություններով ու թալանով միանգամայն հուսահատության դուռն էր հասցրել Գեղվազի գյուղացիությանը: Գեղվա ձորի թուրք մասսան սերտ կապեր էր պահպանում մի կողմից Նախիջևանի, մյուս կողմից՝ Չանգեվանի և Ջիբրայիլի, իսկ երրորդ կողմից՝ Շխլարի վրայով նաև Հաջիսամլուի թրքության հետ և հայկական գյուղերն օղակելով չորս կողմից՝ ամեն չարիք նյութում նրանց բնակիչներին: Բացի դորանից՝ Գեղվա ձորի ամեն մի գյուղում կային հայկական հին եկեղեցիներ, գերեզմանատներ և այլ հնություններ, որոնցից պարզ երևում էր, որ դա հայկական մի շրջան է եղել պատմական հարուստ անցյալով, որ հետագայում հայ ժողովուրդը լքել է շնորհիվ թշնամի ցեղերի արշավանքի: 1919թ. դեկտեմբերի 1-ին Սպարապետ Նժդեհն իր վաշտերով հարձակման է դիմում Գեղվա ձորի վրա: Թեև թշնամու դիրքերը բարձր սարերի վրա էին և ցուրտ ձմեռն ամեն կերպ արգելք էր հանդիսանում այդ խելահեղ ձեռնարկության, բայց շնորհիվ հրամանատարի փորձառության և արևելյան ժողովուրդների հոգեբանության ըմբռնման՝ այդ գործողությունն ևս պսակվում է մեծ հաջողությամբ. զինվորներն ուժանակով և երկաթե կտորներով լցրած տակառները բարձրացնում են լեռների ծերպերն և ապա՝ գլորում դեպի թշնամու գյուղերը: Դոցա պայթյունները սոսկում էին առաջ բերում և թշնամուն փախուստի մատնում:

Հայ գյուղացի զինվորության ցուցադրած անձնագոհությունը վեր է ամեն մի գովեստից: Անառիկ դիրքերից թշնամուն հանելու համար կարիք է զգացվում մի թնդանոթ բարձրացնել Կոմբախ լեռան կատարը՝ ոչ ձիաները և ոչ ջորիները չեն կարողանում թնդանոթը վեր բարձրացնել և ահա առաջ է անցնում հայ գյուղացի զինվորն ու շալակելով 6-7 փութ ծանրություն ունեցող թնդանոթը՝ տանում է լեռան բարձրունքն ու հաղթություն ապահովում: Ավերվում են Գեղվա ձորի մոտ 33 գյուղերը՝ Շահարջիկ, Աչաղլու, Դաշբաշ, Չիրիշ, Սանջիրախլի, Փեյգաս, Քիրս, Գեղի, Աջեվաջ և այլն: Ամբողջ շրջանը մաքրվում է մարդասպաններից և ավազակներից՝ թշնամին գաղթում է դեպի Նախիջևան: Այնուհետև, պատերազմական գործողությունների ասպարեզը փոխադրվում է Բարգուշատի և Հաքյարուի շրջանը, ուր տեղական թրքությունը Ջիբրայիլի կողմից թիկունք ունենալով Ադրբեջանի հան-

րապետությունը՝ անընդհատ հարձակումներով միշտ վրդովում էր Ղափանի հայության խաղաղությունը:

1920թ. հունվարի 19-ին Սպարապետ Նժդեհի առաջնորդությամբ Ղափանի զինվորությունը հարձակման դիմելով Բարգուշատի անթիվ թուրքական գյուղերի վրա՝ գրավում է թշնամիների հետևյալ գյուղերը՝ Չարալու, Սալդաշ, Փարիջան, Գեոյալ, Դաշբաշ, Հարթիզ, Միրալու, Խոջասախլու, Այադի, Չոր, Սագըտտի, Թարավու, Չարդախլու, Քյոռջալանլու, Կարաղաջ, Զուրդ-խալաջ, Ային Դուրդ-ղալա, Չիբիկլու, Սևաբար, Միսիթան, Ղարաղաջ-Բուլադի, Կարի-Ղշաղ, Խանվաձա, Մահմուտտու և Հաջիլու: Իսկ Չանգեզուրի հայկական գործառնաը նույն ժամանակ մաքրում է իր սահմանին մերձակա Հաքյարուի ափերին ընկած թուրքական մյուս գյուղերը: Որպեսզի պարզ լինի, թե որքան ոգևորված էր տեղական հայ գյուղացիությունը Բարգուշատի ռազմական գործողությամբ՝ բավական է ասել, որ նա արհամարհելով թշնամու քանակն և դիրքերի ամրությունը, նվազածությամբ էր անցնում դիրքից դիրք և համեմատ առանց զոհերի թշնամուն վանում իր ամրություններից: Իսկ թե որչափ սարսափ էր ազդում թշնամուն հրամանատար Նժդեհի ներկայությունն և թե ինչպիսի հմայք ուներ նա իր զինվորների աչքում՝ բավական է հիշել, որ այդ կռվի ընթացքում խալաջ գյուղի անառիկ դիրքերը երբ հայ զինվորները հնարավորություն չունեցան գրոհ տալով գրավել ու մուծել վրա հասնելուն պատճառով կամենում էին դիրքերը թողնել՝ հրամանատար Նժդեհն ինքն անծամբ, անվեհերության ու անձնագոհության օրինակ հանդիսանալով, միայն 10 հեծյալ զինվորներով հարձակման է դիմում՝ թշնամուն կորիզուխ փախստյան մատնում և դիրքը գրավում: Այդ ժամանակ տեղի է ունենում և Գողթանի մեծ մասի հայ ժողովրդի տրագեդիան. Նախիջևանի, Օրդուբաթի և շրջակայքի ամբողջ թրքությունը նենգամտորեն խաբելով թե տեղական և թե իրանց տեղերը նոր վերադարձած հայ գյուղացիությանը, նախ զինաթափ են անում և ապա շրջապատելով գյուղերը՝ կրակի են մատնում և սրի ճարակ դարձնում տղամարդկանց, կանանց և երեխաներին:

Այդ հետամնաց շրջանների օազիս Ագուլխներն ևս զոհ են գնում թշնամու վայրագության: Այդ լուրը կայծակի արագությամբ տարածվում է ամենուրեք, ինչպես նաև՝ Ղափան: Սոսկալի բոթի ազդեցությունն այնքան ուժեղ է լինում, որ Սպարապետ Նժդեհը վճռում է մի բուռն քաջերով արյան վրեժ լուծել տմարդի թշնամուց և այդ բոթը հայտնում է զինվորության 1920թ. փետրվարի 12-ին N 21 հրամանով.

«Չինակիցներ, հասել է օրը՝ անօրինակ հերոսությամբ ավելի քան երկու տարի ամենադժոխակ պայմաններում Չանգեզուրի նախադուռը պաշտպանող այն մի բուռն ժողովրդի փրկության օրը, այն քաջանուն ժողովրդի, որն ամիսներ առաջ խորապես գիտակցելով իր

շրջանի ռազմագիտական խոշոր նշանակությունը՝ բաց ճակատ հայտնեց մեզ իր որոշումը. «Գողթանը կմեռնի, բայց չի հաղթի»:

Հասել է ժամը, երբ երկու մեծ ու ընտիր Հայրորդիների՝ Աստվածաշունչ Քրիստափորի և Ռոստոմի արյունաներկ ու սրբապղծված ծննդավայրը, երբեմնի չքնաղ Ազուլիսները պիտ վերագրավվեն, պիտ վերականգնվեն իրենց շենությանը ու բարոյական մեծությանը:

Լսե՞ք, հնչել է ժամը, զինակիցներ, երբ վախկոտ Էդիֆների տմարդի սրից զարնված հազարավոր անթաղ մեռելներ ձեզնից արդար ու արյունոտ հատուցումն են պահանջում:

Լսե՞ք և հարյուրավոր գերված ու լլկված հայ կանանց, որոնք ձեր գոռ արշավի և ուռաների սպասումով, ձեր արյան և ավերածության են կանչում»...

Ձինվորությունը հավատում է իր հրամանատարին, գիտե նրա վճռականությունը և համոզված է, որ նրա հետ միշտ հաղթանակով կվերադառնա, և նա խորը գիտակցությամբ հետևում է Նժդեհին իր արդար ցասման վրեժը լուծելու: 1920թ. մարտի 15-ին N 22 հրամանով դիմելով Ղափան-Գենվազ-Գողթանի ռազմական ուժերին՝ Սպարապետ Նժդեհն իմիջիայլոց գրում է. «Երկրորդ տարին է՝ ինչ որ թշնամին անվերջ կրկնում է իր հարձակումները Ձանգեզուրի նախադուռը պաշտպանող Գողթանի մի բուն ժողովրդի վրա՝ այդ շրջանին տեր դառնալու ու այդպիսով միացնելու երկու մուսուլման երկիրները - Ադրբեջանն ու Տաճկաստանը: Տանակերտը տեղահանելուց հետո թշնամին աննախընթաց բարբարոսությամբ սրի ու հրի մատնեց Գողթանի կուլտուրական փառքը կազմող Ազուլիսների լոյալ ազգաբնակչությանը: Գողթանը ցայտոր ամենադժոխակ պայմաններում իր վրա է քաշել, զբաղեցրել, դիմագրավել Նախիջևանի և Օրդուբաթի շրջանների բովանդակ մուսուլման ուժերին և այսպիսով ապահովել Ձանգեզուրը թիկունքից: Այժմ նա թշնամու համառորեն կրկնվող հարձակումներից տնտեսապես ու հասարակականապես ծայր աստիճան քայքայված, իր վերջին համազումարում որոշել է՝ «կամ կռիվ կամ գաղթ»...

1920թ. մարտի 20-ին սկսվում է վրիժառության արշավանքը դեպի Օրդուբաթ, որ հրամանատարն ինքն անվանել էր «պատանեկրաց» արշավանք՝ ներշնչելով զինվորության այն զաղափարը, թե իրանք գնում են մեռնելու իրանց հարազատների լլկանքների համար: Ուստի, ամեն զինվոր պիտի գիտակցե, որ ինքը տանում է իր հետ իր պատանը, որ ինքը պիտի զոհվի: Սպարապետ Նժդեհի զորամասը պիտի անցներ Սյունյաց երկրի ամենաբարձր լեռան՝ Ղափուջուղի կատարով, որ 12.653 ոտնաչափ բարձր է ծովի մակերևույթից և ամբողջովին ծյունով ծածկված: Դժվար էր վերելքը՝ փոթորիկ, խոր ձյուն և ոչ մի արահետ:

Չնայելով այդ դժվարության՝ աննկարագրելի հերոսությամբ հայ զինվորությունն անցնում է Ղափաջուղի զագաթով և հարձակվում Օրդուբաթի շրջանի թալանով և սպանությամբ հոլփացած թուրքերի գյուղերի վրա: 1920թ. հունիսի 13-ին N 23 հրամանով Սպարապետ Նժդեհը կամենալով ոգևորել ղափանցիներին և վառ պահել նրանց մեջ քաջության և արիության ոգին՝ այդ գործողության առթիվ իմիջիայլոց գրում է. «Ղափանցիներ ենք մենք և դա նշանակում է, որ էն մենք էինք, որ մահաշունչ ձմեռվա կեսին, երբ քաղցած և թափառ գայլն անգամ սարսափով էր մոտենում Ղափուջուղին՝ Ղափանի այդ փոքր Մասսին, մենք մեր հոգու կրակով հալեցրինք ձյունները, մեղմացրինք բնության արհավիրքը և Գողթան իջանք՝ հանուն Քրիստափորի սրտից զարնված նվիրական ծննդավայրի թշնամու գյուղերի սև ու թանձր ծուխը բարձրացնելու»...

Մի անօրինակ ոգևորությամբ և վրեժի թույնով լցված՝ թշնամու 14 գյուղերն ավերում են և հողի հետ հավասարեցնում: Նախիջևանի թուրքերը չորս ծանր թնդանոթներով օգնության են գալիս, բայց հենց առաջին ընդհարման ջարդվում և հետ են նահանջում: Նժդեհն իր հերոսներով առաջ է շարժվում Օրդուբաթի վրա: Բայց այդ ժամանակ նա տեղեկություն է ստանում, որ Պրինց Ղաջարն ադրբեջանյան զորքերով և թնդանոթներով Կարյազինի և Ջիրբայիլի կողմից գալով՝ շրջապատել է Ղափանի Ձեյվա գյուղը. հրամանատարի արևելյան ճակատը վտանգվում է: Օրդուբաթի զործողությունները դադարեցնելով՝ Սպարապետ Նժդեհը շտապում է Ղափանին օգնության: Մարտի 22-ին նա հասնում է կռվի վայրը: Ղափանին օգնության է հասնում և Ձանգեզուրի զորամասը, որն անցնելով թշնամու թիկունքն՝ երեկոյան դեմ սկսում է թշնամու դիրքերի ռմբակոծումն և առավոտյան ընդհանուր հարձակման դիմելով՝ տոսկալի ջարդ են տալիս ադրբեջանյան զորամասերին և հետ փախցնում դեպի Ջիրբայիլ: Բայց անընդհատ կռիվները դորանով չեն վերջանում. 1920թ. մարտի 23-ին սկսվում են նոր կռիվներ Ղարաբաղում: Ադրբեջանի իշխանությունը կամենում էր զինաթափ անել ժողովրդին, կլանել Ղարաբաղն և ապա Ձանգեզուրի անընկճելի կամքը խորտակել:

Թե Ղարաբաղում և թե Ձանգեզուրում միաժամանակ սկսվում են երկարատև կռիվները: Այդ կռիվներից էր կախված հայության վերոհիշյալ երկու հատվածի լինել չլինելու խնդիրը: Ձենքի ուժով վճռվում էր Ղարաբաղի և Ձանգեզուրի հարցը: Ադրբեջանի կառավարությունն իր բոլոր կանոնավոր ուժերը և կամավորական խմբերն ուղղել էր Ղարաբաղի դեմ, միաժամանակ ոտքի բարձրացրել նաև Բարգուշատի և Հաքյարուի շրջանի թրջությունը Ձանգեզուրի դեմ, իսկ հայկական զորքը կազմում էր միայն զինված գյուղացիությունը: Գեղապետ Նժդեհին վերապահված էր իր ծրագրի վերջին, բայց և խիստ դժվարին խնդրի լուծումը, ուր նա ցույց տվեց իր ռազմական

Լա հայակեր Գեղվա և Օխչու ծորերը, արյունաներկ Բարգուշատն ու Հաքյարուն միանգամայն մաքրեց ավազակաբարո և նենգ թշնամիներից, պրինց Ղաջարի և բազմաթիվ տաճիկ փաշաների զորքերը ջարդեց Ղափանի և Գենվազի դռների մոտ և կորիզվուխ հետ փախցրեց: ¹ Հայրենի երկրին ցույց տված այս մեծ և անգնհատելի ծառայության համար Ղափանի, Գենվազի և Գողթանի հայ գյուղացիությունն երախտագիտական ջերմ զգացմունքով կապվեց իր հերոսի հետ, սիրեց նրան և բարձր գնահատելով նրա մի քանի տարվա չարքաշ ծառայությունը՝ 1920թ. օգոստոսի 25-ին, երբ այդ շրջաններն իսպառ կտրվել էին դրսի աշխարհից և բուլշևիկյան բանդաները բուն էին դրել Ձանգեզուրում ու Սիսիանում, ամբողջ ժողովուրդն և զինվորությունը հավաքվեցին Ղափանի Կավարտ գյուղի եկեղեցին, ուր տեղի ունեցավ եկեղեցական հանդես և ուր ամբողջ զինվորությունը ժողովրդական ներկայացուցիչների հետ ուխտեցին պատմական մեծ հերոս Դավիթ Բեկի և Մխիթար Սպարապետի անունով հավատարիմ մնալ հայրենի երկրի ազատության, իրանց հրամանատար Նժդեհին և կռվել մինչև վերջին շունչը: Այդ պատմական րոպեին զնդապետ Նժդեհի մեջքը կապեցին նաև կարմիր զոտի և բուրբ հանդիսականների ցնձության տարափի տակ կոչեցին նրան իրանց Սպարապետ: Այդ պատմական խորհրդավոր ուխտին զնդապետ Նժդեհն իրեն հատուկ կրակոտ ճառով մի քանի պատվերներ տվավ իր զինվորներին, որոնք իբրև սկզբունք պիտի ծառայեին հայրենի երկրի ազատության համար վարած կռիվների ընթացքում.

«1. Քաջերին, միայն քաջերին է լսում և զորավիզում պատերազմների քմահաճ Աստվածը...

2. Եւ է միշտ հաղթում, որն արդեն հաղթել է իրեն, այսինքն որն իր մեջ մեռցնելու չափ թուլացրել է մահվան երկյուղը:

3. Երանք, որոնք ծառայում են բարձր հայրենասիրությունից դրդված՝ միայն նրանք են ավելացնում իրանց զենքի և ցեղի փառքը:

տաղանդը, իր հեռատեսությունն և կազմակերպչական բարձր ոգին: Լա որոշեց մաքրել Բարգուշատի շրջանը և մարտի 23-ից դիմելով հարձակման՝ ամենայն հաջողությամբ իրագործեց իր ծրագիրը. գրավեց թուրքական մոտ 80-100 գյուղեր և միանգամից մաքրեց Բարգուշատի և Արաքսի խառնարանից մինչև Օրդուբաթի շրջանը:

Այսպիսով, ապահովելով Ղափանի, Գենվազի և Գողթանի հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունը՝ ստեղծեց նորա համար խաղաղ և հանգիստ կյանք: Ահա՛, այսքան մեծ ջանքերի և անձնագոհության շնորհիվ է, որ ժողովուրդն սկսեց ազատ շնչել և պաշտել իր հերոսին: Հենց այդ պատճառով է, որ Սպարապետ Նժդեհն իրան իրավունք է համարում Ղափանցիներին հանդիմանելու և նրանց ապերախտ ու երախտամոռ անվանելու:

¹ Խուստուպյան կանչեր, Գորիս, 1921, էջ 18-19:

4. Քեզ վրա նայիր որպես դատապարտվածի, որը հանուն իր երկրի ու ժողովրդի պաշտպանության՝ պիտ միշտ պատրաստ լինի ընդունելու մահը:

5. Եղիր խիզախ, խստաբարո ու չարքաշ...»¹

Այս պատվիրաններն իրան՝ Սպարապետի կենդանի օրինակը, մինչև իսկ դատապարտվածից ոգով կազմած զինվորական հրամաններն ու կոչերը խոր տպավորություն են թողնում ժողովրդի վրա: Ընդհանրապես այդ ուղղությամբ առաջ տարած գերմարդկային գործունեության՝ Սպարապետ Նժդեհը, իրոք, փրկում է երկիրը վերահաս վտանգից: Բայց հարկավոր էր, որ Ղափանը ևս ճաշակե դառնության բաժակը, չէ՞ որ ամբողջ երեք տարի է նա ռուսի երես չէ տեսել, չէ՞ որ նա ստիպված է եղել մեն մենակ չորս կողմից շրջապատված թշնամիներով միշտ զենքը ձեռքին պատրաստ լինել դիրքերում և այդ կյանքը նրան հոգնեցրել է, իսկ եկող ռուսը խոստանում է նրան խաղաղություն, տալիս է նրան ամեն բարիք և ազգերի համերաշխություն, չէ՞ որ, ըստ հայ գյուղացու հասկացողության՝ նախկին ռուսն է գալիս:

Սպարապետ Նժդեհը հեռատեսությամբ գիտեր, որ Ձանգեզուրն ու Սիսիանն ընկնելուց հետո, անշուշտ, Ղափանի մի բուն հայ գյուղացիությունը չէ կարող ուժեղ կերպով մինչև վերջին շունչը պաշտպանել իր անկախությունն երեք թշնամու միացյալ ուժերի դեմ: Ուստի դեռ 1920թ. օգոստոսի 23-ին, 25-ին և 30-ին NN 24, 25, 26 իր պաշտոնական զեկուցումների մեջ՝ ուղղած Հայաստանի Հանրապետության զինվորական նախարարին (պատճենը ներքին և արտաքին գործոց նախարարության) խնդրելով հայ կանոնավոր զորքերի շուտափույթ օգնությունը, նա իմիջիայլոց գրում է. «Բաքվի մի քանի տասնյակ հայերով կաշառված Ադրբեջանը տեր դարձավ Ղարաբաղին: Սովետական Ղարաբաղը վարակեց Բուն Ձանգեզուրի որոշ գյուղերն և թշնամու թալանի տենչով խելագարված սրիկայախմբերը գրեթե առանց կռվի մտան Գորիս: Վերջինս իր հերթին արագացրեց Սիսիանի անկումը: Ու այսօր այդ բոլորը՝ և Ադրբեջան, և՛ Ղարաբաղ, և՛ բուն Ձանգեզուր ոտքի հանած իր բովանդակ ուժերը՝ և՛ զորք, և՛ տեռոր, և՛ թղթադամների դեգեր, կաշվից դուրս են գալիս ընկնելու իրենց դեմ ծառացած Ղափանը, Գենվազը, Բաղաբերդն և Գողթանը: Այդ շրջանների ապստամբ ժողովուրդը, որ Ադրբեջանի հետ մեկից ավելի անգամ է չափվել և միշտ էլ հաղթել՝ ջերմ հավատով սպասում է Հայաստանի զորքերի շուտափույթ երևալուն իր երկրի սահմաններում:

Ուշացնել օգնությունը՝ նշանակում է թուլացնել սպասող ազգաբնակչության մարտական կորովն ու հավատն և հեշտացնել թշնամու գործը, որն աննախընթաց արագությամբ առաջ է տանում բռնությամբ սովետականացած հայ տարրի զինաթափումը, գլխատումն ու տնտեսական քայքայումը:

¹ Խուստուպյան կանչեր, Գորիս, 1921, էջ 21-22:

Մեն մենակ մնալով անհավասար կռվի մեջ՝ իր վերջին փամփուշտը կրակելուց հետո տեղի տվավ բուլշևիկներին: Միմիայն գիտակից զինվորության մի մասը Սպարապետի հետ քաշվեց դեպի խուսուուկ լեռը, ուր նա սպասեց հայրենի երկրի կանչին:

Այդ հերոսական պայքարի և կռվի առթիվ 1920թ. սեպտեմբերի 11-ին N 35 պաշտոնական զեկուցումն ուղղելով Հայաստանի Հանրապետության զինվորական նախարարին և Սպարապետ Նազարբեկյանին՝ նա գրում է.

«Աշխարհից կտրված հերոսական Ղափանն իր 70 օրվա կռիվներում՝ վառելով իր վերջին փամփուշտը, ռազմական ուժերի մի մասով քաշվեց լեռները: Թշնամին ինձ վրա հարձակվեց միաժամանակ և՛ Ձեյվայից, և՛ Ինջաբելից, և՛ Գեղվա ձորից, և՛ Գյազբելից:

Մեծամասնականներն ոտքի էին հանել Բարգուշատի, Հաքյարուի, Այրիջայի և Գեղվա ձորի բովանդակ ուժերը: Օգնական ուժեր էին բերել և Ջիբրայիլից: Առաջնորդի դեր էր կատարում Ջանգեզուրի ժողովրդի տականքը՝ հայ դավաճանների մի ամբողջ լեգեոն:

Ձեյվայի կատաղի կռիվներում, որտեղ դափանցի ռազմիկը դուրս բերեց իր անընկճելի հոգու ամբողջ թափը, թշնամին կրեց մեծ կորուստ: Սեպտեմբերի 3-ի կռվում Ջալիմ-գյուլի մոտ ոչնչացրել ենք մեծամասնականների մի ամբողջ դիվիզիոն: Թշնամին առաջանում է թղթադրամների դեզեր ցրելով, կաշառելով բոլոր տեսակի թափփուկներին: Թշնամու զորքերի շարքերը խտացնում են պրոֆեսիոնալ դավաճանները, շանտաժիստները, գրպանահատները, լրտեսները, գողերն, ավազակները, սեղմ ասած՝ հայ ցեղի բոլոր տեսակի տականքներն ու քրեական տիպերը:

Թշնամին չի ծանաչում ո՛չ սրբություն, ո՛չ սկզբունք: Կնոջը ձերբակալում են, որպեսզի մատնի ամուսնուն, որդուն ահաբեկում, որ հոր տեղն ասի: Գյուղերը կտրված են իրարից: Չերեզվիչայկաները, որոնց առաջ նսեմանում են ցարական և սուլթանական ժանդարմական տխրահռչակ վարչությունները, մութ սպանությունները, թալանն ու կողոպուտը դարձել են սովորական երևույթ»...

Ղափանի ժողովրդի այդ անսպասելի քայլը խորը խոցեց Սպարապետի հայրենասիրությունը, որին պարտական էին դափանցիք իրենց կյանքի և գույքի գոյությամբ, և որին անվանում էին «Աժդահա փաշա», «Երկրորդ Ղափիթ Բեկ», «Ամեն կռվում Փաղիշախ»:

Որ ժողովուրդը խաբված էր բուլշևիկների պրոպագանդայի և խարդախ գործունեության շնորհիվ, այդ շատ լավ էր ըմբռնում Սպարապետ Նժդեհը, բայց որ նա հլու հպատակ մնալով կարմիրների ստրուկ լուծին կարող է վերջնականապես կործանվել և ավերվել, ահա այդ միտքն էր, որ տանջում էր նրան. չէ՞ որ նա իր կյանքն էր մաշել այդ ժողովրդի համար, ամենանեղ օրերին նա է օգնության հասել, ինչու է այժմ իր երեսը թեթել դեպի բուլշևիզմը: Ժողովրդի այդ ապերախ վարմունքը ստիպում է Սպարապետին նրանց երեսով տալ

իրանց տմարդի արաքը, 1920թ. սեպտեմբերի 12-ին ուղղելով նրանց իր առաջին գրությունը,¹ իմիջիայլոց, ասում է. «Քո մի մասի վախկոտության և դավաճանության շնորհիվ թշնամին մտավ Ղափան և քո ռազմական ուժերի ամենաքաջանուն և խիզախ մասը, կրակելով իր վերջին փամփուշտը, քաշվեց լեռները... Ջգո՛ւյշ, Ղափան, մեռցնելով իմ հավատը դեպ քո հավատարմությունը, դու քեզ ես մեռցնում. Ա՛հ, ո՛ր եք, ուր, ի՞նչ երեկվա ուխտած զինվորներ, Գեղվաձորյան հպարտ փառակիցներ: Ձորերում, վա՛յ ձեզ, սիրտս արյունոտվում է Ձեզ համար, տեսնելով թե ինչպես թշնամին անփառունակ գերեզման է փորում»... Հիշեցնելով նրանց Ղափիթբեկյան ուխտը՝ նույն թվի սեպտեմբերի 15-ին գրում է. «Ես Ղափիթբեկյան ուխտին հավատարիմ շարունակում եմ մնալ լեռներում, ամպերի տակ, մենակ, վիրավոր ու ավելի հպարտ, քան ի:

Այժմ, ե՛ս լիզում եմ քո և թշնամու ինձ հասցրած վերքերը և սպասում քեզնից խնդրածս վարպետին, որ գա, շուտ գա կոպիտ գործիքներով հանելու իմ աչքերը,² կուրացնելու ինձ, որ չտեսնեմ քո գլխին գալիք զուլումները, քո խայտառակությունը, քո բարոյական անկումը: Դու ուզեցիր այն, ինչ ուզում էր թշնամին: Դու քո վիրավոր սրտից զարնված հրամանատարին ես դավաճանել, մենակ թողել»... Վշտի անհուն կսկծից խայթված, ժողովրդի ապերախտության սև ուրվականը միշտ աչքի առաջ, դառնացած հոգով նա բացական է (1920թ. սեպտեմբերի 17-ին). «Ժողովուրդ, քեզ հետ խոսողը քո հրամանատարն է, քո վիրավոր, սրտից զարնված հրամանատարը, որի սուրը վաղուց է ինչ հանուն քո ինքնապաշտպանության չի հանգստացել պատյանում...

Ժողովուրդ, այսօր, երբ ադրբեջանյան չեկերով կաշառված «բուլշևիկ» կոչված սրիկաները, քո գերեզմանափորները կեղծ ու պատիր խոստումներով քո դուռն են բախում և քո ձեռքով պղծած աղ ու հացիդ սպասում՝ դու դավաճանաբար լքում ես, մենակ թողնում քո վիրավոր հրամանատարին...

Ապերախտ ժողովուրդ: Քանի՞ քանի անգամ քո կինն ու երեխան կռիվներից վերադառնալիս փաթաթվել են ծիանս վզով, համբուրել ձեռներս «փաշա ջան» կանչել: Քանի՞ քանի՞ անգամ փրկել եմ քեզ վերահաս վտանգից, կոտորածից... Ներում եմ, թեև պատմությունը չի ների քեզ»⁴...

¹ Խուստուկյան կանչեր, Գորիս, 1921, էջ 17:

² Ադրբեջանի կառավարությունը գաղտնի գործակալների միջոցով ձգտում էր դավաճանությամբ սպանել տալ Սպարապետ Նժդեհին, որի սպանության համար խոստացել էր տալ երեք միլիոն ռուբլի:

³ Խուստուկյան կանչեր, Գորիս, 1921, էջ 17-18:

⁴ Խուստուկյան կանչեր, Գորիս, 1921, էջ 18-19:

Թշնամին Ղափանին տիրելուց հետո ամբողջ սեպտեմբեր ամսվա ընթացքում շարունակում է իր հարձակումները Գենվազի վրա, բայց այստեղ նա հանդիպում է գրանիտե սրտերի և պողպատե կամքի: Գենվազը, որ բովանդակում է ընդամենը 11 հայ գյուղ, մի անօրինակ վճռականությամբ և սրտի անհուն կորուսով որոշում է չար օրինակ չհանդիսանալ և պատմության անողոք դատավճռի առաջ իրազուխը չթեքել, թեև՝ անօգնական մնացած անհավասար կռվի դաշտում և ամեն կողմից պարփակված կարմիր զինվորներով, հայ դավաճաններով և թշնամի այլ տարրերով, բայց և այնպես՝ նա միացավ, խտացրեց իր շարքերն և խիզախ քաջությամբ դուրս եկավ թշնամու դեմ՝ իր հայրենի օջախը, իր արյան գնով ձեռք բերած ազատությունը պաշտպանելու: Գենվազն իր քաջերի երիտասարդության անձնագրի հուշանշանը շնորհիվ ազատ մնաց կարմիր բաշիբոզուկներից, նա մահացու հարված տվավ թշնամուն, հետ վանեց նրան իր սահմաններից և նոր ազատության օրրան հանդիսանալով՝ ուռճացավ, ծավալվեց և ապագա ազատ Լեռնա-Ղայաստանի փարոսն հանդիսացավ: Բոլշևիկները կոր ի գլուխ հետ դարձան անմոռանալի Գենվազի սահմաններից, այլևս այնտեղ ոտք չդնելու հուսահատությամբ: Այդ առթիվ հրամանատար Նժդեհը հոկտեմբերի 5-ին գրում է Ղափանցիներին՝ կամենալով նրանց ևս գիտակցության բերել.

«Այն օրը, քո անկման այն սև օրին, Ղափան, քուն ու դադար կորցրած, քար ու սար ընկած, մի քանի հարյուր ինձ հավատարիմ մնացած գենվազցիներով կուրծք եմ տալիս թշնամու գերադաս ուժերին ու քո կորցրած փառքի փոխարեն նորն ստեղծում քո երկրի, քո անունի համար:

Ղափան, զղջո՞ւմ ես արարքիդ համար. ի՞նչ եղավ Աղբբեջանին ծախված հայ սրիկաների քեզ խոստացած արքայությունը:

Խեղճ ժողովուրդ, ասում են՝ արդեն զինաթափել, գլխատել, տնտեսապես քայքայել են քեզ...

Ոտքի՛, խաբված ժողովուրդ, ոտքի՛ ել, փրկությունդ մոտ է, ոտքի՛, զենքը ձեռքիդ, կազմ ու պատրաստ ինձ սպասիր Խուստուպից»:¹

Բոլշևիկների առաջ բերած տնտեսական կատարյալ քայքայումը, անվերջ բռնագրավումները, ժողովրդի իրավագուրկ ու ստրուկ փիճակը, խոստացած արքայության փոխարեն երկիրը դժոխքի փոխակերպելը, տաճիկ ասկյարների մի գունդ կարմիր անվան տակ Ձանգեզուր ժամանելն և հայկական գյուղերում կատարած առևանգումները, բարբարոսություններն ու թալանը միանգամայն համոզում են Ղափանի ժողովրդին, որ իրանք չարաչար խաբված են:

Փոխանակ դրսից որևէ մթերք մտցնելու՝ ռուս, հայ և թուրք զինվորներն ու գործիչները, ընդհակառակն, իրանք էին ծանրացել ժողովրդի վրա, կերակրվում և հազմվում էին նրա հաշվին, և եթե որևէ մեկը

¹ Խուստուպյան կանչեր, Գորիս, 1921, էջ 20:

համարձակվեք բողոքել այդ բոլորի դեմ՝ նա կնկատվեք որպես հակահեղափոխական և զնդակահար կլիներ, լրտեսների թիվն այնքան շատ էր, որ քաղաքացիներից և գյուղացիներից ոչ մեկը, կարծեք իրավունք էլ չունեիր հակաբոլշևիկյան որևէ միտք որոնելու:

Ղափանի ազգաբնակչությունը նոր է զգում, որ ինքը կորստյան անդունդի ծայրին է, բայց ազատության հույսը չէ կորցնում: Գենվազը կուրծքը դեմ տված՝ իր հրամանատար Նժդեհի առաջնորդությամբ կռվեց մինչև վերջին րոպեն և պահպանեց իր հայրենի երկիրը, իր անկախությունն և կործանումից ազատվեց: Բավական է մի ուժեղ ժողովրդական պոռթկում և Ղափանը ևս կազատվի անկոչ ու ձրիակեր բոլշևիկներից: Այդ հույսն և ազատության գաղափարը ներշնչում էր նրան իր սիրելի հերոս Նժդեհը, որը տարիների ընթացքում պաշտպանել էր Ղափանի կյանքը, գույքը ու պատիվը, որը չէ խնայել մինչև իսկ իր անձը զոհաբերելու նրա երջանկության համար: Ղափանի ամբողջ ազգաբնակչությունն իր հայացքը դարձրեց դեպի Խուստուպ, ազատության ու անկախության գաղափարը մարմնացնող այդ նույն ժողովրդի ապերախտ քայլը, բավական համարելով նրա քամած դառնության բաժակը՝ եկավ Խուստուպից դեպի Ղափան ազատության համար վարած կռվին մեն մենակ չթողնելով ժողովրդին: Նրան հետևեցին իր հավատարիմ զինակիցները, որոնք նույն ժողովրդի ազատության սիրով վառված, մոռացության տալով անձնական ամեն վայելք, նետվել էին քաղաքացիական կռվի ասպարեզը, կամենալով հայ գյուղացիության փրկության համար նվեր բերել ինչ որ անկապտելի, ինչ որ անզնահատելի էր մնացել իրանց համար՝ իրանց կյանքը:

Խուստուպում և Գենվազում պատսպարված Ղափանի փորձված և ժողովրդասեր վաշտապետներն ու զինվորներն անցան հայրենի գյուղերը. հրամանատար Նժդեհը մտավ հանքերի շրջանը: Բոլշևիկները Ղափանի զանազան ռազմական կետերն ամրացրել էին 251-րդ, 252-րդ հրացանաձիգ և կովկասյան երկրորդ զնդերով, որոնցից միայն 400 հոգի գտնվում էին Չանքերի շրջակա գյուղերում: Նրանք նախորդ իմանում էին այդ ապստամբության մասին, թե իրանց գործակալների միջոցով և թե իրանց գործակալերից եզրակացնելով, որ գյուղացիությունն այլևս չի կարող իրանց ռեժիմը տանել, ուստի չբավականանալով գաղտնի հրաման տալու իրանց զորամասերին ապստամբությունն ամենադաժան կերպով ճնշելու, միևնույն ժամանակ դիմում են իրանց սիրած միջոցին՝ հրամաններ, թուլցիկներ և կոչեր

¹ Տես՝ փաստաթղթերի բաժին. «Ձանգեզուրի, Նախիջևանի և Ղարաբաղի շրջաններին: Հրաման դիվիզիայի պետի», ուր բառացի հիշված է 6 մարդկանց անուններ, որոնք 1920թ. հոկտեմբերի 16-ին զնդակահարվել են Գորիսի բանտում՝ «կոմունիստների ծնողներին ծաղրելու համար»:

տպագրելով՝ ցրում են գյուղացիության մեջ, ուր կա թե՛ կոտորածի սպառնալիք, թե՛ խաբեբայություն և թե՛ անվերջ խոստումներ։¹

Ապստամբությունը բռնկվում է հոկտեմբերի 19-ին 1920թ. միաժամանակ Ղափանի հինգ գյուղերում՝ Գյուտկում, Վաչագան, Ծակատեն, Կավարտ և Բարաբաթում։ Թեև բուլշևիկները թե ռազմական ուժով և թե զենքի տեսակով առավելապես գերազանցում էին ապստամբներից, բայց ամենուրեք շրջապատվելով՝ մեծամասամբ զերի են ընկնում կամ դիաթավալ փոշվում, շատ քչերին է հաջողվում փախչել դեպի Ջանգեզուր։ Ղափանն ազատվում է բուլշևիկների բանդաներից, ամենուրեք ուրախություն է, ժողովուրդը ցնծում է և խուռն բազմությանը ու ցույցերով ընդունում իր ազատարար հերոս Նժդեհին։

Ազատատենչ Գենվազի ու Գողթանի Դավիթբեկյան խմբերի և Գայլավաշտերի պանծալի զործերն արծագանք են տալիս Լեռնա-Յայաստանի բոլոր շրջաններում։ Քաջանուն և խիզախ Սիսիանն, որը մեն մենակ մնացած մի քանի դավաճան և վատահոգի հայերի շնորհիվ ակամայից իր գլուխն էր թեքել բուլշևիկ խաբեբաների լծի տակ, ուշքի եկավ սարսափելի կոշմարից։ Նա էլ տնտեսապես քայքայվել և կեղեքվել էր, ուստի իր հայացքն է դարձնում դեպի Ղափանի հերոսը, կապ հաստատելով նրա հետ՝ սպասում է ապստամբության օրվա պայքարին։ Սիսիանի ժողովրդի ճնշված սրտի խոր հեծկլտանքը հասնում է նաև Դարալագյազում պատսպարված բնիկ սիսիանցի քաջ սպա և բուլոբին սիրելի Պողոս Տեր-Դավթյանին և նրա շուրջը հավաքված հարազատ զինվորության, որոնք հոկտեմբերի 5-ին ի մի խմբվելով Ջուլում՝ որոշում են կապ հաստատելով հրամանատար Նժդեհի, Սիսիանի և Ջանգեզուրի բնակչության հետ՝ ապստամբության դրոշմ բարձրացնել։ Դեպքերն արագացնում են այդ ապստամբությունն ևս, որովհետև սիսիանցիք իրագել են լինում, որ Գորիսի ռևկոմի (հեղափոխական կոմիտեի) կարգադրությամբ շուտով պետք է պատանդներ վերցնեին Սիսիանի գյուղերից և ապա սկսեին նոր բռնագրավումներ, որից հետո զինակոչի պիտի ենթարկեին ամբողջ երիտասարդությունը։²

Այդ տեղեկությունները ստանալուց հետո Պողոս Տեր-Դավթյանը մի քանի վատահելի մարդկանց թողնելով ուղարկում է Սիսիանի գյուղերը՝ ժողովրդի տրամադրության հետ մոտ ծանոթանալու և զինվորությունը կազմակերպելու։ Տեղեկություն ստանալով, որ Սպարապետ Նժդեհի առաջնորդությամբ Ղափանն ազատագրված է և որ

¹ Տես փաստաթղթերի բաժին N Դիվիզիայի պետի հրաման 1920թ. հոկտեմբերի 16 և 17-ին, Ջանգեզուրի ռևկոմի կոչ հոկտեմբերի 21-ին և N Դիվիզիայի կարմիր զինվորների կոչ հոկտեմբերի 26-ին։

² Այդ տեղեկությունները քաղված են Դարաքիլիսայում սպանված պաշտոնյա կոմունիստ Ջրիստափոր Մկրտչյանի մոտ գտնված գաղտնի գրությունից։

Սիսիանի զինվորությունը կազմ պատրաստ է՝ Տեր-Դավթյանն հոկտեմբերի 12-ին 200 զինվորի հետ անցնում է Սիսիանի գյուղերը, ուր նրան միանում է տեղական ամբողջ զինվորությունը։ Սկսվում է ապստամբությունը՝ ամենուրեք, ուր բուլշևիկ զինվորներ կամ հեղափոխական կոմիտեներ կային՝ կամ ձերբակալվում են կամ խուճապի մատնված՝ փախչում Գորիս։ Մինչև հոկտեմբերի 14-ը մաքրված է ամբողջ Սիսիանը։

Այդ ապստամբությունները հանկարծակի են բերում Գորիս և Շուշի գտնվող բուլշևիկ հրամանատարությանը և կոմիսարներին։ 28-րդ դիվիզիայի հրամանատար Նեստերովսկին իր նույն թվի հոկտեմբերի 14-ին N 29 Շուշուց գրած հրամանով խիստ պատվիրում է ոչ մի ապստամբի չխնայել, հողի հետ հավասարեցնել գյուղերը և տղամարդկանց, կանանց ու երեխաներին անգամ կոտորել և արյան ծով դարձնել երկիրը։ Կարգադրում է 83-րդ բրիգադայի հրամանատարին՝ 248-րդ և 249-րդ գնդերի զինվորներից, որոնք հազուստ ունին,¹ կազմել միացյալ գունդ և 247-րդ հրացանաձիգ գնդի հետ պատրաստել հարվածող բռնուցք և հոկտեմբերի 15-ին 16 ժամին կենտրոնանալով Տեղ գյուղում՝ 16-ին վաղ առավոտյան հարձակվել Ջեյվա, Արծվանիկ և Բարաբաթում գյուղերի վրա և գրավել Ղափանը արևելյան կողմից։ Թիկունքն ապահովելու համար Տեղ գյուղում ազդեցիկ մարդկանցից՝ կուլակներից, վերցնել 100 պատանդ, և եթե թիկունքից որևէ մեկը գնդակ արձակե՝ բուլոբին կոտորել։ Վերցնել նաև 84-րդ բրիգադայից լեռնային մարտկոցի մի դասակ (վզվող) և եթե հնարավոր չի լինի օգտագործել հրետանին՝ ռմբակոծել Տեղ գյուղը՝ եթե կարիք զգացվի։ Հրամայում է 84-րդ բրիգադայի հրամանատար Սեմենովին 250-րդ և 251-րդ հրացանաձիգ գնդերը ռազմունակ դարձնել և Դարաքիլիսայի և Բազարչայի կողմից պահակ ղեկուց հետի և Օխչի ձորի շրջանի գյուղերը՝ բռնելով Ղափանի շրջանի արևմտյան կողմից։ Ամենադաժան կերպով խեղդելով ապստամբությունը՝ բաց չթողնել ոչ մի ապստամբ զինվորի, զինաթափել ամբողջ ազգաբնակչությունը. Գորիսում վերցնել 100 պատանդ և եթե որևէ մեկը գնդակ արձակե թիկունքից՝ բուլոբին էլ հրապարակորեն գնդակահարել, 3-րդ մարտկոցի 1-ին հրետանու մի դասակ ղեկ Գորիսի դիմաց և ապստամբության դեպքում ռմբակոծել քաղաքը։

¹ Հագնելիքի կողմից շատ խոճալի վիճակի մեջ էին բուլշևիկ զինվորները. ոտաբորիկ, ցնցոտիներով ծածկված կամ կիսամերկ, շատ անգամ անկոչ հյուրի պես նրանք քաղաքացիների տներն էին մտնում և մինչև իսկ հաց մուրում։ Գյուղացիներին կանգնեցնում էին փողոցներում՝ կոշիկները և վերարկուները հանում ու հագցնում իրանց զինվորներին։

Այդ գործառնությունները մթերքի կողմից ապահովելու համար կարգադրում է Շուշուի հեղափոխական կոմիտեի միջոցով գյուղացիներից 200 սայլ հանել և մթերքը ամբարել Ավրալարում: Ձիմվորները սովամահ չլինելու համար հրամայում է օր ու գիշեր 24 ժամ աշխատել, ի նկատի ունենալով, որ ապստամբված շրջաններում հնարավոր չէ մթերք ձեռք բերել: 28-րդ դիվիզիայի հրամանատարը կրկին անգամ հիշեցնում է 83-րդ և 84-րդ բրիգադաների պետերին, որ նոքա մեկ կողմ թողնելով մարդասիրական զգացմունք ամենադաժան միջոցներով խեղդեն ամեն մի տեսակ ապստամբական շարժում, որպեսզի զգան բանվորական ուժի թափը: Կռվողներից ոչ մեկին գերի չվերցնել, այլ կոտորել՝ միմիայն ապստամբներին կոտորելով և նրանց ամբողջ ունեցվածքը գրավելով կարելի է «խաղաղությունը վերականգնել»: Եթե հանգամանքները կստիպեն՝ ամբողջ գյուղերը ավերել և հողի հետ հավասարեցնել, ապա կանգ չառնել և դորա առաջ՝ հիշելով, որ անխնա և դաժան վարմունքը՝ նամանավանդ Կովկասում, կտա ցանկալի արդյունք: Ձորքերին կերակրել ապստամբ ժողովրդի հաշվով:¹

Միաժամանակ Ձանգեզուր է ժամանում և հեծյալ զորախմբի հրամանատար հայտնի Կուրոչկինը, որ 11-րդ բանակի հերոսն էր հռչակված՝ Ռուսաստանում գործած իր սխրագործության համար՝ մոտ 1400 ծիսվորներով:² Գորիսում բուլշևիկները կազմ պատրաստ պահում էին նաև տաճկական մի գունդ հետևակազոր՝ թվով 1200 հոգի,³ տաճկական նախկին գերիներից կազմած, որ իբր թե ուղարկված է եղել Բաքվից և Գորիսի և Նախիջևանի վրայով Տաճկաստան՝ Քենա փաշայի մոտ ուղարկելու, բայց հայ և ռուս բուլշևիկները տաճկական այդ մի գունդ ասկյարներին և ուղարկում են Ձանգեզուրի և Միսիանի գյուղերը հայ գյուղացիությանը սարսափեցնելու և ստրկական վիճակի մեջ պահելու: Եվ տաճիկ ասկյարները չեն դավաճանում իրանց պատմական դերին՝ նրանք պղծում են հայի ընտանեկան պատիվը, վիրավորում հայի ազգային արժանապատվությունը, ոտի տակ տալիս ամեն սրբություն և թալանում գյուղերը:

Այսպիսով, 28-րդ դիվիզիայի 83-րդ և 84-րդ բրիգադաները՝ միացած Կուրոչկինի հեծելազորի, տաճկական զնդի, հայ դավաճանների և թուրք ավազակախմբերի հետ՝ հոկտեմբերի 15-ին սկսեցին իրանց ռազմական գործողությունները Ղափանի և Միսիանի դեմ միաժամանակ՝ նպատակ ունենալով մի հարվածով գրավել Միսիանն և ապա՝ ամեն կողմից շրջապատել Ղափանն և արյան մեջ խեղդել եր-

¹ Այս տեղեկությունները քաղված են 84-րդ բրիգադայի շտաբի Ղափանում բռնված 1920թ. հոկտեմբերի 14 N 29 և 35 գաղտնի հրամաններից:

² Ազատ Սյունիք, Գորիս, 1921, էջ 41:

³ Ազատ Սյունիք, Գորիս, 1921, էջ 41:

կու տասնյակ գյուղերից բաղկացած ազգաբնակչությունը: Ռազմական ուժի բազմությամբ, թնդանոթներով ու հարյուրավոր գնդացիներով բուլշևիկները խիստ գերազանցում էին մի բուռն ապստամբներին. մեկը պիտի կռվեր հիսունի, հարյուրի դեմ: Պարզ էր, որ կռիվը պիտի լիներ անողոք ու ճակատագրական: Ապստամբները թեև թնդանոթներ և գնդացիներ չուներին, բայց մի առավելություն ունեին, որից զուրկ էին բուլշևիկ հազարավոր բանդաները՝ ապստամբներին ոգևորում էր ազատ հայրենիքի, ազատ ժողովրդի սերը, օժանդակում հայ կինը¹ և 12 տարեկանից սկսած հայ պատանիները: Նրանց առաջնորդում էր տարիներով իրանց հետ տանջված, իրանց վշտերին և ուրախության մասնակից անկաշառ և անմնազոհ հրամանատար Նժդեհը, իսկ դաշնակից էին Ղափանի սեպածև ժայռերը, անդնդախոր ձորերն ու մութ գիշերները, որից սարսափում էին անկոչ հյուրերը:

Սկսվում են համառ և դաժան կռիվները, որոնք տևում են մինչև նոյեմբերի 15-ը: Բուլշևիկներն արևելյան կողմից արշավելով դեպի Ղափան՝ մի քանի տաք ճակատամարտից հետո՝ նոյեմբերի 17-ին, դավաճանությամբ գրավում են Արծվանիկ գյուղը, ուր մնացած բնակչությանն ամբողջովին կոտորում և գյուղն ավերակ են դարձնում, բայց այդ հաջողությունը նրանց շատ թանկ է մտնում: Հրամանատար Նժդեհը կամենալով ծուղակի մեջ ձգել բուլշևիկներին՝ առաջ է քաշում նրանց դեպի Ղափանի հանքերը, ուր գիշերային խիզախ հարձակման դիմելով իր քաջարի Ղափաբեկյան զորքով և Գայլավաշտերով՝ շրջապատում և փառավոր ջարդ է տալիս նրանց՝ գերի վերցնելով հարյուրավոր գնդացիներ, մեծ ռազմամթերք և մոտ հինգ հարյուր գերի: Ռուսները հետ են նահանջում Բալդուրդանով դեպի Խոտանան: Թե բարոյապես որքան բարձր էր ապստամբների իսկական հեղափոխական Նժդեհն իրանց հեղափոխական հորջորջող բուլշևիկ դիվիզիաների և բրիգադաների արյունարբու հրամանատար Նեստերովներից և Սեմենովներից՝ երևում է նրանից, որ նա խիստ հրաման է արձակում իր զինվորներին ոչ մի ռուս գերու ձեռք չտալ, և նրանց կերակրել ու պահպանել իբրև ռազմագերիներ:²

Նա անողոք էր միայն դեպի հայ վարձկան բուլշևիկները, որոնց հետ վարվում էր իբրև հայրենիքի դավաճանների: Բուլշևիկյան գլխավոր ուժերը ջարդելուց հետո հրամանատար Նժդեհն առանց դադար առնելու հետևում է նրանց մնացորդներին: Սարսափի ենթարկված բանդաները, որոնք այս ու այն լեռան փեշին, խոր ձորերում, անտառների մեջ մոլորված իրանց համար փրկության ճանապարհ էին որոնում՝ ոչնչացվում են կամ գերի ընկնում: Ղափանի հանքերն իսպառ

¹ Սպարապետ Նժդեհի նամակը կարմիրների գործառնի պետին: (Տես փաստաթղթերի բաժին):

² Լեռնա-Յայաստանի Գլխավոր շտաբի արխիվ, Սպարապետ Նժդեհի իր զորքին ուղղված հրաման N 52, 1920թ. հոկտեմբերի 23-ին:

մաքրվում են կարմիրներից. ժողովուրդն ազատվում է սարսափելի կոշմարից¹ և իսկույն հետամուտ լինում ամեն տեղ գյուղերն ամրացնելու, որպեսզի թշնամին այլևս չհամարձակվի ներս մտնել:

Ղափանի հերոսական կռիվներն և Սպարապետ Նժդեհի քաջամուն գործերի արձագանքը տարածվում է ամենուրեք. ճնշված գյուղացիությունն իր փրկության միակ հույսը դնում է այդ անձնագրի հայրենասերի անխորտակելի և անհողդողդ կամքի վրա: Ղափանի շրջանի մոտ գտնվող Չանգեզուրի գյուղերը մեկ մեկ գլուխ են բարձրացնում. առաջին օրինակը տալիս է Տաթևը, որն ապստամբության դրոշակ է բարձրացնում առաջնորդ ունենալով Սպարապետի նրանց ուղարկած սպաներից մեկին:

Ղեպի Սիսիան օգնության գնացած կարմիր նոր զորամասերը հոկտեմբերի 20-21-ին անցնում են Եայջի և Անգեղակոթ, ուր նոքա վերջնագիր են ներկայացնում ապստամբներին անմիջապես զինաթափ լինելու՝ հակառակ դեպքում սպառնում են հիմնահատակ կործանել գյուղերն և բոլորին սրի քաշել: Ապստամբները Պողոս Տեր-Ղավթյանի առաջնորդությամբ այդ վերջնագրին պատասխանում են մի ուժեղ հարձակմամբ Անգեղակոթի վրա, ուր ջարդում են նոցա և մինչև Ղարաքիլիսա դուրս վճռում: Միաժամանակ փորձառու և հմուտ սպա Տեր-Ղավթյանը թշնամիներին հանկարծակիի բերելու համար առանձին ճանապարհով առաջ անցնելով՝ տաք ճակատամարտից հետո գրավում է Եայջին, որտեղից անցնում է Տաթև՝ կամենալով միանալ Սպարապետ Նժդեհին: Մալդաշում նա պատահում է բոլշևիկներին, որոնց փախստի մատնելուց և բավական ռազմամթերք գրավելուց հետո՝ անցնում է Ղափանի խոտանան գյուղը, ուր և միանում է իր Սպարապետին:

Չինվորական նոր զործողության համար ստանալով որոշ հրահանգներ՝ այդ անխոնջ, միշտ համեստ և կատարելապես ժողովրդասեր սպա Տեր-Ղավթյանը մի քանի օրից հետո վերադառնում է Սիսիանի Ղարաքիլիսա գյուղը, ուր տեղեկություն է ստանում, որ մի գունդ տաճկական ասկյարներ՝ միացած ռուս և հայ բոլշևիկների հետ, առաջ են շարժվում Ղեպի ուղևոր և Ղարաքիլիսա, իբր թե Ղեպի Նախիջևան անցնելու, բայց լավ հասկանալով նոցա զինվորական խորամանկությունն և Չանգեզուրում կատարած չարիքները, ապստամբներն առանց ուշ դարձնելու թշնամու գերագանց ուժերին և օգուտ քաղելով մառախլապատ եղանակից՝ նոյեմբերի 5-ին անցնում են հարձակման. տաք ճակատամարտից հետո տաճիկները թողնելով հարյուրավոր դիակ՝ հետ են նահանջում Ղեպի Եայջի: Այդ օրվա կռիվը խլում է քաջասիրտ սիսիանցիներից մի անփոխարինելի զոհ, ծանր կերպով վիրավորվում է Սիսիանի ապստամբների պարագլուխ և ժողովրդի պաշտելի սպա Պողոս Տեր-Ղավթյանը, որն առանց ուշ դարձնելու իր

¹ Մղձավանջ – ռուսերեն: «Չայրենիք» Ակունք:

հավատարիմ զինվորների թախանձանքին՝ խիզախությամբ առաջ է անցնում կռիվ ամենատաք վայրը և գլխից վիրավորվում:¹

Մառախուղի և իրանց հրամանատարի վիրավորվելու պատճառով ապստամբները հնարավորություն չեն ունենում վերջնականապես ջարդելու փախուստի դիմող թշնամուն, որը հետ նահանջելուց՝ մտնում է անպաշտպան Եայջի ու տաճկին հատուկ ստակալի ավերածության, կոտորածի և կատարյալ թալանի մատնում ամբողջ գյուղը՝ կամենալով Ղարաքիլիսայի վրեժը հանել այդ թշվառ և անզեն գյուղից: Ապստամբներն երկու ուղղությամբ առաջ են շարժվում Ղեպի Չանգեզուրի կենտրոնը՝ Սիսիանի Ղարաքիլիսայից արշավում են Ղեպի Եայջի, իսկ Տաթևի կողմից՝ Ղեպի Չալիձոր:

Չկամենալով բոլշևիկների օրինակին հետևել և իզուր արյունահեղության պատճառ դառնալ՝ Սպարապետ Նժդեհը կարմիրներին շրջափակելով Ղափանի և Սիսիանի կողմից, 1920թ. նոյեմբերի 14-ին Չանգեզուրի կորմիրներին ուղղում է հետևյալ վերջնագիրը.

«Բոլշևիկների հրամանատարության, Գորիս,

Ղարաբաղի և Չանգեզուրի հայությունն արդեն գլխատված է, տնտեսապես ու հասարակականապես քայքայված է կարմիր բանակի ձեռքով: Չեր գործերի ներկայությունը Սյունիքի սահմաններում այլևս անհանդուրժելի է: Հրամայում են, եթե չեք ուզում 11-րդ բանակի մնացորդներն էլ կոտորածի և գերության մատնել՝ անմիջապես դատարկել Չանգեզուրը, հակառակ դեպքում՝ ստիպված կլինեն տիրելու Չեր ձեռքին գտնված երկրամասին:

Կապարգողթի հրամանատար՝ *Նժդեհ*

14-ին նոյեմբերի 1920թ.

Ղափանի հանքեր»²

Կարմիրների հրամանատարությունը՝ համաձայն իր ուղղության և 28-րդ դիվիզիայի շտաբից ստացած զաղտնի հրահանգի, կամենալով արյան ծովի մեջ խեղդել ապստամբ գյուղերը՝ խուսափում է վերջնագրի հրամանը կատարելուց և խելակորույս կրկին անգամ դիմում է ամենաաններելի և հենց իր համար կորստաբեր քայլի՝ տաճկական

¹ Ղեկտեմբերի սկզբին ստացած ծանր վերքից և անխնամ մնալուց վախճանվեց սպա Պողոս Տեր-Ղավթյանը՝ Սիսիանի ապստամբության այդ անձնավեր հերոսը, որն իր անշահասիրությանը, համեստությանը և անձնական քաջությանը պաշտամունքի առարկա էր գյուղացիության ընդարձակ շրջաններում: Ժողովուրդն ի դեմս Տեր-Ղավթյանի՝ գրկվեց մի անմահ և անփոխարինելի գործչից: Նա թաղվեց Ղեկտեմբերի 4-ին իր ծննդավայր խոտանան գյուղում՝ տանելով իր հետ սիրած գյուղացիության դառն կսկիծն ու անհուն վիշտը:

² Լեռնա-Չայաստանի Գլխավոր շտաբի արխիվ, N 138:

ասկյարներն զուևնը Կուրոջկին¹ Գորիս մնացած ծիավորների և այլ ռուսական զորամասերի հետ կրկին անգամ ուղարկում է Ձանգեզուրի արևմտյան կողմն ընկած գյուղերի դեմ: Ապստամբվում է նաև Դալի-ձորը՝ առաջնորդ ունենալով Սպարապետի կողմից ուղարկված մի այլ վաշտապետի: Ռուս, հայ և տաճիկ բուլշևիկները նոյեմբերի 1-ին ամեն կողմից թափվում են այդ գյուղի վրա: Փոքր ժամանակ հետո Դալի-ձորին օգնության է գալիս Տաթևի զորամասը. կռիվը տևում է երեք օր և թեև զգուշության համար ազգաբնակչությունը գյուղից վաղորոք հեռացված էր, բայց և այնպես շնորհիվ գյուղացիության տոկունության և վաշտապետների անձնագրի վերաբերմունքի՝ թշնամին ջարդվում է և դեպի Շինուհայր և Ուչթափալար նահանջում: Նոյեմբերի 20-ին՝ համարյա նույն ժամանակ, Սիսիանի ապստամբ զինվորությունն արշավում է դեպի Եայջի և չնայելով այնտեղ պատասպարված ռուսներին և տաճիկներին՝ գյուղն ազատում է թշնամիներից, թեև այդ օրը Գորիսից բուլշևիկները 200 հոգուց բաղկացած Սոր զորամաս են ուղարկում Եայջի օգնության, բայց արդեն ուշ է լինում և կարմիրները քաշվում են դեպի Քարահունջ:

Ապստամբների խիզախ գործողությունները և Ձանգեզուրի շրջան մտնելը թե ու թիկունք է հանդիսանում բուն Գորիս քաղաքի և շրջապատի ազգաբնակչության, որը բուլշևիկների ձեռքով ավելի խիստ թալանվել, տնտեսապես քայքայվել, հագուստեղենից, տնային կահ-կարասիներից զրկվել և դառնության բաժակը մինչև վերջը քամել էր, ուստի օր առաջ գաղտնի կերպով պատրաստվել էին ապստամբության՝ կապ հաստատելով մի կողմից Սպարապետ Նժդեհի, և մյուս կողմից Սիսիանի ապստամբների ղեկավարի հետ՝ Գորիսում և Վերին Շենում որոշում են նոյեմբերի 21-ին գիշերն ապստամբվել, փախուստի բոլոր ճանապարհները փակել ու մնացած բուլշևիկ ռուսներին, տաճիկներին և հայերին գերի վերցնել. պայմանավորված օրը ապստամբ Սիսիանի զորամասը Գորիս քաղաքը պիտի հասներ:

Բայց բուլշևիկներն իրանց գործելակերպով այդ ապստամբությունն ևս արագացնում են: Եայջու և Դալիձորի ջարդից հետո գլուխները միանգամայն կորցրած՝ նոքա իրանց երեք կողմից շրջապատված տեսնելով, Ուչթափալարի կողմից և Գորիսի ձորակով ամեն ջանք գործ են դնում դուրս գալ օղակից: Քաղաքի բուլշևիկներն իրանց փրկելու համար այս ու այն կողմն ընկած սուտ լուրեր են տարածում ժողովրդի մեջ, թե ապստամբները ջարդվել և նրանց պարագլուխները բռնված են, միևնույն ժամանակ թնդանոթները բարձրաց-

¹ Կուրոջկինը Ղափանի մի քանի կռիվներին մասնակցելուց և խայտառակությամբ ջարդվելուց հետո՝ բարվոք է համարում թողնել իր հեծելազորի մի մասը Ձանգեզուրում, իսկ ինքը հետ է գնում Բաքու՝ հաստատ համոզված լինելով, որ կարմիրները Ձանգեզուրում և Ղափանում դատապարտված են ոչնչանալու:

նում են քաղաքից վերև դեպի հյուսիսային կողմն ընկած լեռնաշղթայի լանջերով անցնող խճուղին՝ ապահովելու թե իրանց նահանջող զորամասերը և թե կարիքի դեպքում Գորիս քաղաքը ռմբակոծելու: Միաժամանակ լուտենների միջոցով տեղեկություն ստանալով, որ Սիսիանից Վերին Շեն ու Բուռուն են եկել 8 հոգի, որոնք կազմակերպում են գյուղացիությունն ապստամբելու՝ Գորիսի բուլշևիկները նոյեմբերի 20-ին մի զորամաս են ուղարկում Վերին Շեն, որ քաղաքից 3 վերստ դեպի հյուսիս է ընկած, թե դրսից եկած անձանց ձերբակալելու և թե գյուղացիներին պատժելու, որովհետև նոքա լավ գիտեին, որ եթե այդ գյուղի մոտով անցնող խճուղին վտանգվի, իրանց համար կստեղծվի անելանելի դրություն: Վերին Շենի գյուղացիք իրագեկ լինելով կարմիր զորամասերի իրանց գյուղի վրա հարձակվելու մտադրությամբ՝ իսկույն դիրքերն են գրավում գյուղից ցած: Կարճ միջոցից հետո երևում են բուլշևիկները. սկսվում է կռիվը, կարմիրները չեն կարողանում մինչև իսկ գյուղին մոտենալ, բավականաչափ սպանված տալուց հետո քաշվում են դեպի քաղաք: Նույն ժամանակ և Շինուհայրի վերին կողմն և Ուչթափալարում թափառող կարմիր զորամասերի և տաճիկների մնացորդները տեղեկանալով Վերին Շենում կատարված դեպքերի մասին, իսկույն հետ են քաշվում. երեկոյան դեմ քաղաքում ըսկսվում է իրարանցում. բուլշևիկ գործիչները և զորամասերը շտապ կերպով իրանց իրերն են կապում և սայլերը բարձում՝ իսկույն կարգադրվում է բնակիչներին երեկոյան ժամի 4-ից հետո քաղաքի փողոցներում չերևալ:

Քաղաքացիները պատուհաններից և պատշգամբներից տեսնում են, որ կարմիրները խուճապի մատնված փախչելու պատրաստություն են տեսնում՝ այլևս չեն սպասում նոյեմբերի 21-ի պայմանավորված ժամանակին և թեև ապստամբության հակված բոլոր զինվորությունը չէր կարելի իսկույն կեթ համախմբել և համապատասխան միջոցներ ձեռք առնել, բայց և այնպես ինքնաբերաբար հավաքվում են մի քանի երիտասարդներ և 3-ին Գորիսի ճանապարհին դիրքեր բռնում: Նույն ժամանակ Վերին Շենացիք խճուղու կամուրջի մուտքն են փակում: 20-ին գիշերը՝ ժամը 12-ին, սկսվում է բուլշևիկների փախուստը Գորիս քաղաքից երկու գծով՝ դեպի 3-ին Գորիսի միջով անցնող արահետով և խճուղով, բայց այդ երկու գծերն էլ բռնված լինելով ապստամբներով՝ սկսվում է կռիվը: Այլևս հնարավորություն չունենալով որոշված ճանապարհներով անցնելու՝ բուլշևիկ հրամանատարությունը և կոմիսարները կարգադրում են փախչել և ազատվել՝ ով ինչպես կարող է: Սկսվում է իրարանցում. մութ գիշեր, անծանոթ վայրեր, մի կողմից գետը, մյուս կողմից՝ ապառաժ ժայռեր, հրացանների համազարկեր: Փախուստի ճանապարհը խիստ երկար էր, ուստի կարմիրները ստիպված են լինում թողնել իրանց բարձած հարյուրավոր սայլերը, խոհանոցները, ծիաները, ռազմամթերքն ու բավականաչափ սպանված և վիրավոր զինվորներ, և լուսաբացին հազիվ հազ նոցա

թշվառ մնացորդները կարողանում են Գորիսի ծորից դուրս ճողովորել դեպի Տեղ:

Եայչի և Հալիծոր ամրացած Ձանգեզուրի և Սիսիանի ապստամբներն իրագեկ չլինելով Գորիսի, Վերին Շենի և Բուռունի շրջանում կատարված դեպքերին և ապստամբության բռնկվելուն՝ հետամուտ են լինում Շինուհայրի վերևը և Ուչթափալարում ամրացած կարմիրներին, և նրանց հաջողվում է նոյեմբերի 21-ին՝ առավոտյան ժամի 10-ին, միացած ուժերով հետ վանելով թշնամուն՝ մտնել Գորիս, ուր քաղաքացիները մեծ խանդավառությամբ ընդունում են նրանց, ապա տեղեկանալով կատարված դեպքերին՝ առանց կանգ առնելու առաջ են շարժվում դեպի Քարաշեն: Բուլշևիկ բանդաների մնացորդները փախուստի ժամանակ իրանց պարտության վրեժն են հանում Տեղ գյուղի ազգաբնակչությունից՝ այրելով նոցա դպրոցական շինությունը, փոստի իջևանն և տանելով իրանց հետ հարյուրավոր եգ, ձի, ջրի և այլ թալան:¹

Ապստամբները հետապնդում են նոցա և հալածում մինչև Ձաբուղի և Ավդալլարի ծորերը: Ամբողջ Ձանգեզուրն ևս մաքրվում է կոմունիստներից և նրանց զորամասերից: Բուլշևիկներն իրանց գործելակերպով իրանց գերեզմանն են փորում՝ տանելով միմիայն խոր ատելություն. ժողովուրդն ազատվում է կեղեքումից, ստրկությունից և ազատ տնօրինում իր վիճակը. թեև բուլշևիկների կարծատն տիրապետության շնորհիվ նա կատարելապես քամվում, ծայր աստիճան քայքայվում և սովի ու քաղցածության է մատնվում, բայց զոռն նա ուրախ է, որ այլևս չի տեսնի նոցա սոսկումները, բանտերը, անխիղճ սպանությունները, բռնազրավումներն ու անիծյալ չեկաները, նա քաղցած մնաց, բայց՝ ազատ:

Նոյեմբերի 22-ին Գորիս է ժամանում և ամբողջ Սյունիքի ազատագրման մեծ առաջնորդ Սպարապետ Նժդեհը. քաղաքում տոնական պատրաստություն են տեսնում քաջարի հերոսին արժանավայել դիմավորելու:

Նժդեհը դարձել էր գյուղացի ժողովրդի փրկության և ազատ կյանքի սիմվոլը: Շրջակայքի ամբողջ ազգաբնակչությունը խուռն բազմությամբ թափվել էր Գորիս քաղաքն իր երախտագիտական զգացմունքը, իր ուրախությունն արտահայտելու անձնագոհ ազատարարին՝ բոլորի դեմքին բերկրանքի ցուլք և խորը հավատ էր կարդացվում: Ժողովրդական խորն ու անկեղծ զգացմունքի արտահայտության տպավորության տակ Սպարապետն իրեն հատուկ կրակոտ ճառով շնորհակալություն հայտնելով այդ ընդունելության համար՝ ավելացրեց. «Դու, ժողովուրդ, թո ազատությունը ձեռք բերիր այդքան թանկ գնով, դու էլ հենված թո անընկճելի կամքի վրա՝ պիտի ամուր պահպանես, քանի կենդանի ես: Ես կռվել եմ և պիտի կռվեմ ամեն

¹ Ազատ Սյունիք, Գորիս, 1921, էջ 19:

տեսակ բռնության դեմ, լինի դա թեկուզ կարմիր բուլշևիզմի անվան տակ, միայն թե դու, ժողովուրդ, ազատ շնչես և ինքդ լինես թո վիճակի տնօրինողը»:

Ազատագրված Սյունիքի ազգաբնակչությունն իսկույն համագումար է հրավիրում և 7 հոգուց բաղկացած գյուղացիական ժամանակավոր խորհուրդ ընտրում, որ դեկտեմբերի 25-ին Տաթևի համագումարում, վստահության քվե ստանալով հաստատվում է՝ չորս նոր անդամի հավելումով և կառավարության ղեկն իր ձեռքն է առնում Ինքնավար Սյունիքի Դիվանը:

Դեպքերն արագությամբ հաջորդում են միմյանց. Սյունիքի ազատագրության ժամանակից մի քանի օր հետո՝ 1920 թվի դեկտեմբերի 2-ին, Հայաստանի Հանրապետական կառավարությունն արտաքին և ներքին անապաստ հանգամանքների ազդեցության տակ իշխանության ղեկը հանձնում է բուլշևիկներին: Սյունիքի ժողովրդի համար ստեղծվում է մի ծանր և անելանելի դրություն. արևելքից Ղարաբաղի հայ ժողովրդին և Ադրբեջանի հոծ մահմեդականությանը բուլշևիզմը կլանել էր, արևմուտքից մի ամբողջ Հանրապետություն հանգամանքից ստիպված հայտարարում է խորհրդային իշխանություն: Ի՞նչ դիրք պիտի բռներ Սյունիքի մի բուռն ժողովուրդը, որն իր արյան գնով հենց նոր էր տապալել բուլշևիկների ծանր լուծը:

Նա չվարանեց. հուսահատությունը չէր, որ այս դեպքում կարող էր նրա թափը իջեցնել խորը հավատ տածելով դեպի իր ազատարար և անձնագոհ հրամանատար Նժդեհը՝ նա ավելի անձնագոհությամբ դիմեց ինքնապաշտպանության, և հաստատ համոզված լինելով, որ Հայաստանի Հանրապետական կառավարության այդ որոշումը ժամանակավոր բնույթ ունի՝ հետամուտ եղավ, իր վրա հենված՝ ազատել նաև Հայաստանի ժողովրդին ակամայից, իր վզին փաթաթած այդ ծանր լծից, որի դառնությունը նա չէր տեսել:

Առանց տատանման՝ կուռ կազմակերպությամբ, ազատ և ինքնավար Սյունիքի ժողովուրդն իր հրամանատարի ղեկավարությամբ առաջ ընթանալով՝ 1921թ. փետրվարի 17-ից սկսած մի քանի օրվա ընթացքում գրավում է Ղարալագյազը և Նոր Բայազիդի շրջանները և հայտարարում Լեռնա-Հայաստանի Ինքնավար կառավարություն:

¹ Ազատ Սյունիք, Գորիս, 1921, էջ 42-43:

ԳԼՈՒԽ Գ

ՓԱՍՏԱԹԴԹԵՐ

Բուլղարիայի իրանց կոնվուցիոն ընթացքում Ղափանում, Ձանգեզուրում և Սիսիանում ապստամբների ծեռքն են թողել մի շարք թե գաղտնի և թե պաշտոնական այլ փաստաթղթեր, որոնք ծառայում են իբրև կենդանի վկա այն տմարդի գործելակերպի և դավադրության, որ ցուցահանեցին նոքա հայ գյուղացիության վերաբերմամբ: Արտաքուստ իրանց ցույց էին տալիս պաշտպան աշխատավոր գյուղացիության շահերին, հեղափոխական գործչի ազնիվ խոսքով հավատացնում էին, որ իրանք հավասարություն են բերել բոլոր դասակարգերին, ամբիոններից բարձրակոչ աղաղակում էին բանվորներին ազատել շահագործությունից, խաղաղ և անդորր կյանք ստեղծել, իսկ ներքուստ գաղտնի իրանց գործասերին հրամայում էին կործանել ամբողջ գյուղեր, գրավել ապստամբ ժողովրդի բոլոր ինչքը, անխնա կոտորել բոլոր ապստամբներին և հուր ու սարսափ տարածել ամենուրեք, որովհետև Կովկասյան ժողովրդին միմիայն դաժան վարվեցողությամբ կարելի է հպատակեցնել: 1920թ. հոկտեմբեր ամսին, երբ Ղափանի, Ձանգեզուրի և Սիսիանի աշխատավոր գյուղացիությունն իրան խաբված տեսնելով բուլղարիայի քաղցրահոնչուն խոսքերից՝ ապստամբության դրոշմ բարձրացրեց, կարմիր գործասերի հրամանատարությունն որոշեց արյան և կրակի մեջ խեղդել այդ շրջանների ամբողջ բնակչությունը: Բավական է բազմաթիվ հրամաններից մեկը միայն բերել այստեղ, որպեսզի պարզ լինի բոլորի համար, թե գաղտնի ինչ գործելակերպի և վատշվեր մեքենայության ընդունակ է բուլղարիայի հրամանատարությունն և նրա գործիչները: 11-րդ բանակի 28-րդ դիվիզիայի հրամանատար Նեստերովսկին այդ առթիվ հետևյալ գաղտնի զինվորական հրահանգն է տալիս 83-րդ և 84-րդ բրիգադների հրամանատարներին.

Գաղտնի - ռազմական գործողություն

ՀՐԱՄԱՆ

11-րդ ԿԱՐՄԻՐ ԲԱՆԱԿԻ 28-ՐԴ ՀՐԱՅԱՆԱԶԻԳ ԴԻՎԻԶԻԱՅԻ

ՁՈՐԱՄԱՍԻՆ

N 29

Ք. Շուշի

Դիվիզիայի շտաբ

14-ին հոկտեմբերի 1920թ.

1 ժամին

Համարյա ամբողջ Ձանգեզուրում բռնկվել է ապստամբություն: Ապստամբված հայերը գրավել են Անգեղակոթ-Ղարաքիլիսամ, ամբողջ Ղափանի շրջանը և Օխչի չայի ու Մեղրի չայի ավազանները:

Նյուվադի գյուղի շրջանում գործող 252-րդ հրացանաձիգ և Կովկասյան 2-րդ գնդի հետ ունեցած կապը խզված է:

Ղափանի աննշան գործաստը շրջապատված է՝ նորա վիճակն անհայտ է: 251-րդ հրացանաձիգ գունդը կռվում է թշնամու հետ Տանձավերից 4 վերստ դեպի հարավ գտնվող Ինջաբեյլի բարձունքներում: 20-րդ դիվիզիայի Կովկասյան բրիգադային հրամայված է Արաքսի ափով առաջ անցնել և հոկտեմբերի 16-ին լինել Նյուվադիի շրջանում, ուր իրան ենթարկելով 252-րդ հրացանաձիգ և Կովկասյան 2-րդ գնդերը վճռականությամբ և դաժանությամբ ջարդել Նժդեհի բանդաները: Այդ գործողությունից հետո հարվածելով Ղափանի շրջանը՝ վերջ տալ ապստամբությանը: Մեր դիվիզիային հրամայված է պատրաստել հարվածող բռունցք և ուժեղ թափով ջնջել ապստամբությունը՝ կենդանի բաց չթողնելով ոչ մի բանդիտի, կանգ չառնելով ամբողջ գյուղերն ավերի ենթարկելու առաջ:

Հրամայում են

1. 83-րդ բրիգադայի հրամանատար ընկ. Լիտվինենկոյին 247-րդ գունդ և 248-249-րդ հրացանաձիգ միացյալ գունդ

248-րդ և 249-րդ հրացանաձիգ գնդերի հագուստ ունեցող բոլոր զինվորներից կազմել միացյալ գունդ և 247-րդ հրացանաձիգ գնդի հետ միացնելով՝ պատրաստել հարվածող բռունցք և հոկտեմբերի 15-ին ժամի 16-ին կենտրոնացնելով Տեղ գյուղում՝ հոկտեմբերի 16-ին լուսաբացին վճռական հարձակման անցնելով Ձեյվայի, Արծվանիկի և Բարաբաթունի վրա՝ օղակել Ղափանի շրջանն արևելյան կողմից և ճնշելով՝ դաժանությամբ վարվել ապստամբների հետ, ոչ մի բանդիտի կենդանի բաց չթողնելով:

Դեպի աջ կապ պահպանել 84-րդ բրիգադայի, իսկ Ղափանը գրավելուց հետո կապակցվել նաև 20-րդ հրացանաձիգ դիվիզիայի Կովկասյան բրիգադայի հետ: Թիկունքն ապահովելու համար վերցնել Տեղ գյուղում կուլակներից 100 պատանդ և կարմիր գործի թիկունքից մինչև իսկ մի գնդակ արծակելու դեպքում՝ բոլորին զնդակահարել: Ստանալ 84-րդ բրիգադայի հրամանատարից մի դասակ հեծյալ լեռնային հրետանի և եթե հնարավոր չլինի հարձակման դեպքում օգտագործել, այն ժամանակ զետեղել Տեղի դիմացի դիրքերում՝ գյուղը ոմբակոծելու, եթե կարիք զգացվի:

Հրամայում են

2. 84-րդ բրիգադայի հրամանատար ընկ. Սեմյոնովին 250-րդ և 251-րդ հրացանաձիգ գնդեր

Ձորամասերը ռազմունակ դարձնելով՝ Ղարաքիլիսայի և Բազարչայի ուղղությամբ պահակ դնել և ապահովել այդ կողմից, հոկ-

տեմբերի 15-ին վճռական հարձակման անցնել և Քյամբիլ լեռնանցքով մտնել Խալաջ և Օխչի գետերի շրջանում գտնվող գյուղերը՝ օղակելով Ղափանի շրջանն արևմտյան կողմից:

Ամենադաժան և անխնա ճնշելով ապստամբությունը՝ ոչ մի բանդիտի բաց չթողնել: Ղափանի ապստամբ ազգաբնակչությունը հպատակեցնելով՝ զինաթափ անել և Մազրայի կողմից ապահովել: Թիկունքն ապահովելու համար Գորիսում վերցնել կուլակներից 100 պատանդ և թիկունքի կողմից մինչև իսկ մի գնդակ արծակելու դեպքում անմիջապես բոլոր պատանդներին հրապարակորեն զնդակահարել: 3-րդ դիվիզիոնի 1-ին հրետանու մի դասակը դնել Գորիսի արևելյան կողմն ընկած դիրքում և ապստամբության դեպքում հրետանու կրակով օժանդակել այդպիսին ճնշելու: Կապ պահպանել 83-րդ բրիգադայի հետ:

3. 28-րդ կապի պետի ժամանակավոր պաշտոնակատար ընկ. Գրոսմանին

Ձեռք առնել բոլոր միջոցները Կարաբուլաղի (Կարյազիմո) վրայով վերստին կապ պահպանել Կովկասյան 20-րդ բրիգադայի հետ: Մշտական կապի համար թռուցիկ փոստի կայաններ հիմնել Կարաբուլաղից սկսած խճուղու գծով մինչև Ջիբրայիլ և նույնիսկ մինչև Ղաթայրու գետը:

4. 28-րդ դիվիզիայի մարտկոցի հրամանատար ընկ. Գուսակովին

Ի նկատի ունենալով, որ ամբողջ հրետանին հնարավոր չէ գործադրել և որպեսզի պարենավորման գործը չձանրաբեռնվի՝ թողնելով դաշտային հրետանու մի դասակ Գորիսում, 3-րդ դիվիզիոնի հրետանու մյուս մասը տեղափոխել Շուշի, շտաբի կենտրոն խան-Քյանդի, իսկ երկրորդ հրետանու դիվիզիոնը՝ Կարաբուլաղ (Կարյազիմո):

5. 28-րդ դիվիզիայի պարենավորման պետին

Բոլոր փոխադրական միջոցները կենտրոնացնել ձեռքի տակ և Շուշու ռեկոմի միջոցով գյուղացիներից հավաքելով 200 սայլ՝ Ավդալարում հիմնել մթերքների տեղափոխման կայան, որպեսզի զորամասերն իր ժամանակին ստանան ուտելիքն և ռազմամթերքը: Չպետք է թույլ տալ զորամասերին քաղցած մնալ, որի համար անհրաժեշտ է ամեն բան շարժողության մեջ դնել և օր ու գիշեր 24 ժամ աշխատել, հիշելով, որ ապստամբված շրջաններում դիվիզիայի պարենավորման պետի գործունեությունը թույլ է:

6. 28-րդ դիվիզիայի առողջապահական մասի պետին

Կազմակերպել վիրավոր և հիվանդ կարմիր զինվորների էվակուացիան՝ մթերք տեղափոխելու համար Գորիսից վերադարձող սայլերի վրա: Տեղափոխման կայան հիմնել Ավդալարում:

Նախորդ Շուշու տեղ պատրաստել և վիրակապման համար բավականաչափ նյութ մատակարարել:

Կրկին անգամ հիշեցնում և հրամայում եմ 83-րդ և 84-րդ բրիգադաների հրամանատարներին խուսափել ամեն տեսակ մարդասիրական միջոցներից և դաժան լինել ապստամբ բնակչության հետ, որպեսզի նա զգա բանվորական բռունցքի թափը: Դիմադրողներին գերի չվերցնել և կենդանի բաց չթողնել ոչ մի բանդիտի:

Միմիայն ապստամբված կուլակներին ոչնչացնելով և նրանց ամբողջ կայքը գրավելով կհասնենք խաղաղության: Եթե հանգամանքները կստիպեն՝ կանգ չառնել ամբողջ գյուղերն ավերելու առաջ, հիշելով այն, որ աններողամտությունն և դաժանությունը, նամանավանդ Կովկասում, կհասցնի լավ հետևանքի: Գրաված գյուղերում ապահովել սովից զորամասերին ապստամբների հաշվով: Ես կլինեմ Շուշի դիվիզիայի շտաբում, երբ մեկնեմ 84-րդ և 83-րդ բրիգադաների շտաբը, այնտեղ ինձ ուղարկեցեք ռազմական գործողության մասին զեկուցումներն յուրաքանչյուր երկու ժամը մի անգամ:

7. Իմ փոխանորդները՝ 83-րդ բրիգադայի հրամանատար ընկ. Լիտվինենկո և 84-րդ բրիգադայի հրամանատար ընկ. Սեմյոնով:

8. Գրությունս ստանալու և արած կարգադրության մասին տեղեկացնել ինձ:

28-րդ դիվիզիայի պետ՝ *Նեստերովսկի*
Ձեռնվորական կոմիսարի փոխանորդ՝ *Սարան*
28-րդ դիվիզիայի շտաբի պետ՝ *Ֆրոլով*

Ճիշտ է՝ դիվիզիայի ռազմական գործողության մասի պետի օգնական (ստորագրություն):

Չրամանը տպագրել 11 օրինակ և ուղարկել 14 հոկտեմբերի 2 ժամ 5 րոպեին 83-րդ բրիգադայի հրամանատարին՝ 1 օրինակ, 84-րդ բրիգադայի հրամանատարին՝ 1 օրինակ, 28-րդ Կովկասյան բրիգադային՝ 1 օրինակ, 28-րդ դիվիզիայի հրետանու պետին՝ 1 օրինակ, 28-րդ դիվիզիայի պետին՝ 1 օրինակ, 28-րդ դիվիզիայի պարենավորման պետին՝ 1 օրինակ, 28-րդ դիվիզիայի կապի պետին՝ 1 օրինակ, հատուկ N 2 զորամասի պետին՝ 1 օրինակ, 28-րդ դիվիզիայի սանիտարական մասի պետին՝ 1 օրինակ, 11-րդ զորաբանակին՝ 1 օրինակ: Իսկականը՝ 1 օրինակ, բոլորը՝ 11 օրինակ:

Ճիշտ է՝ դիվիզիայի շտաբի ռազմական գործողության մասի օգնական (ստորագրություն):¹

Չամաձայն 28-րդ դիվիզիայի պետի այդ հրամանի 84-րդ բրիգադայի հրամանատար Սեմյոնովը հետևյալ ռազմական գործողության հրահանգ է տալիս իր զորաբաժնի մասերին.

¹ Թարգմանությունն ռուսերենից:

ՀՐԱՄԱՆ

28-րդ ՀՐԱՑԱՆԱԶԻԳ ԴԻՎԻԶԻԱՅԻ 84-րդ ՀՐԱՑԱՆԱԶԻԳ
ԲՐԻԳԱԴԱՅԻ ԶԻՆՎՈՐՈՒԹՅԱՆ
N 35 գործող

84-րդ բրիգադայի շտաբ
Գորիս քաղաք

14 հոկտեմբերի 1920թ.
ժամին-րոպեին

Քարտեզ՝ 10 վերստը մի դույնում

Բռնկվել է ապստամբություն համարյա ամբողջ Ձանգեզուրում: Ապստամբ հայերը գրավել են Անգեղակոթ-Ղարաքիլիսայի, ամբողջ Ղափանի շրջանները, Օխչի և Մեղրի գետերի ավազանները:

252-րդ և Կովկասյան 2-րդ գնդերը սույն հոկտեմբերի 12-ին գտնվում էին Աստազուր: Ղափանի անշան գործնասը շրջապատված է և նրա վիճակն անորոշ է:

251-րդ և 250-րդ գնդերը պահպանում են Ձեյվայի բարձունքները: 20-րդ դիվիզիայի բրիգադայի հրամանատարին հրահանգված է Արաքսի ափով առաջ շարժվել և հոկտեմբերի 16-ին հասնել Նյուվադիի շրջանը՝ իր վրա վերցնելով 252-րդ հրացանաձիգ և Կովկասյան 2-րդ գնդերի հրամանատարությունը, վճռականորեն և անխնա ոչնչացնել Նժդեհի բանդաները: Այդ ապստամբությունը ճնշելուց հետո հարվածելով Ղափանի շրջանը՝ ճնշել և այնտեղի ապստամբությունը: 28-րդ դիվիզիային հրամայված է կազմել հարվածող բռունցք և ուժեղ թափով հարվածելով՝ վերջ տալ ապստամբությանը, ոչ մի բանդիտի կենդանի բաց չթողնել և կանգ չառնել նույնիսկ ամբողջ գյուղերն ավերելու առաջ:

83-րդ բրիգադայի 247-րդ և ուրիշ գործնասերից վերակազմված գնդերից պատրաստել հարվածող բռունցք և հոկտեմբերի 15-ին ժամը 16-ին կենտրոնացնել Տեղ գյուղում՝ առաջապահ գործնաս ունենալով Գուլչիկի շրջանի դեպի Ձեյվա տանող խճուղու ուղղությամբ:

Հոկտեմբերի 16-ին վաղ առավոտյան անցնել վճռական հարձակման դեպի Ձեյվա-Արծվանիկ-Բարաբաթում գյուղերն և բռնելով Ղափանի շրջանն արևելյան կողմից՝ ամենադաժան կերպով վարվել ապստամբների հետ:

Ինձ վստահացած բրիգադային հրամայված է.

Հոկտեմբերի 15-ին անցնել Քյամբիլ լեռնանցքով և մտնել այն գյուղերի շրջանը, որոնք տարածված են Խալաջ-Օխչի գետերի ավազաններում և շրջապատել Ղափանն արևմտյան կողմից:

Ի կատարումն սորին հրամայում եմ.

Կանգ առնելով ներկայումս գրաված դիրքերում՝ 24 ժամվա ընթացքում զորամասերը կատարելապես ռազմական վիճակի մեջ դնել և կարգի բերել: 251-րդ գնդի պետը պիտի վերածի իր զորամասը միացյալ գումարտակի՝ նշանակելով ավելի վճռական և գործունյա հրամանատարների: Գործողության ընթացքում նա ժամանակավորապես ենթարկվում է 250-րդ գնդի պետին:

250-րդ գնդի պետը՝ վերցնելով 250-րդ գունդն և 251-րդ գնդից կազմված գումարտակն և հայ կոմունիստների զորամասը, կթողնե մի մասը Ձեյվայի բարձունքներում՝ մինչև 83-րդ բրիգադայի զորամասերի ժամանումը: Հոկտեմբերի 15-ին ժամի 12-ին զորամասերը կենտրոնացնել Տանձավեր և ապա՝ վճռական հարձակման դիմել և Քյամբիլ լեռնանցքով մտնել այն գյուղերի շրջանը, որոնք տարածված են Խալաջ-Օխչի գետերի հովիտներում: Այսպիսով պարփակել Ղափանի շրջանն արևմտյան կողմից՝ ամենադաժան և անխնա կերպով ճնշելով ապստամբությունը, բաց չթողնել ոչ մի բանդիտի և թույլ չտալ նրանց թիկունքում մնալ, գերի չվերցնել, այլ տեղն ու տեղը գնդակահարել և զինաթափելով Ղափանի շրջանի ճնշված ազգաբնակչությունը՝ Մագրայի կողմից ապահովել թիկունքը:

251-րդ գումարտակի պետին

Քո հրամանատարության տակ կենտրոնացրու Կովկասյան բրիգադայի 250-րդ, 251-րդ, 252-րդ զորամասերից բոլոր առողջ և զենքի ընդունակ կարմիր զինվորներին և տեղական կոմունիստների զորամասերը: Ձիավոր միլիցիան օգտագործել որպես ուղեցույց-առաջնորդներ: Ամենադաժան միջոցով արմատի մեջ խեղդեցեք ամեն տեսակ ապստամբական շարժում, որ կարող է երևան գալ՝ տեղն ու տեղը հրացանազարկ անելով:

Աչալուրջ պահպանեցեք դեպի քաղաք տանող Գորիսի գլխավոր ճանապարհների բոլոր անցքերը, թողնելով պահակներ, որպեսզի հնարավոր լինի իսկույն և եթե երևան հանել բանդիտների հարձակման ամեն մի կարելիություն: Առանձին ուշադրություն դարձնել Անգեղակոթի կողմը, դեպի ուր տանող ճանապարհին թողնել ուժեղ պահակ գնդացիորդ և անընդհատ հետախուզներ ուղարկել այդ ուղղությամբ՝ պարզելու այդ կողմերի դրությունը:

3-րդ թեթև մարտկոցի հրամանատարին

83-րդ բրիգադայի հրամանատարի տրամադրության տակ դնել լեռնային հրետանու մի դասակ՝ թնդանոթները բեռներով տեղափոխելու համար ամեն անհրաժեշտ պատրաստությունը տեսնել: Իմ

տրամադրության տակ թողնված մի դասակ ծիավոր հրետանին զետեղել Գորիս քաղաքի արևելյան կողմի անմիջական դիրքերի վրա, լինել կատարելապես կռվի համար պատրաստ և քաղաքի ապստամբության կամ դրսից հարձակման դեպքում թնդանոթի կրակով անխնա ոչնչացնել բանդիտներին, իսկ եթե կարիք կլինի՝ ավերել նաև շինությունները, եթե այնտեղ պահված կլինեն վերջիններս:

84/28 կապի պետին

Գործադրել բոլոր ուժերը, օգտագործել ամեն միջոց կապ պահպանելու բրիգադայի և հարձակման դիմող այլ մասերի հետ:

84/28 բրիգադայի պարենավորման պետին

Ձեռ առնել վճռական միջոցներ իր ժամանակին և կանոնավոր հայթայթելու զորամասերի ռազմամթերքն և ինչ որ անհրաժեշտ է:

84-րդ բրիգադայի շտաբը կլինի Գորիսում:

Ես կլինեմ 250-րդ գնդի մոտ, կռվի ընթացքում յուրաքանչյուր երկու ժամը մի անգամ ուղարկել զեկուցումներ:

Իմ փոխանորդները կլինեն 250-րդ և 251-րդ գնդերի պետերը:

Չրամանս ստանալու և իրագործելու մասին հայտնել 84-րդ բրիգադայի շտաբին:

Իսկականը ստորագրել են՝

84-րդ բրիգադայի ժամանակավոր պետ՝ *Սեմյոնով*

Բրիգադայի ժամանակավոր զինվորական կոմիսար՝ *Գորկովենկո*

84-րդ բրիգադայի շտաբի պետ՝ *Կրուպեննիկով*

Իսկականի հետ ճիշտ է՝ 84-րդ բրիգադայի շտաբի պետի ռազմական գործողության մասի օգնական:

Չրամանը տպագրված է 14.10.20թ., ժամի 12-ին 40 րոպեին և ուղարկված է 28-րդ դիվիզիայի պետին՝ 1 օրինակ, Կովկասյան բրիգադային՝ 1 օրինակ, 83-րդ բրիգադայի հրամանատարին՝ 1 օրինակ, 250-րդ գնդի պետին՝ 1 օրինակ, 251-րդ գնդի պետին՝ 1 օրինակ, 252-րդ գնդի պետին՝ 1 օրինակ, 3-րդ թեթև հրետանու պետին՝ 1 օրինակ, 2-րդ Կովկասյան գնդի պետին՝ 1 օրինակ, 84-րդ բրիգադայի կապի պետին՝ 1 օրինակ, 84-րդ բրիգադայի պարենավորման մասի պետին՝ 1 օրինակ, 84-րդ բրիգադայի սամիտարական մասի պետին՝ 1 օրինակ, հատուկ կայանի պետին՝ 1 օրինակ: Իսկականը գտնվում է բրիգադայի շտաբում՝ 1 օրինակ, բոլորը միասին՝ 13 օրինակ:

84-րդ բրիգադայի շտաբի պետի ռազմական գործողության մասի օգնական:¹

Քացի ռազմական գործողություններն սկսելու այդ գաղտնի հրամաններից 28-րդ դիվիզիայի պետ Նեստերովսկին նույն թվի հոկտեմբերի 16-ին անհրաժեշտ է համարում իր ձեռնարկած գործի հաջողության համար դիմել բուլշևիկական տակտիկայի և Ձանգեզուրի, Նախիջևանի ու Շուշու շրջանների ժողովրդին դիմել մի առանձին հրամանով, որի մեջ, անվանելով Սպարապետ Նժդեհին և՛ բանդիտ, և՛ թալանով ապրող, և՛ հարևաններին կոտորող՝ ի վերջո սպառնում է ապստամբներին բոլորին կոտորել և նոցա գյուղերն երկրի երեսից ջնջել, եթե համարձակվեն դիմադրել իրանց կամ գնդակ արծակել:

ՋԱՆԳԵԶՈՒՐԻ, ՆԱՆԻԶԵՎԱՆԻ ԵՎ ՇՈՒՇՈՒ ՇՐՋԱՆՆԵՐԻՆ
ՉՐԱՄԱՆ

Չոկտեմբերի 16-ին 1920թ.

Ազգաբնակչությունը մոլորված է բանդիտ Նժդեհի և նրա արբանյակների կողմից, որոնց համար չքավոր բնակչության աղքատացումը, քայքայումը և ոչնչացումը անհրաժեշտ պայման է իրենց գոյությունը պահպանելու համար: Բանդիտ Նժդեհը շատ լավ գիտե, որ կարմիր բանակի գալստյամբ վերանում է հայերի և մուսուլման աշխատավորների ազգամիջյան հակամարտությունը և քաղաքացիները անցնում են իրենց խաղաղ աշխատանքին և իրար չեն ոչնչացնում: Դա ձեռնտու չէ բանդիտ Նժդեհին և նրա արբանյակներին, որոնք սովորել են թալանով ուրիշի աշխատանքի արդյունքով ապրել:

Բանդիտ Նժդեհի պրովոկացիայից ազդվելով՝ ազգաբնակչությունը ապստամբվել է և իր գեներ է ուղղել կարմիր բանակի դեմ, մոռանալով, որ կարմիր բանակն աշխատավորներին ազատել է ծրիակների, պարագիտների, գեներալների, հողատերերի, բուրժուազիայի և կուլակների ծանր լծից:

Թող իմանա Ձանգեզուրի ամբողջ ազգաբնակչությունը, որ կարմիր բանակն ինչքան որ բարյացակամ է դեպի աշխատավորությունը, ինչքան որ իր կյանքն է զոհում աշխատավորության բախտավորության համար, այնքան էլ նա խիստ է ու անխնա դեպի իր թշնամիները: Բանդաների և ապստամբների ձեռքով սպանված ամեն մի մարդու փոխարեն կոչնչացվեն հարյուրավոր ապստամբներ ու իրենց ձեռքը կարմիր բանակի վրա բարձրացնողներ: Քանի ուշ չէ՝ վերադարձեք ձեր խաղաղ աշխատանքին, հանձնեցեք ձեր գեները, հակառակ

¹ Թարգմանություն ռուսերենից:

դեպքում՝ կարմիր բանակի հեղափոխական անխնա դատավճռին կարծանանանք: Ապստամբ գունդերում մնացած հիվանդ ու վիրավոր կարմիր զինվորները և տեղական կազմակերպությունների կոմունիստները պետք է պահպանվեն բոլոր բռնություններից և վերադարձվեն կարմիր բանակի կանգնած տեղերը: Եթե որևէ գյուղի բնակչություն բռնանա կամ սպանի մի կարմիր զինվորի՝ այդ գյուղը հողին կհավասարեցվի և կվերացվի երկրի երեսից: Թողեք զենքերը ու զնացեք ձեր տները: Վռնդեցեք Նժդեհին և նրա արբանյակներին, որոնք աղքատություն և քայքայում են բերում իրենց հետ:

Կարմիր բանակը բերում է ձեզ ազատություն, բախտավոր ու խաղաղ կյանք:

**N դիվիզիայի պետ՝ Նեստերովսկի
N դիվիզիայի քաղաքական մասի կառավարիչ՝ Սարաև**

Կարմիր զորամասերի մեծագույն մասն ուղարկելով Ղափանի և Սիսիանի կողմերն ապստամբությունը ճնշելու համար և կասկածելով, որ կարող է թիկունքում՝ Չանգեզուրում, ևս սկսվել ապստամբություն, որը ճնշելու համար բավարար և ազատ ուժ չուրա այլևս չունեն, 28-րդ դիվիզիայի պետը հոկտեմբերի 17-ին 1-ին հրամանով հայտարարում է Չանգեզուրի, Նախիջևանի և Ղարաբաղի շրջանների ազգաբնակչությանը հոկտեմբերի 16-ին գնդակահարված 13 հայ բանտարկյալների անունները՝ սարսափեցնելու ժողովրդին և երկյուղի տակ պահելու համար, ըստ հանցանքի բաժանելով նոցա հինգ կատեգորիայի, որոնցից ամենից տմարդին և միաժամանակ ուշագրավը՝ 5-րդ կատեգորիան է:

«5. Չանգեզուրի գավառի Կոռընձոր գյուղի բնակիչներ Ավագիմ Պողոսյան, Սիմոն Պողոսյան, Շամիր Կարապետյան, Ալեքսանդր Հասրաթով, Հակոբ Վանեսով և Արուն Ղահրամանովը (գնդակահարված են) հակահեղափոխության և կոմունիստների ծնողներին ծաղրելու համար»:¹

Երկրորդ հրամանով դիմելով նույն Ղարաբաղի, Չանգեզուրի և Նախիջևանի պրովետար և աղքատ գյուղացիներին՝ 26-րդ դիվիզիայի պետը սպառնալիքով հայտնում է.

«Վերոհիշյալ անձնավորությունները գնդակահարված են ինչպես իսկական հակահեղափոխական և ակնհայտ թշնամիներ բանվորա-գյուղացիական իշխանության: Նրանք վարում էին պրովոկացիոն աշխատանք, որպեսզի ձեզ բարձրացնեին կարմիր բանակի դեմ, այնպիսի բանվորների և գյուղացիների դեմ՝ ինչպիսին դուք եք: Նույն վիճակին կարծանանան այն բոլորը, որոնք ձեռք կբարձրացնեն բանվորական իշխանության վրա: Նույն վիճակին կարծանանան ոչ միայն

¹ Լեռնա-Հայաստանի Գլխավոր շտաբի արխիվ, N 229:

առանձին անձնավորությունները, այլև խորհրդային իշխանությունը կանգ չի առնի ամբողջ գյուղերի ոչնչացման առջև, այն գյուղերի, որոնք ապստամբության դրոշմ կբարձրացնեն: Բանվորա-գյուղացիական իշխանության թշնամիներ, զգուշացեք, դողացեք, որովհետև հեղափոխությունն իր հաղթական ընթացքի ժամանակ կանգ չի առնի զոհերի առաջ:

Հայաստանի պրովետարներ լավ հասկացեք, որ կարմիր բանակը եկել է Չանգեզուր ոչ թե ձեզ տիրելու, ձեզ շահագործելու ու կեղեքելու համար, ինչպես այդ անում էր հին ցարական կառավարությունը և ինչպես հիմա անում են հայ դաշնակները, կարմիր բանակը եկել է ձեզ ազատելու ձեր հարուստների, կուլակների, զազան մաուզերիստների, բանդիտ Նժդեհի, Դրոյի և մյուսների բռնություններից, որոնք ուզում են ձեզ բարձրացնել խորհրդային Ռուսաստանի և Ադրբեջանի պրովետարիատի դեմ:

Ղարաբաղի, Չանգեզուրի և Նախիջևանի պրովետարներ և չքավոր գյուղացիներ լավ հիշեցեք, որ հիմա ահագին աշխատանք է տարվում ստեղծելու նոր հասարակարգ, որտեղ չի լինի ֆաբրիկանտների, հողատերերի և կուլակների իշխանությունը, այլ կլինի՝ ազատության, հավասարության, եղբայրության և խաղաղ, հանգիստ կյանքի թագավորությունը:

Խորհրդային իշխանությունը վերջին անգամ դիմում է ձեզ՝ կանգնեցեք խաղաղ կյանքի ուղիղ ճանապարհի վրա, մի լսեք ձեր թշնամի դաշնակցականներին, հեղափոխության և ժողովրդի թշնամիներին, կուռ միացեք կարմիր բանակին ոչնչացնելու մեր թշնամիներին, որոնք ձեզ ուզում են ապստամբեցնել: Թող անիծված լինեն Ղարաբաղի, Չանգեզուրի և Նախիջևանի բանվորների և գյուղացիների թշնամիները՝ դաշնակները, հակահեղափոխականները:

Կեցցե կարմիր բանակը, որը պատժում է ժողովրդի թշնամիներին:

Կեցցե խորհրդային իշխանությունը Հայաստանում:

Կեցցե համաշխարհային պրովետարական հեղափոխությունը:

Իսկականը ստորագրեցին՝

N դիվիզիայի պետ

N դիվիզիայի քաղաքական մասի կառավարիչ

N դիվիզիայի հատուկ մասի կառավարիչ

Գորիսի գավառական ռեկոմն ևս հետ չէ մնում զինվորական հրամանատարությունից և նույն ժամանակ սկսում է թուցիկներ և կոչեր տպագրել Չանգեզուրի, Սիսիանի և Ղափանի գյուղացիության անունով, ուր բազմաթիվ անգամ հոլովելով Նժդեհի անունն ու դժբախտության բոլոր պատճառը նրան համարելով՝ նույն ձևով սպառ-

նում է մեծամեծ գորքերով լցնել հայի գյուղերն ու ավերի ենթարկել,¹ բայց այդ բոլոր փորձերն անհաջող են անցնում և բոլշևիկյան կողմ-պուտով տարված գորքը շարունակ ջարդ է կրում Ղափանի հայ գյուղացիության զինված ուժերից: Ի վերջո, 28-րդ դիվիզիայի կարմիր զինվորների ստորագրությամբ հոկտեմբերի 26-ին կոմունիստներն նոր կոչեր են ուղղում Ջանգեզուրի գյուղացիության ավելի մեղմ տոնով:² Այդ կոչերն ևս մնում են անարժանացանք:

Բոլշևիկյան գաղտնի փաստաթղթերը, հրամաններն ու կոչերն իրենք են վկայում իրենց տմարդի գործելակերպի մասին: Աբդուլ-Ռամիդյան և Էնվեր-Թալաթյան արյունարբու ռեժիմը մինչև իսկ չէր կարող ավելի զազրելի և ոճրագործ մի ծրագիր որոճալ, քան կարմիր բոլշևիկներն էին հղացել: Եվ նոքա գնացին խեղճ, անօգնական աշխատավոր գյուղացիության մեջ, ուր չկար ոչ կուլակ, ոչ կապիտալիստ և ոչ նույնիսկ մեծ քաղաքի բնակչություն՝ իրագործելու իրանց դիվային ռազմական գործողության ծրագիրը: Նոքա կամեցան ռուսական հեղափոխության մասշտաբով կատարել այն, ինչ որ գուցե տանելի է եղել հարյուր հիսուն միլիոն բնակչություն ունեցող մի երկրում, որը հարևան է Եվրոպային, ուր կար և՛ գործարան, և՛ կապիտալ, և՛ հողատեր, բայց այնքան կույր գտնվեցին և անհեռատես ռուս կարմիր հրամանատարությունն ու աշակերտական սեղանից նոր ելած հայ կոմունիստները, որ չկարողացան ըմբռնել մի փոքր ազգության՝ ինչպիսին հայն է, հոգեբանություն, դարավոր ձգտումները և միջավայրը: Այդ պատճառով էլ հայ գյուղացիության կուռ շարքերի թափի տակ 11-րդ բանակի երկու բրիգադաներն էլ ջարդվելով հազիվ հազ կարողացան սովալլուն կարմիրների մնացորդները փախչելով՝ Ջաբուղի ձորերումն իրանց խղճուկ կյանքը պատսպարել:

Ձեռքի ուժով, դաժան գործելակերպով, խաբեբայությամբ և նույնիսկ Կուրդկիների հեծելագործ ու տաճիկ ասկյարների օգնությամբ բոլշևիկներին չհաջողվեց իրանց ձեռքին պահել Սյունիքը: Սևաթույր պրոպագանդիստ հայ կոմունիստների դիմակը պատռվեց, այլևս նոքա չեն կարող ժողովրդի մեջ մտնել՝ հարկավոր է այլ մեքենայության, միմիայն բոլշևիկներին հատուկ այլ խաբեբայության դիմել, որոնց այնքան ընդունակ են նոքա: Եվ ահա սկսվում է Ջաբուղում և Ավդալարում պարփակված կարմիրների հրամանատարության, 28-րդ դիվիզիայի ներկայացուցիչների և այլ սովետական բարձրաստիճան անձանց կողմից Ջանգեզուրի ապստամբների, Սպարապետ Նժդեհի և ապստամբ գյուղացիության անունով թռուցիկներ, պաշտոնական գրություններ տեղալ, մինչև իսկ նրանց մոտ պատգամավոր-

ներ են ուղարկում, որոնց միջոցով այժմ էլ գրչի և խոսքի դիմելով՝ ամեն ջանք գործ են դնում ցույց տալու հայ աշխատավոր գյուղացիության, որ իրանց նպատակը չէ եղել նոր երկրամասեր գրավել կամ Չայաստանի Հանրապետության դեմ կռվել՝ մոռանալով այն տոկալի ավերն ու կոտորածը, որ մի քանի օր առաջ հենց նոքա են կատարել նույն գյուղացիության շրջանում:

Անհրաժեշտ է այդ տեսակետից այստեղ գետեղել այն բոլոր պաշտոնական գրությունները, որ կարմիրների թե՛ զինվորական և թե՛ քաղաքացիական մասի պատասխանատու գործիչներն են ուղղել Ջանգեզուրի հայ աշխատավորության և Սպարապետ Նժդեհին ու վերջիններիս պատասխանը նոցա դիմումներին, որպեսզի մի կողմից պարզվի բոլշևիկների գործի, խոսքի և գրածի հակասությունն ու խաբեբայությունը, իսկ մյուս կողմից երևան հանձի ապստամբների պարագլուխ Սպարապետ Նժդեհի և նրա միջոցով Սյունիքի հայ գյուղացիության գործելակերպը, կամքի տոկունությունն ու խոսքի ազնվությունը:

Առաջին գրությունը Ջանգեզուրի ապստամբության հրամանատարության անունով ուղղում է դժբախտ 28-րդ դիվիզիայի զինվորական կոմիսարը, որի Դենիկինի, Կուլչակի և բարոն Կրանգելի գվարդիաները ջարդող 83-րդ և 84-րդ բրիգադաների հերոս զինվորությունը կոտորվել կամ գերի է ընկել խրոխտ Սյունիքում մի բուռն հայերի ձեռքը, որով նա ցույց է տալիս ռուս կարմիր զորքի կռվի նպատակն և կատարած շահատակությունը Ջանգեզուրում, և ապա պահանջում է իրանց վերադարձնել գերի և հիվանդ զինվորներին ու թողած ռազմամթերքը, հակառակ դեպքում սպառնում է, որ ռուսական սովետական իշխանությունը կիրաժարվի միջնորդելու Չայաստանի և հեղափոխական Տաճկաստանի մեջ կնքվելիք հաշտության պայմանին:

Քաղաքական խեղկատակության դերն է ստանձնում ռուս բոլշևիկը, նա իր կարճատևությամբ Քեմալ փաշայի՝ այդ իսկական տաճիկ շովինիստի, զորքերը համարում է կարմիր հեղափոխական և, անշուշտ, իրեն դաշնակից: Գաղտնի դավադրությամբ և խալիլ բեյի միջոցով նրան ուղարկած ոսկու բեռներով խրախուսելով նրան առաջ արշավել դեպի Ղարս և Ալեքսանդրապոլ՝ ցանկացել է տաճիկների ձեռքով կարմիր ներկած Չայաստանը ծուղակի մեջ ձգել և խորհրդային դարձնել, այժմ էլ եզվիտ միջնորդի դերն է կանենում ստանձնել և իբր թե բարիք անել ծվատված Չայաստանին:

Ահա՛, ինչ եղանակով է կանենում խաբել Ջանգեզուրի գյուղացիությանը նրան բարեկամ ձևացող բոլշևիկ ռուսն ու հայը:

¹ «Ջանգեզուրի բոլոր աշխատավոր գյուղացիներին», 1920թ. հոկտեմբերի 21-ին Լեռնա-Չայաստանի Գլխավոր շտաբի արխիվ, N 231:

² «Կոչ Ջանգեզուրի գյուղացիներին», 1920թ. հոկտեմբերի 26-ին, Լեռնա-Չայաստանի Գլխավոր շտաբի արխիվ, N 232:

ՋԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԳԱՎԱՌԻ ԱՊՍՏԱՍԲ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ
ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐՈՒԹՅԱՆԸ

Ռուսական կարմիր բանակը գտնվելով Ջանգեզուրում՝ երբեք հետամուտ չէ եղել նվաճման դիմելու կամ բռնագրավումներ կատարելու, նամանավանդ նա երբեք իրեն չի համարել Հայաստանի հետ պատերազմական դրության մեջ: Կարմիր բանակին քաջ հայտնի է, որ Ջանգեզուրի ժողովրդի ապստամբությունն իր դեմ հետևանք է ձեր հերյուրված ու ոճրագործ պրոպագանդայի, որ իբր թե դա կարմիր բանակը չէ, այլ Ադրբեջանի վարժկաններն են և այդպիսի ուրիշ շատ տեսակ հերյուրանքներ: Կարմիր բանակին նույնպես հայտնի չէ, որ Ջանգեզուրի ժողովրդի մեծամասնությունն ապստամբվել է իր դեմ ինքնաբերաբար, այլ ի դեմս Հայաստանից եկած կանոնավոր զորամասերի, ձեր զանազան տեսակի սպառնալիքների ազդեցության տակ:

Այդ հիման վրա առաջարկում են.

48 ժամվա ընթացքում վերադարձնել Գորիսում մնացած մեր հիվանդ ու վիրավոր և հոկտեմբերի 15-ից կռիվներում գերված զինվորներին, Գորիսում մնացած բոլոր զույքն ու ռազմամթերքը, նաև հիշյալ ժամանակամիջոցում հեռացնել Ջանգեզուրից կանոնավոր զորամասերը, իսկ ապստամբ ժողովրդին տեղավորել իրանց բնակավայրերում: Միաժամանակ հայտարարում են, որ ապստամբների կայքի ու զույքի ապահովությունը, անձի անձեռնմխելիությունն երաշխավորվում է այն պայմանով միայն, եթե նրանք կհանձնեն իրենց ունեցած զենքերն ու զինամթերքը: Հակառակ պարագայում ռուսական սովետական կառավարությունը կիրառարվի Հայաստանի և տաճկական հեղափոխական զորքերի միջև կնքվող հաշտության միջնորդությունից:

Սպասում են պատասխանի մինչև 24 ժամ:

23-ին նոյեմբերի 1920թ., ժամը 11-ին, N 21, 28-րդ հրացանածիզ դիվիզիայի զինվորական կոմիսար (ստորագրություն):²

28-րդ դիվիզիայի զինվորական կոմիսարը կամ իրազեկ չէ իրողության և կամ գիտությամբ թաքցնում է ճշմարտությունն և հոխորտալով ու մեղքը բարդելով Հայաստանից եկած կանոնավոր զորամա-

¹ 28-րդ հրացանածիզ դիվիզիայի զինվորական կոմիսարը միանգամայն վարագուրում է ճշմարտությունը և մոռացության տալիս հոկտեմբերի 14-ին N 29 իր գաղտնի հրամանը 83-րդ և 84-րդ բրիգադների անունով՝ ապստամբված գյուղացիությունը ճնշելու համար, ուր ոչ մի խոսք չկա հայկական կանոնավոր զորամասերի մասին: Երեկ նա ենթադրում է, թե ռուս կարմիր բրիգադները կարող են ջարդվել կանոնավոր զորքի ձեռքով, և ոչ ապստամբ հայ գյուղացիների:

² Թարգմանությունն ռուսերենից:

սերի վրա, որ երբեք էլ չի եղել, 48 ժամվա վերջնագրի ձևով հետ է պահանջում գերիներին ու զինվորական ավարը: Բայց դառն իրականությունը շուտով երևան է գալիս և ցուցադրում 28-րդ դիվիզիայի հրամանատարության խաղալիք կոմեդիան: 83-րդ և 84-րդ բրիգադների մի քանի հարյուր կարմիր զինվորները, որ հազիվ հազ փախչելով դեպի Ջաբուլ՝ իրանց կյանքն էին փրկել, կրիտիկական վիճակի մեջ էին: Նոքա չէին կարողանում առաջ անցնել, որովհետև Հաջի-Սամալուի թրջությունը լսելով ռուսների Ջանգեզուրում ջարդվելն և նահանջը, Թթու-ջրի կողմից փակել էին նրանց ճանապարհը դեպի Շուշի՝ թալանելու նպատակով, իսկ հայ ապստամբները Ջաբուլի շրջանում կազմ պատրաստ հրամանի էին սպասում առաջ շարժվելու: Բուլշևիկ զինվորները մինչև իսկ մի քանի օրվա պաշար չունեին սովամահ չլինելու համար և ոչ էլ հնարավորություն ունեին իրանց վիրավորներին խնամելու: Այդ կրիտիկական վիճակից ելնելու համար 84-րդ բրիգադայի հրամանատարը նոյեմբերի 24-ին երեք հոգուց բաղկացած մի պատգամավորություն է ուղարկում Սպարապետ Նժդեհի մոտ, որոնց միջոցով հայտնելով իրանց դրությունը, թուրքերի անընդհատ հարձակումները, հացի և այլ պարենի պակասությունը, ճանապարհների փակ լինելը՝ խնդրում է նրան օգնել իրանց ճանապարհի բանալու կամ դեպի Եվլախ գնալու և կամ թե իրանց զենքերն ու այլ ռազմամթերքը ստանալ և իրանց էլ ճանապարհել երևան: Այդ երեք ռուսներին պահում են Կոռընձոր գյուղում մինչև Սպարապետ Նժդեհի վերադարձը, որ այդ ժամանակ գործով անցել էր Միսիսանի կողմը:

Պատվիրակների վերադարձը մի քանի օր ուշանալու պատճառով՝ առիթից օգտվելով և կամենալով պրովոկացիոն հայտարարությամբ ապստամբ ժողովրդի և նրա հրամանատարության մեջ տարածայնություն առաջ բերել՝ նույն դիվիզիայի քաղաքական բաժանմունքն իսկույն ևեթ հետևյալ ստահող հայտարարությունն է տարածում Ջանգեզուրի գյուղացիության մեջ.

ԱՄԵՆ ՄԻ ԱՊՍՏԱՍԲԻ ՈՒՇԱԴՐՈՒԹՅԱՆԸ

Հայտնի է՝ արդյոք քեզ, որ ՌՍՖՍՀ կարմիր բանակի հրամանատարության կողմից ուղարկված է քո հրամանատարների մոտ երեք հոգուց բաղկացած խաղաղարար մի պատգամավորություն ապստամբների հետ նախնական հաշտություն կնքելու համար:

Արդյոք դու իրազեկ ես, որ սովետական Ադրբեջանի կենտրոնական իշխանությունը և ՌՍՖՍՀ կարմիր բանակի բարձրագույն հրամանատարությունը ձգտում է խաղաղ ճանապարհով լուծել մի կողմից ապստամբների և մյուս կողմից սովետական իշխանության ու կարմիր զորքի մեջ ծագած վեճը: Հայտնե՛լ են արդյոք քեզ քո ղեկավարները, որ կարմիր բանակի հրամանատարությունն և Ադրբեջանի սովետական իշխանությունը կարող կլինեն հրաման տալ կարմիր

բանակի զորամասերին՝ մաքրել Ձանգեզուրն ու Ղարաբաղը, եթե ապստամբները կհրաժարվեն (?) ազգայնական ավերումներից և թուրքական կոտորածից:

Եթե այդ բոլորը հայտնի չէ քեզ, ապա ուրեմն այդ ամենը թաքցրել են քեզանից ապստամբության ղեկավարներն ու պարագլուխները:

Երևում է, որ մեր խաղաղարար պատգամավորները կամ սպանված են քո սպանների ձեռքով կամ բանտարկված:

Եթե այդ այդպես է, ուրեմն պարզ է, որ քեզ խաբել են:

Իսկ եթե դու կատարյալ գիտակցությամբ սուրը ձեռքիդ դեմ ես գնում քո աշխատավոր եղբայրներին, եթե դու ինքդ սպանել կամ բանտարկել ես մեր խաղաղարար պատգամավորներին, ապա իմացած լինես, որ այն ժամանակ չնայած մեր բոլոր ցանկության հաշտվելու քեզ հետ՝ մենք ստիպված պիտի լինենք վարվել քեզ հետ անողորմ կերպով:

Ռուսական կարմիր բանակը, որը ջարդել է բարոն Վրանգելի տասնյակ հազարավոր սպիտակ գվարդիայի բանդաները՝ կարող կլինի պաշտպանել նաև սովետական Ադրբեջանը:

N դիվիզիայի քաղաքական բաժանմունք¹

28-րդ դիվիզիայի զինվորական կոմիսարի Շուշուց ուղարկած առաջարկությունն և սպառնալիքն և 84-րդ բրիգադայի հրամանատարության կողմից եկած պատգամավորների առաջարկը և ապստամբներին ուղղած հայտարարությունը Ձանգեզուրի հրամանատարության կողմից մնում է անպատասխան: Եվ ահա Ավդալլարի և Ջաբուլի կիրճերում 84-րդ բրիգադայի մնացորդ զինվորների հրամանատար Սեմյոնովը զնդապետ Նժդեհի անունով սույն թվի նոյեմբերի 26-ին պաշտոնական գրություն է ուղղում՝ ուր դարձյալ հին երգն երգելով և բուլշևիկների ծրագրի որոշ տողերն անվերջ կրկնելով՝ խաղաղ բնակչության առաջարկն է անում: Այդ գրության մեջ ուշագրավ է կրկին անգամ այն քաղաքականությունը, որ դասի պես սերտել են բուլշևիկ գործիչներն և Սպարապետ Նժդեհին ուղղած իրանց գրության լեյտմոտիվն է կազմում: Այդ այն է, որ խորհրդային Ռուսաստանը միջնորդի դեր է ստանձնել հայերի և տաճիկների մեջ կնքվելիք հաշտության և որ Նժդեհին՝ իր կարմիրների դեմ ունեցած գործողությամբ, խանգարում է այդ բանակցության խաղաղ ընթացքը:

Բայց ամենից ուշագրավը 84-րդ բրիգադայի հրամանատարի այդ գրության մեջ խաղաղության բանակցության համար առաջադրված պայմաններից առաջին կետն է, ուր հիշված է, թե հայ աշխատավոր ժողովուրդը Հայաստանում արդեն ապստամբության դրոշմ է

¹ Թարգմանություն ռուսերենից:

բարձրացրել սովետական իշխանություն հիմնելու համար: Որտեղի՞ց կարող է Ավդալլարի ձորերում պարփակված 84-րդ բրիգադայի հրամանատարին դեռևս նոյեմբերի 26-ին հայտնի լինել, թե Հայաստանում հեղափոխություն է բռնկվել, երբ իրոք այդպիսի հանգամանք տեղի չէր ունեցել և ոչ ոք էլ այդ ժամանակ չէր մտածում Հայաստանը սովետականի փոխելու: Ո՞ր շրջանի կամ քաղաքի բնակչությունն էր ապստամբվել իր հարազատ կառավարության դեպք տեղի չէ ունեցել նոյեմբեր ամսին, բայց այդ ականա հայտարարությունից մի բան է պարզվում մեզ համար, որ 11-րդ կարմիր բանակի Բաքվի շտաբում վաղուց ի վեր գաղտնի ծրագրված է եղել օգտվել հայ-տաճկական այդ դժբախտ պատերազմից և նախորոք զորամաս մտցնել Հայաստանի տերիտորիան՝ Աղստաֆայի գծով դեպի Ղազախ ու գրավել ծվատված Հայաստանը:

Ահա՛, այդ գաղտնիքն է, որ երևան է հանում Սեմյոնովը նախքան դեպքերի կատարվելը: Եվ այս բոլորից հետո լինել այնքան անպատկառ, այնքան խաբեբա, որ պաշտոնական գրության մեջ անգամ չվարանել ստախոսությամբ վարագուրելու իրանց սև նպատակը՝ արտաքուստ իրանց բարեկամ ցույց տալ աշխատավոր հայ ժողովրդին, հսկ գաղտնի տաճիկների հետ դավեր լարել այդ նույն տանջված ժողովրդի դեմ և տասնյակ հազարավոր բնակչության կոտորածի, գերության ու գաղթի մատնել՝ մի՞թե կարող է ավելի տմարդի արարք լինել, ավելի խորամանկ ու ստոր միջոց, քան գործադրում է բուլշևիկ հրամանատարությունն արևելյան «սակավ գիտակից» մասսային գրավելու և խաբելով՝ նրան անդունդը գլորելու: Ահա՛, թե ինչ է ասում այդ կարևոր փաստաթուղթը:

ՁԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԱՊՍՏԱՄԲ ԶՈՐԱՄԱՍԵՐԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ ԳԼԴԱՊԵՏ ՆԺԴԵԴԻՆ

Ձանգեզուրի հայ ժողովրդի և Ղարաբաղի մի մասի ու ՌՍՖՍՀ կարմիր բանակի մեջ տեղի ունեցող փոխադարձ կռիվների հիմնական պատճառներից մեկն է ժողովրդական մասայի մեջ սովետական իշխանության իսկական հիմնունքների մասին առաջ բերած թյուր կարծիքը՝ նամանավանդ ազգայնական հարցը. այլև արդյունք է դա հայկական ապստամբ գորամասերի հրամանատարության ազգային-թշնամական պրոպագանդայի, որն առաջ է բերում հայ և թուրք բնակչության փոխադարձ մասսայական կոտորած:

Հեղափոխական Ադրբեջանի խորհրդային Հանրապետության սովետական իշխանությունն և ՌՍՖՍՀ Հանրապետության կարմիր բանակի հրամանատարությունը հեռու են ազգայնական անջատ քաղաքականությունից և Ձանգեզուրի ու ամբողջ Անդրկովկասի աշխատավոր ժողովրդի ճնշումից:

Բովանդակ աշխարհի կապիտալիստների դեմ ուղղված հեղափոխական անողոք կռվով ՌՍՖՍՄ. կարմիր բանակն և Ռուսաստանի ու Ադրբեջանի խորհրդային հանրապետական կառավարությունները կիրառում են իրենց դասակարգային հեղափոխական ծրագիրն աշխարհիս աշխատավորության վրայից իրենց ճնշողներից ամեն տեսակի գրկանքները վերջնականապես ոչնչացնելու նպատակով:

Ամբողջ աշխարհի աշխատավորության մեջ եղբայրական հարաբերություններ ստեղծելու համար առաջ եկած այդ հեղափոխական ձգտումները՝ մասնավորապես Անդրկովկասի ազգերի հանդեպ՝ մի ավելորդ անգամ ևս ընդգծում է այն հանգամանքը, որ ՌՍՖՍՄ արդեն փաստորեն ճանաչել է Ղաղստանի ինքնավարությունը:

Ոչնչացնելով արևմուտքի և հարավի իր թշնամիներին՝ սովետական իշխանությունը վճռել է ամենակտրուկ միջոցներով, խաղաղ ճանապարհով վերջ դնելու ռազմական գործողություններին նաև Անդրկովկասում (Ջանգեզուրում և Ղարաբաղում): Ուստի, Ջանգեզուրի և Ղարաբաղի մի մասի բնակչության ազգայնական խմբակցության եղբայրական հարաբերություններն ամուր հիմքերի վրա դնելու նպատակով, Ջանգեզուրում և Ղարաբաղի մի մասում գտնվող ՌՍՖՍՄ կարմիր բանակի զորամասերի զինվորական հրամանատարությունն առաջարկում է Ձեզ նախնական համաձայնության հետևյալ կետերը.

1. Չգանկանալով հայ աշխատավոր ժողովրդի հետագա արյունահեղությունն, որն արդեն ապստամբվել է Հայաստանում սովետական իշխանություն հաստատելու նպատակով, անմիջապես դադարեցնել ռազմական գործողությունները. այդպիսին վերջացնելու համար դիմել բանակցության:

2. Ռազմական գործողություններին վերջ դնելու նպատակով բանակցություններ վարելու համար ուղարկել ներկայացուցիչներ Ձաբուղ գյուղը, ուր Ձեր համաձայնությունը ստանալուց հետո կգան ՌՍՖՍՄ. կարմիր բանակի հրամանատարության ներկայացուցիչները:

Ջանգեզուրում ռազմական գործողություններին վերջ դնելու համար մեր առաջարկած պայմաններն են.

Ա. Անմիջապես արձակել իրանց հայրենի գյուղերը հայ բնակչության ապստամբ զորամասերը՝ իրանց խաղաղ աշխատանքին անցնելու:

Բ. Վերջ դնել մուսուլման ժողովրդի վերաբերյալ թշնամական ամեն տեսակի ագիտացիայի, որպեսզի առիթ չլինի միմյանց բնաջնջող հետագա կռիվների գործողության:

Գ. Բացի ժողովրդի մոտ գտնված թրերից և սրերից հանձնել ՌՍՖՍՄ կարմիր բանակի օրգաններին թե առձեռն գտնված և թե պահեստներում ունեցած բոլոր տեսակի զենքերը, որովհետև ազգայնական հողի վրա տեղի ունեցած նորանոր կոտորածներին վերջ կդրվի միմիայն այն ժամանակ, երբ հայ և մուսուլման ժողովրդներն ամբողջովին կզինաթափվեն:

Դ. Վերադարձնել ՌՍՖՍՄ կարմիր բանակի զորամասերից խլած բոլոր գույքը, բոլոր հիվանդներին, վիրավորներին և գերի ընկած կարմիր զինվորներին:

ՌՍՖՍՄ կարմիր բանակի զինվորական հրամանատարությունն ու Ադրբեջանի սովետական իշխանությունն երաշխավորվում են կատարյալ ապահովություն հայ ժողովրդի խաղաղ աշխատանքի և ապստամբների անարգել վերադարձն իրենց բնակավայրերը:

ՌՍՖՍՄ կարմիր բանակի զինվորական հրամանատարությունն առաջարկում է Ձեզ աջակցել սովետական իշխանության օրգաններին և կարմիր բանակի զորամասերին Ջանգեզուրի և Ղարաբաղի հայ և թուրք ժողովրդների մեջ կյանքի կայուն ու խաղաղ պայմաններ ստեղծելու գործում:

ՌՍՖՍՄ կարմիր բանակն եկել է Ջանգեզուր և Ղարաբաղ ոչ թե պատերազմելու նպատակով, այլ այդ շրջանների երկու իրար թշնամի և իրարու ոչնչացնող խմբերի միջև եղբայրական հարաբերություն հաստատելու և բարձրացնելու նրանց կուլտուրան և բարգավաճումը:

Ներկա թոպեին Ռուսաստանի սովետական կառավարությունը միջնորդի դեր է կատարում՝ բանակցություններ վարելով Հայաստանի և տաճիկ հեղափոխական զորքերի մեջ հաշտություն կնքելու համար:

Մի խանգարեք այդ հաշտության գործին, մի հրեք սակավ գիտակից հայ ժողովրդին դեպի իզուր կռիվներ, որովհետև Ձեր հաջողությունները չեն կարող պայմաններ թելադրողի հաջողություններ լինել:

Հաշտության պայմաններ կթելադրեք Հայաստանի ապստամբ ժողովուրդն և հայկական կարմիր բանակն՝ ինչպես ՌՍՖՍՄ կարմիր բանակի նոր օղակը:

Մարտական զորաճակատի հրամանատար՝ *Սեմյոնով*
Չինվորական կոմիսար՝ (ստորագրություն)

26-ին նոյեմբերի 1920թ.

Հաստատ համոզված լինելով, որ կարմիր զորաբանակի հրամանատարության պաշտոնական գրության մեջ բազմիցս հիշված սպառնալիքները լոկ խոսքեր են միայն, որոնք ցույց են տալիս իրանց անգործությունը՝ Սպարապետ Նժդեհը չէ վերադարձնում նրանց ոչ գերի և ոչ էլ գրաված ռազմամթերքը, բայց և դեմ չլինելով հաշտության բանակցություններին, թեև խորապես գիտակցում է, որ բոլշևիկյան հաշտությունը վաղանցուկ է, նա որոշում է նրանց պաշտոնական գրություններին և ուղարկած պատգամավորներին պատասխանել մի

¹ Թարգմանություն ռուսերենից:

ընդարձակ գրությանը, ուր առիթից օգտվելով և մի առ մի թվելով նրանց բոլոր տմարդի արարքները Ձանգեզուրի, Ղափանի և Սիսիանի հայ աշխատավորության շրջաններում, նրանց ձեռքով կատարած արյունահեղությունը, բռնաբարությունները և ավերը՝ նշավակության սյունին է գամում հեղափոխականի անվան տակ գործող բոլշևիկներին և նրանց բարբարոսության ամբողջ պատկերն է տալիս հետևյալ պաշտոնական գրության մեջ.

ԿՆՐՄԻՐ ԶՈՐԱՍԱՍԻ ՊԵՏԻՆ ԵՎ ԶԻՆԿՈՐԱԿԱՆ ԿՈՄՍՍԱՐԻՆ

«Ձանգեզուրի ապստամբական հրամանատարությունն» ընդունում է Ձեր առաջարկությունը՝ հաշտության բանակցություններ սկսելու համար, բայց ոչ Ձարուզ գյուղում, այլ Գորիսում, որտեղ և առաջարկում է ուղարկել Ձեր լիազոր ներկայացուցիչներին:

Օգտվելով առիթից ավելացնում են:

Դուք Ձեր անթիվ ու անհամար թերթերում, թուցիկներում, ինչպես և Ձեր ուղարկած վերջին երկու գրությունների մեջ Ձանգեզուրի աշխատավոր մասսաների ապստամբության և Ձեր անհաջողության պատճառը համարում եք Ձանգեզուրի ապստամբական հրամանատարությունը:

Ինչպիսի՞ ինքնախաբեություն:

Արյան ու երկաթի սիստեմը, որով Դուք կառավարել եք ու շարունակում եք կառավարել ժողովուրդը, հեղափոխական դեմոկրատիայի ու պատմության կողմից վաղուց ի վեր թքված ու դատապարտված այդ սիստեմը Ձեզ շատ հեռուն, բնական է, տանել չէր կարող:

Խոսեն կոնկրետաբար:

Ղափանին տիրելու համար Դուք ավանգարդ ունենալով դարեր շարունակ հայի արյուն քրտինքով ապրող ռեակցիոն թրքությունը՝ հրի ու սրի եք մատնում շրջանիս գյուղերից ամենաբարեկեցիկը - Ձեյվան, և Ձեր այդ վանդալական ակտը համարում հեղափոխական:

Դուք կրկնում եք Ձեր հարձակումները Արծվանիկի վրա և Ձեր սանձարձակ արարքներով, կին ու երեխաների կոտորածով ու բռնաբարումներով մեզ հիշեցնել եք տալիս տխրահռչակ ենիչերիների ձեռքով կատարված բարբարոսությունները:

Դուք քառասուն օր շարունակ ռմբակոծում եք Շիվանիծորը, և երբ երկու հայ դավաճանների դավադրությամբ Ձեզ հաջողվում է մտնել այդ չարաբախտ գյուղը՝ Դուք այնտեղ քարը-քարի վրա չեք թողնում: Տեղի են ունենում սովորական սպանություններ, կին ու աղջիկների բռնաբարում, ալան-թալան և նման ենիչերական ակտեր:

Ես հրամայել եմ հավաքել Ձեր թնդանոթներից, ռմբածիզներից ու գնդացիներից այս գյուղի գլխին թափած ամբողջ երկաթն ու

արձիճը և նրանից Արաքսի ափին, մի բարձր սարի վրա, կանգնեցնել մի տխուր կոթող այս սեղմ արձանագրությամբ. «Նրանց անունը կարմիր էր, գործերը՝ սև: Թող հավերժ անիծված լինեն նրանք»:

Դուք տաճիկ ասկյարներով պաշարում եք Եայջին, տեղահանում ժողովրդին և թալանում: Պանիկայի մատնված ժողովրդի մի մասը կոտորվում է գյուղի պատերի տակ, մի մասը՝ թափվում գետը, խեղդվում, իսկ ազատվածները գյուղի վերագրավումից հետո անիծելով իրենց օրն ու արևը, մերկ ու քաղցած, գալիս ու ծվարվում են իրենց ավերված տներում:

Եվ այդ բոլորից հետո դուք միամտորեն զայրանում ու զարմանում եք և առանց խղճի խայթի շարունակում եք ճառել աշխատավորության շահերից:

Ահա՛, ինչով և ինչպես աշխատավոր գյուղացիության զգվանքն ու թշնամանքը շահեցիք և ստիպեցիք նրան անպատիվ կյանքին գերադասել պատվավոր մահը:

Այլևս գաղտնիք չէ աշխարհի համար, որ Ձեր դրոշակի տակ գործում են արևելքի անեծքն ու ամոթը կազմող օսմանյան ջարդար ու հայակեր փաշաները:

Տաճկա-Ֆայաստանի վեց վիլայեթներում մահվան թագավորություն ստեղծող (ու՞թ հարյուր հազար անթաղ մեռելներ!) հռչակավոր ենվեր ու իսալիլ մարդակերներն այսօր Ձեր քաղաքական և զինվորական խորհրդատուներն են հանդիսանում:

Դուք հանուն Ձեր ուտոպիստական ցնորքների չվարանեցիք Քեմալի հայաջինջ հորդաները Ֆայաստան քաշելու և նրանց սրին ու սվիճին մատնելու հայ աշխատավորության ֆիզիկական գոյությունն ու նրա դարավոր քրտինքի արգասիքը:

Ու այդ բոլորից հետո դեռ Ձեզ զարմացնում է հայ մասսաների ապստամբությունը:

Օսմանյան ռեակցիոն փաշաներն ու սոցիալիզմը!

Արևելքի բորենիներն ու հեղափոխական աշխատավորությունը!

Ի՛նչ արքուրդ, ի՛նչ պղծանք ու հայիոյանք սոցիալիզմի ու հեղափոխության հասցեին:

Պատմությունը, անկաշառ պատմությունն իր խոսքը, իր անեծքի խոսքն ունի ասելու նրանց, որոնք հանուն իրենց քաղաքական ու ռազմագիտական նպատակների պրոֆանացիայի ենթարկեցին մարդկության տառապող մասի կրոնը հանդիսացող սրբազան սոցիալիզմը:

Դուք գիտեք, որ Ղարաբաղի գյուղացիության ամեն մի շունչն ամբողջ տարվա համար ունի մի փթից մի քիչ ավելի հացահատիկ, իսկ զանգեզուրցին՝ մոտ մեկ ու կես փութ: Դուք գիտեք այդ, կա ստատիստիկա: Գիտեք և այն, որ երկու ամսից հետո սովն ու տիֆն այդ դժբախտ գյուղացիության մեջ կունենան առատ հունձ: Այդ գիտենալով հանդերձ Դուք շարունակում էիք նոր ուժեր քաշել Ձանգեզուր:

Ձեր տրանսպորտն ուժեղացնելու նպատակով Դուք վերջին գրաստը խլեցիք հայ աշխատավորներից: Գորիսի պատերի տակ ու ճանապարհների վրա թափփված հազարավոր բեռնակիր անասունների լեշերը շատ բան են ասում Ձեր դաժան անմարդասիրության մասին:

Սակայն միայն տնտեսական քայքայումով չեք բավականացել Դուք:

Սոցիալապես քայքայել եք ու գլխատել Ձանգեզուրի բոլոր հասարակությունները:

Ով Ձեր շարքերում չի եղել՝ դուք նրան Ձեր թշնամին եք համարել ու ոչնչացրել:

Ձաբուղի սպանդանոցն ու Գորիսի բարդուղիներուսյան գիշերները դեռ չեն մոռացվել:

Ես տեսա Ձեր ստեղծած կատակոմբները և Ձեր զոհերից շատ՝ Ձեզ համար ցավացի:

Եվ հենց Ձեր այդ խելագար ու մասսայական տեռորը, Ձեր տեռորի հունձը մեծապես արագացրեց Ձեր պարտությունը: Դա ճշմարտություն է, ընդունեցեք:

Դուք վաղուց եք թքել բոլոր տեսակի բարոյական սկզբունքների ու հասկացողությունների վրա:

Ձեզ համար չկա սրբություն:

Ձեր չեկերի դեզերը, Ձեր բոսիզմը, կաշառման սիստեմը, Ձեր առանձին պոստերը, որոնց առաջ նսեմանում են ցարական բոլոր տեսակի ժանդարմական վարչություններն ու օխրանկաները, Ձեր հարուցած կատաղի հալածանքն ազատ խոսքի ու մտքի դեմ, Ձեր արձճի և սվինի լեզուն, որ ժողովուրդը չուզեց հասկանալ, Ձեր շպիոնաժը,¹ Ձեր չրեզվիչայակաները, Ձեր խորհրդավոր սպանություններն ու հարյուրներով պատանդ վերցնելու խայտառակ սիստեմը, Ձեր քաղաքական անհամբերությունն ու աղանդավորությունը՝ ահա Ձեր պարտության պատճառները: Ընդունեցեք, դա էլ է ճշմարտություն:

Ձեր նվաճած վայրերում դուք զինեցիք հասարակության տականքները և նրանցով՝ նախկին ժանդարմներով, լրտեսներով, գրպանահատներով, գողերով, ավազակներով, շանտաժիստներով ու նման քրեական տիպերով, խտացրիք Ձեր շարքերը:

Ո՞վ է Արմենակ Դարագյոզյանը:

Քաղաքական մի ողորմելի ավանտյուրիստ, մի հոգեկան հիվանդ, մի սադիստ, որն իր անմեղ ու անզեն զոհերին բարբարոսաբար մորթել է տալիս և հրճվում:

¹ Ցարական պահնորդական ծառայություն – ռուսերեն: «Չայրենիք» Ակումբ:

² Լրտեսություն – ռուսերեն: «Չայրենիք» Ակումբ:

Այդ «կարմիր» ստահակը, որի փռշտոցով նստում ու կանգնում եք Դուք (իր խոսքերով), իր հոր վրեժը լուծելու համար պատրաստ է կարմիր բանակն և Ձանգեզուրի աշխատավոր գյուղացիությունն ոչնչացնել:

Ո՞վ է Երեմա Բակունցը,¹ Մուշեղ Ջաքարյանը:

Մեկը մյուսին արժող երկու կուսակցական դասալիքներ, իրենց կատարած կեղծումների համար թե կուսակցությունից և թե Ձանգեզուրի կենտրոնական խորհրդից դուրս քշված:

Ո՞վ է Տիգրան Մելիք-Շահնազարյանը:

Թողենք, որ ինքն որակե իրան:

- «Ընկերներ,- անձնասպանությունից առաջ գրում է վերջինս, խաբված ենք, խաբված բոլորս:

Ադրբեջանում՝ սկսած Նարիմանովից, չի եղել և չկա մի հատիկ բուլշևիկ:

Մուսավաթը, հին մուսավաթն է գույնը փոխել և մեզ խաբել: Դարձի եկեք, ընկերներ, դարձի, քանի դեռ ուշ չէ: Ես գիտակցորեն չեմ դավաճանել հայ աշխատավորությանը, բայց անգիտակցորեն ծառայել եմ ռեակցիոն Ադրբեջանին: Ես խոստովանում եմ իմ մեղքը, թող Աստված ու պատմությունը ներեն ինձ: Մեռնում եմ»...

Ահա՛, ճշմարտություններից ամենատարրականը՝ ընդունեք:

Դուք անվերջ խոսում եք, գրում հայ և թուրք աշխատավորության համերաշխության ու եղբայրության մասին և միաժամանակ շատ տեղերում թուրք աշխատավորությունը հանում հայերի դեմ, նրանց ծեռքով թափում հայի արյունը, ավերում հայ գյուղերն և այսպիսով՝ ավելի խորացնում ազգային անտազոնիզմը:

Դուք հաշտություն եք առաջարկում ինձ, իսկ Ադրբեջանի 7 ինժինեյրներն ու տեխնիկները հոկտեմբերի 5-ից սկսած աշխատում են Ֆիրբայիլի գավառում, որպեսզի Ձանգեզուրի լեռնային մասերը թնդանոթներ տեղափոխելու հնարավորություն ստեղծեն:

Դուք զինաթափել եք հայ աշխատավորությանն և շարունակում եք այդ տխուր գործը, երբ մինչև ատամները զինված մուսավաթական Ադրբեջանը հարմար առիթի է սպասում Ձանգեզուրն առանց հայի թողնելու:

Ձեզ խաբվածներիդ համար Ադրբեջանը սովետական է, իսկ Դայ աշխատավորության համար դա մնում է նույն ռեակցիոն հայախալած մուսավաթական «հանրապետությունը», որի դիվիդաները դեռ տարին չէ լրացել, ինչ փորձեցին Ձանգեզուրը հրի ու սրի մատնել, բայց ջարդվելով Ձաբուղում՝ հետ քաշվեցին:

¹ Երեմիա Սայադի Բակունցը ծնվել է 1892թ. Գորիսում: Եղել է Ձանգեզուրի հեղկոմի նախագահ, ԳԽՍՀ Գեոագույն հեղափոխական տրիբունալի նախագահ, ԳԿԿ Կենտկոմի քարտուղար: Գնդակահարվել է 1938թ.: «Չայրենիք» Ակումբ:

Լսեք և այս ճշմարտությունը:

Մեր ձեռքն են ընկած մի շարք դոկումենտներ, որոնք այլ բան են ասում Ադրբեջանի մասին:

Թվում է, որ այժմ քիչ բան չէ պարզված և Ձեր լիազոր ներկայացուցչի Լեզրանի համար:

Մոսկվան և Դուք, բոլորդ խաբված եք քեմալիստներից: Այդ բանը, ըստ իմ ունեցած տեղեկությունների, արդեն պարզված է և Մոսկվայի և Լեզրանի համար:

Հեղափոխական լոզունգներով Քեմալը և ընկերությունը քողարկել են իրենց պանիսլամական ամենառեակցիոն նպատակները:

Պանիսլամիստների, որոնք շատ են Ձեր դրոշակի տակ, նպատակն է միանալ Ադրբեջանի հետ, տիրել Բաքվին, կապվել Դաղստանի հետ և քշել ռուսներին Գյուսիսային Կովկասից:

Եթե լայն և ստույգ ինֆորմացիա ունեք քաղաքական աշխարհից, ապա այդ բանը վերջին օրերս պետք է հայտնի լիներ և կարմիր հրամանատարությանը:

Վերջացնելով երկար գրությունս՝ երկու խոսք էլ ասեմ իմ մասին:

Ես, որին այնքան հայիտյում են Ձեր թերթերն ու թոռցիկները, ավելի շեշտված ու հին սոցիալիստ եմ, քան ձեզ մոլորեցնող նարիմանովներն ու կարանները:

Հանուն իմ հեղափոխական հավատամքի՝ եղել եմ բոլոր բանտերում, Արաքսի ափից մինչև Պետրոգրադ: Ավելի քան երեք տարի ես շղթաներ եմ մաշել բանտերում և քսոտրավայրերում: Կռվել եմ և կռվելու եմ բռնության դեմ, ինչ քողի տակ և ինչ գույնով էլ որ դա երևան գա՝ ճնշելու հեղափոխական աշխատավորությունը:

Կռվել եմ թուրք աշխատավորության ազատության համար Պարսկաստանում, Բալկաններում՝ Մակեդոն ժողովրդի փրկության համար: Կռվում եմ և այսօր:

Եթե իմ օգնության կարիքն երբևիցե զգացիք, դիմեք՝ կհասնեմ:

Նժդի

1920թ. 30 նոյեմբերի, Գորիս

Սպարապետ Նժդեհի այդ պատասխանը, որ ամփոփում է իր մեջ դառն ճշմարտության ամբողջ շարան, մի առ ժամանակ լռեցնել է տալիս 28-րդ դիվիզիայի կարմիր հրամանատարության և քաղաքական նուրբ նկատառությամբ արգելք հանդիսանում նոր դիմումների:

Բայց մեր դժբախտ իրականության մեջ անակնկալ դեպքերն արագությամբ հաջորդում են միմյանց և շատ անգամ առիթ ծառայում քայքայելու այն ամենը, ինչ որ ազգի ամենալավ զավակների գերմարդկային ջանքերով ստեղծագործվում է հայ ժողովրդի գոյության և նրա բարեկեցիկ կյանքի համար: Քեմալ փաշան խալիլ բեյի միջոցով

նյութական օժանդակություն և որոշ հրահանգներ ստանալով Մոսկվայի սովետական իշխանությունից և առիթից օգտվելով՝ կամեցավ միանգամայն ուժասպառ անել հայերին և նրա Հանրապետության ամենակարևոր մասը գրավել: 1920թ. աշնանը, առանց պատերազմի հայտարարության, Էրզրումի և Ալաշկերտի կողմից առաջ է շարժում իր զորքերը Հայաստանի Հանրապետության սահմանները և գրավում նրա երկրամասերի համարյա երեք քառորդ մասը՝ մի կողմից մինչև Համամլու, մյուս կողմից մինչև Սարգարա գյուղի մոտ գտնվող Արաքսի կամուրջը, իսկ առիթից օգտվելով՝ նույն ժամանակ ռուս կարմիր զորքերը Նախիջևանի թուրքերի հետ միացած գրավում են մինչև Գայլի դրունքը: Այդ անսպասելի քաղաքական ակտն առիթ է ծառայում Հայաստանի Հանրապետության կաթինետի փոփոխության, իսկ նոր նախարարական խորհուրդը տաճիկների հետ ունեցած բանակցության ընթացքում նկատելով տաճիկ հրամանատարության նորանոր չափազանց մեծ պահանջներն և այդ առթիվ ստեղծված քաղաքական ներքին կյանքը, ի նկատի առնելով և այն ուշագրավ հանգամանքը, որ բուլշևիկներն օգուտ քաղելով Հայաստանի ներդրությունից՝ նոյեմբեր ամսին Աղստաֆայի կողմից իրանց զորամասերն են մտցրել Իջևան (Քարվանսարա) և Շարուր, որի առթիվ տեղի ունեցած բողոքին խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Լեզրանը՝ կամենալով վարագուրել կարմիրների այդ քայլը, բացատրում է այդ դեպքը թյուրիմացությամբ, և թե զորամասերը շուտով հետ կերթան, որն և չի կատարվում, Հայաստանի նախարարական խորհուրդն աչքի առաջ ունենալով միմիայն հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյության և նրա երկրի պահպանության խնդիրներն՝ որոշում է Հայաստանի Հանրապետությունը հայտարարել խորհրդային, կառավարության ղեկը հանձնել կոմունիստ կուսակցության, որը թիկունք ունենալով Մեծ Ռուսաստանի խորհրդային իշխանությունը՝ միշտ իր պաշտոնական գրության և խոսակցության մեջ հայ ժողովրդի իբր թե բարեկեցության և անկախության միակ պաշտպան և օգնական համարում էր Ռուսաստանի ներկա բանվորական կառավարությունը:

Իշխանության ղեկն Հայաստանում իրանց ձեռքն առնելով հայ, ռուս, թուրք և վրացի կոմունիստներին չէ հաջողվում ոչ միայն տաճիկներին մի քայլ անգամ հետ քշել գրաված վայրերից, այլև մնում են կարկամած նոր անակնկալների առաջ, որովհետև տաճիկ հրամանատարությունն իր գլխավոր նպատակին հասնելով և այլևս կարիք չզգալով կարմիրների օգնության՝ քայքայում են Ալեքսանդրապոլի ուկրմը, համարյա փակում երկաթուղու ճանապարհը դեպի Երևան, այս ու այնտեղ կոտորում կոմունիստներին և ավելի ուժեղ թափով շարունակում հայկական գյուղերի ավերը, թալանն ու կոտորածը: Չկարողանալով այդ բոլորի առաջն առնել հայ կոմունիստները բարձիթողի անելով քաղաքական այդ ամենակարևոր խնդիրը, որի շնորհիվ կոտորվում. հյուծվում է հայ ժողովուրդը. նոթա մանկամտությամբ

իրանց հայացքն են դարձնում Ինքնավար Սյունիքի կառավարության և ապստամբության պարագլուխ Սպարապետ Նժդեհի վրա, որոնք խաղաղ ու հանգիստ իրանց գյուղացիությունն էին կառավարում և կամենում են սպառնալիքով, Հայաստանը խորհրդային հայտարարելով՝ ջլատել և հուսահատեցնել այն ապստամբների ջանքերը, որ իրանց դիվիզիաներն անգամ չկարողացան խորտակել և 1920թ. դեկտեմբերի 16-ին խորհրդային Հայաստանի զինվորական կոմիսար Ավիսն ու հրամանատար Դրոն հեռագրով այս կոչն են ուղղում Ձանգեզուրի գյուղացիության և հրամանատարության.

ԿՈՉ

ՈՒՂԻՂ ՀԵՈՍՏՈՒԹԵԼՈՎ ԵՐԵՎԱՆ-ՔԵՇԻՇՔԵՆԴ-ՉԱՆԳԵԶՈՒՐ
ԳՅՈՒՂԱՑԻՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐՈՒԹՅԱՆԸ

Թող հայտնի լինի բովանդակ Ձանգեզուրին, որ Հայաստանը հայտարարված է սովետական հեղափոխական հանրապետություն: Հին կառավարությունը նետել էր երկիրը արյան ու արցունքի անդունդը: Ձանգեզուրի բարձունքներում կռվելով կարմիր բանակի դեմ՝ Դուք այդպիսով անգիտակցաբար խորացնում եք վիշտն ու դժբախտությունը Ձեր ժողովրդի, որի միակ փրկությունը կախված է կարմիր բանակի և Սովետական Ռուսաստանի օգնությունից: Սովետական Ադրբեջանը զիջել է Սովետական Հայաստանին Ձանգեզուրը, Ղարաբաղն ու Նախիջևանը: Սովետական Ռուսաստանը, միմիայն նա է ընդունակ կանխելու այն վտանգը, որը սպառնում է դրսի ուժերի կողմից և հաշտեցնելու Ձեր ժողովուրդն իր հարևանների հետ՝ վերականգնելով նրա իրավունքները: Հայաստանը քայքայված է, մենք կարող ենք վերականգնել միայն այն օգնության միջոցով, որը ցույց կտա մեզ խորհրդային Ռուսաստանը և խորհրդային Ադրբեջանը. առաջինն իր ուժեղ բանակով, իսկ երկրորդն՝ իր նավթով: Սովետական Ադրբեջանը հրաժարվեց Ձանգեզուրից, Լեռնային Ղարաբաղից և Նախիջևանից: Այսօր նա արդեն ուղարկում է մեզ համար նավթ, մանուֆակտուրա և մթերք:¹

Մեր ժողովուրդը սուր կարիք է զգում երկաթուղագծերի բացման և սովետական իշխանության ամրապնդման Անդրկովկասում: Ներկայումս ամբողջ Հայաստանում կազմակերպված է սովետական իշխանություն: Քաղաքական հակառակորդներից ոչ ոք չի հետապնդ-

¹ Ձինվորական կոմիսար Ավիսի այդ հայտարարությունը բացարձակ խաբեբայություն է, ոչ միայն մինչև դեկտեմբերի 16-ը, այլև մինչև փետրվարի 17-ը Հայաստանը մրամց օրով չստացավ ոչ մի արշին չիթ, ոչ մի մթերք և ոչ նավթ. ընդհակառակը՝ Հայաստանի պահեստները նրանք դատարկեցին:

վում՝ բացի հին կառավարության անդամներից,¹ որոնք հեղկոմի ձեռքով ձերբակալված և հանձնված են ժողովրդական դատի: Մենք հանդիմանում ենք, որ մեր բոլորի հարազատ Ձանգեզուրն ևս կմտնի խորհրդային Հայաստանի մեջ, որպեսզի վերջ տրվի ամեն մի թշնամական գործողության կարմիրների դեմ, որոնք բարեկամական և եղբայրական հարաբերության մեջ են գտնվում խորհրդային Հայաստանի կարմիր զորքի հետ: Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը զիմել է կարմիր զորքի հրամանատարությանը, որպեսզի իր զորքերը հետ քաշե Ձանգեզուրի շրջաններից այն հավատով, որ Ձանգեզուրի գյուղացիությունը վերջ կտա կարմիրների դեմ թշնամական գործողության: Խորհրդային Հայաստանի անուսից մենք հայտնում ենք բոլոր կռիվների մասնակցողներին ամնիստիա՝ համարելով այդ կռիվը կործանարար մեր ժողովրդի համար: Մենք կոչ ենք անում Ձանգեզուրին խորհրդային Հայաստանի իշխանության դրոշակի տակ կանգնել, մերժենալ Ռուսաստանին և խորհրդային Ադրբեջանին: Մենք ազնվությամբ, բաց սրտով հայտարարում ենք մեր ժողովրդին, որ կարմիր զորքի դեմ հետագա կռիվները ձեռնառու են միայն հայ ժողովրդի թշնամիներին: Խորհրդային Հայաստանի անուսից մենք կոչ ենք անում Ձանգեզուրին դիմել խաղաղ աշխատանքի: Պահանջում ենք անմիջապես դադարեցնել ամեն տեսակի պատերազմական գործողություն և ենթարկվել Հայաստանի խորհրդային իշխանության: Սույն հրամանը խախտելը մեր կողմից կնկատվի իբրև թշնամական գործողություն՝ ուղղված խորհրդային Հայաստանի և նրա դաշնակից խորհրդային Ռուսաստանի և նրա կարմիր զորքի դեմ:

Խորհրդային Հայաստանի Հանրապետության
Ձինվորական կոմիսար *Ավիս*
Խորհրդային Հայաստանի կարմիր զորքերի
Հրամանատար *Դրո*

16-ին դեկտեմբերի, 1920թ.

Դրոյին Հայաստանի խորհրդային իշխանության մեջ ժամանակավորապես պահելն ու նրան հրամանատարության պատասխանատու պաշտոն հանձնելը ծագել է հայ բուլշևիկների տակտիկայից: Հարկավոր էր նախ վարագուրել Հայաստանում կատարելիք իրանց ապագա գործելակերպը և փակել միամիտների աչքերը, որ իբր թե Ղարաբաղի, Ձանգեզուրի, Ղափանի և Սիսիանի կոմունիստների ձեռքով կատարած սարսափները տեղի չեն ունենալ Հայաստանում, իսկ այդ նպատակի համար անհրաժեշտ էր ժամանակավորապես փայ-

¹ Բ. Իշխանյանը, որ կառավարության անդամ չէր, հենց առաջին օրը ձերբակալվեց Լեզրանի կարգադրությամբ:

փայել Դրոյին, որի հետ սերտ կապված էր Հայաստանի սպայությունը, գործը, քաղաքական գործիչներից շատ շատերը և իրանց դիրքն ամրացնել Հայաստանում, որից հետո միանգամայն ավելորդ կլինի և մինչև իսկ վնասակար Դրոյի ներկայությունը: Իսկ Դրոն, իբրև նախկին հեղափոխական, ի նկատի չունենալով նրանց հետին նպատակները՝ հավատում էր կոմունիստ գործիչներին և համոզված էր, թե նոցա միջոցով հնարավոր կլինի հայ ժողովրդի համար տանելի կյանք ստեղծել: Այդ է պատճառը, որ նա ևս ձգտում էր Սպարապետ Նժդեհին և Ջանգեզուրի ապստամբ գյուղացիներին համոզել՝ վայր դնելու իրանց զենքերը: Բայց նա այդ կույր հավատի զոհը դարձավ, իսկ նորա շնորհիվ զոհվեց նաև Հայաստանի սպայությունն ամբողջովին և հայ գործիչների մեծագույն մասը:

Բայց շուտով Հայաստանի կոմունիստ կառավարության գործիչների դիմակը բացվում է: Բացի Ինքնավար Սյունիքից, ամենուրեք ռևկոմներ են հաստատվում, խորհրդային իշխանությունն իրան ամուր է զգում Հայաստանում՝ Վրաստանի նկատմամբ էլ որոշ քայլեր արված են, ուստի հրկավոր է վտանգավոր տարրերը չեզոքացնել: Այդ վտանգավոր տարրերից ամենաառաջինը Դրոն էր նրանց համար, ուստի պետք է նրան որևէ պատրվակով Ռուսաստան աքսորել: Եվ ասիա Տրոցկին 1921թ. հունվարի սկզբին հեռագրով նրան Մոսկվա է հրավիրում խորհրդակցության: Եթե հազարավոր անմեղ մարդկանց կոտորել տվող, ոտից մինչև գլուխ շովինիստ, ամբողջ եւթյամբ տաճիկ փաշա ենվերը կարող է փառքով ու պատվով գնալ Մոսկվա Ռուսաստանի խորհրդային իշխանության հետ գործելու և մինչև իսկ Բաքվի արևելյան ժողովուրդների կոմունիստների ժողովին մասնակցելու և ճանելու, ապա մի իսկական հեղափոխական և դեմոկրատ ծագումով Դրո ինչո՞ւ չափտի նույն պատվին արժանանար: Այդ հավատով Դրոն վերցնելով իր հետ աչքի ընկնող հայ սպաներից մի քանիսին՝ ճանապարհվեց Բաքվի վրայով դեպի Մոսկվա:¹

Դրոյին Բաքվում հայ, ռուս և թուրք կոմունիստները վերջնակա՛նապես համոզում են, որ Հայաստանի փրկությունը միմիայն խորհր-

¹ Դրոյի Հայաստանից հեռանալուց մի քանի օր հետո (1921թ. հունվարի 22-ից) ցուցակագրելու պատրվակի տակ բոլշևիկները Հայաստանի նախկին պարլամենտի շենքն են հրավիրում հայկական զորամասերի բոլոր սպաներին և զինաթափ անելուց հետո՝ շրջապատած ամեն կողմից զորքով, զնդացիներով, թնդանոթներով, հենց այդտեղից աքսորում են դեպի Ռուսաստան: Նույն ձերբակալումները կատարվում են նաև շրջաններում, իսկ միաժամանակ Երևանի, Դամարլուի, Վաղարշապատի Նոր Բայազիդի և շրջանների այլ վայրերի բանտերը լցվում են հայ գործիչներով: Սկսվում է սոսկալի հալածանք, որն և առիթ է ծառայում փետրվարի 16-ի ժողովրդական մեծ ապստամբությանը:

դային Ռուսաստանի իշխանությունից է կախված, որ Մոսկվայի կոմֆերենցիան կարող է Քեմալի բանակը հետ դարձնել Հայաստանից, և իմպերիալիստների ախորժակը փակել, եթե միայն ապստամբ Ջանգեզուրը հայտարարե իրան խորհրդային և իր բռնած դիրքով չխանգարե Մոսկվայի կոմֆերենցիայի աշխատանքներին, որից Դրոն ևս շատ բան էր սպասում:

Ուստի, վերջինս տարված լինելով այդ սին գաղափարով և չի՛մանալով, թե ինչ սոսկալի վիճակի են հասցրել կոմունիստները մայր երկրին ու նրա գործիչներին, 1921թ. հունվարի 21-ին Բաքվից առանձին պատգամավորություն է ուղարկում Ջանգեզուրի գյուղացիության և Սպարապետ Նժդեհի մոտ՝ ուղղելով վերջիններիս հետևյալ գրությունը.

ՋԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԳՅՈՒՂԱՑԻԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻՆ ՊԱՏԵՆ ԵՄԴԵՅԻՆ

Հայրենակիցներ, երկու տարի ու կեսվա դառը փորձերը բավականին համոզեցուցիչ էր, որ իզուր էր հայ ժողովուրդը հույսերը դրել Եվրոպայի վրա, որն ամենակրիտիկական մոմենտում նամարդի նման թողեց ամբողջ ժողովուրդը թշնամու գրկում, որովհետև իր շահերը այդ էին պահանջում:

Վերջին ռուպեին պետության գլուխը անցած դաշնակցության կուսակցության պատասխանատու ընկերները 26-ին նոյեմբերի ժողովում խոշոր մեծամասնությամբ որոշեցին ընդունել Ռուսաստանի օրինետացիան:

Հայաստանը հայտարարվեց խորհրդային՝ հիմնված այն հանգումների վրա, որ միայն հեղափոխական Ռուսաստանը կգա անկեղծ կերպով պաշտպանելու հայ աշխատավորության շահերը և հետ կշարտի մեր հայրենիքից քեմալական դժոխային ծրագիրներ կազմող բանակը: Ներկայումս Մոսկվայում հավաքվում է կոմֆերենցիա, որտեղ պետք է լուծվի Հայաստանի սահմանների խնդիրը Ռուսաստանի, Տաճկաստանի և Հայաստանի մասնակցությամբ:

1. Ջանգեզուրի չճանաչելը խորհրդային Հայաստանը խանգարելու է մեզ լուծել Նախիջևանի, Շարուրի և Դարաբաղի խնդիրները:

2. Պատճառ է դառնում Ջանգեզուրի այդ բռնած դիրքը և «kozup»¹ է տալիս տաճիկների ձեռքը հեռացնել իրենց զորքերը մեր երկրից՝ պատճառաբանելով, թե Հայաստանի խորհրդային իշխանությունը կեղծ է, որ մոտիկ ապագայում Հայաստանը նորից կլինի գործիք եվրոպական իմպերիալիզմի ձեռքը:

¹ Հաղթաբուրդ – ռուսերեն: «Հայրենիք» Ակումբ:

3. Քանի Ձանգեզուրը չի ճանաչել խորհրդային իշխանությունը՝ դեռ պիտի կասկածով վերաբերվեն Հայաստանին, չի սկսվի խաղաղ և շինարար աշխատանք մեր արյունաքամ եղած երկրում:

4. Դժվար է խոստովանել և հաշտվել այն մտքի հետ, որ կատարված է մի շարք քաղաքական սխալներ, բայց դժբախտաբար՝ դա դառն իրողություն է:

Ուստի, դիմելով Ձեզ ուզում եմ հավատալ, որ Ձանգեզուրը և նրա ղեկավարները վերջ կտան իրենց բռնած քաղաքականությանը և կմիանան իրենց Մայր երկրին՝ Հայաստանին, որ Մոսկվայի տաճիկների հետ բանակցությունը կգա ապացուցանելու, որ Սովետական Ռուսաստանը պաշտպանելու է հայ աշխատավորության շահերը:

Ա. Ուստի, Ձեզ պետք է անմիջապես հայտարարել խորհրդային և միանալ խորհրդային Հայաստանի հետ:

Բ. Եթե որևիցե բան ունեք պարզաբանելու՝ առանց ուշացնելու պետք է ներկայացուցիչներ ուղարկեք հեղկոմ, 11-րդ բանակի և Հայաստանի կառավարության մոտ:

Դրո

21-ին հունվարի 1921թ., Բաքու

Դրոյի այդ նամակը գրված է, անշուշտ, որոշ ներշնչման ազդեցության տակ, իսկ ինքն անհատականապես մոտ ծանոթ չլինելով բուլշևիկների քաղաքական գործելակերպին և Ձանգեզուրում կատարված դեպքերի հետ՝ թյուրիմացության զոհ է դարձել:

Խորհրդային Հայաստանի գինվորական կոմիսար Ավիսի Ձանգեզուրի գյուղացիության անունով 1920թ. դեկտեմբերի 16-ին ուղարկված հեռագրից պարզ երևում է, որ Նախիջևանը, Ձանգեզուրը և Ղարաբաղը Ադրբեջանի համաձայնությամբ արդեն կցված են խորհրդային Հայաստանին, իսկ Դրոն 1921թ. հունվարի 21-ին (մոտ մի ամիս և 5 օր հետո) հայտնում է Բաքվից, որ «Ձանգեզուրի չճանաչելի խորհրդային Հայաստանը խանգարելու է մեզ լուծել Նախիջևանի, Շարուրի և Ղարաբաղի խնդիրները»: Այդ դեռ բավական չէ՝ N-րդ (28-րդ) դիվիզիայի քաղաքական բաժանմունքի «Ամեն մի ապստամբի ուշադրությանը» գրությունից ամեն ոք կարող է եզրակացնել, որ ավելի շուտ Ադրբեջանն է շահագրգռված Ձանգեզուրով, քան՝ խորհրդային Հայաստանը: Ահա՛, քաղաքական այդ կոմեդիան, այդ ստոր վաճառքն է, որ իրանց համար դեվիզ են դարձել Անդրկովկասի ռուս, հայ և թուրք կոմունիստ գործիչները:

Օգտվելով հանգամանքից, որ Հայաստանի Հանրապետությունը 1920թ. դեկտեմբերի 2-ից հայտարարված է խորհրդային և կամենալով օգտվել հանգամանքից ու ցույց տալ Սպարապետ Նժդեհի և Ձանգեզուրի ապստամբների անելանելի դրությունը և նոցա ունայն

հույսերը, Շուշի քաղաքի կայազորի պետը՝ լիազորված կարմիրների բարձր հրամանատարության կողմից, 1921թ. հունվարի 22-ին հետևյալ պաշտոնական գրությունն է ուղղում Ինքնավար Ձանգեզուրի կառավարությանը.

ԻՆՔՆԱՎԱՐ ՁԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԿՈՄՎԱՐՈՒԹՅԱՆ

22 հունվարի 1921թ.

ք. Շուշի

Ներկայումս հայերի և թուրքերի մեջ ծավալվում է ազգայնականատելություն, որն, անտարակույս, տանելու է ժողովրդին դեպի նոր թշվառություններ, դեպի նոր անտեղի զոհեր: Ղարաբաղի աղքատ ժողովուրդը զանազան տեսակի թյուրիմացությունների ազդեցության տակ առայժմ աննշան չափով առաջացնում է ապստամբություններ: Ակամայից հիշում են Ձեր խոսքերը. «Ես հին հեղափոխական եմ... կռվելու եմ ամեն տեսակի բռնությունների դեմ»... Բայց չէ որ այդ բոլոր ապստամբությունները պատճառ են դառնում նորանոր զոհերի, արյունահեղության և բռնությունների: Չէ՞ որ Ձեզ համար գաղտնիք չէ, որ Հայաստանում վերականգնված է սովետական իշխանություն և այնտեղ են գտնվում ռուսական զորքերը: Սովետական իշխանությունը ձեռք կառնի բոլոր միջոցները, օգնության գալու Սովետական Հայաստանին, բայց ի՞նչ դրություն կստացվի Ձանգեզուրում և Ղարաբաղում: Կարմիր բանակը ձեռք կառնե բոլոր միջոցները Սովետական Հայաստանին օգնելու համար, բայց դրա հետ միասին մեր ուժերը մասամբ զբաղված կլինեն Ղարաբաղի դեպքերով:

Մի ելք կա միայն՝ անհրաժեշտ է վերջ դնել բոլոր ապստամբություններին և վերահաստատել կապ Ձեզ հետ: Եթե ցանկանում եք ունենալ բարեկամական հարաբերություն և կապ մեզ հետ՝ հայտնեցեք գրաբերով: Շուշի-Գորիսյան հեռագրային կապը կարող են վերականգնել տալ:

Գերագույն գինվորական հրամանատարության կողմից լիազորված են Ձեզ հետ մտքերի փոխանակություն ունենալ:

Շուշի քաղաքի և նրա շրջակայքի կայազորի պետ՝ *Վայցեխուսկի*
Չինվորական կոմիսար՝ *Ս. Պոստեչին*

Իսկականի հետ ճիշտ է՝ գինվորական քննիչ (ստորագրություն) ¹

¹ Թարգմանություն ռուսերենից:

Նույն ժամանակ 84-րդ բրիգադայի հրամանատար Սեմյոնովը շտապում է Ջաբուղից՝ Դրոյի հունվարի 21-ին և Շուշու կայազորի պետի հունվարի 22-ին գրության հետ միասին իր առանձին պաշտոնական թուղթն ուղղել Ջանգեզուրի կառավարության՝ կամենալով ցույց տալ, որ ինքը պաշտպան է հանդիսանալու Խորհրդային Հայաստանի աշխատավորության, որ զուր են այլևս ապստամբների բոլոր ջանքերը, և թե մի ելք է միայն մնում՝ սեղմել այն ձեռքը, որ մինչև այժմ պարզած է մնացել օդի մեջ:

ԻՆՔՆԱԿԱՐ ՁԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԿԱՈՒՎԱՐՈՒԹՅԱՆ

22-ին հունվարի 1921թ.

Ուղք դնելով Հայաստանի տերիտորիան կարմիր բանակն ունեցել է միմիայն մի նպատակ՝ Հայաստանի աշխատավորության ազատագրումը կապիտալիզմի չարանենգ ճնշումից, արմատախիլ անել այն ազգայնական թշնամությունը, որը հիմք է ծառայել բազմիցս Հայաստանի գլխին եկած արհավիրքների:

Մենք միայն մի նպատակ ունենք՝ աշխարհի բոլոր բարիքները աշխատավորությանը, այդ նպատակին է ձգտում մեր ամբողջ հեղափոխությունը:

Մեր անցած ուղին վկայում է, որ կարմիր բանակը ոչ մի տեղ մի քայլ անգամ չի շեղվել իր դավանած սկզբունքներից: Կարմիր բանակը հիշելով իր սրբազան պարտականությունն ամբողջ աշխարհի աշխատավորության ազատագրման գործի վերաբերմամբ՝ մտնելով Հայաստան՝ պաշտպան է հանդիսանում Հայաստանի ճնշված ժողովրդին:

Սակայն համաշխարհային կապիտալիզմն այստեղ ևս ցուցադրել է իր հափշտակիչ դիտավորություններն և արգելք հանդիսացել այն ընթացքին, որ պատմականորեն պիտի կատարվի: Հայաստանի տարաբախտ որդուն բարեկամաբար պարզած ձեռքը մնաց օդի մեջ կախված և նրա եղբայրական ողջույնն ազգայնական տառապանք կուրացած ու մութ տարրի դրդմամբ Ջանգեզուրի և Ղարաբաղի ժողովուրդը կատարեց ոճրագործություն՝ զենք բարձրացնելով իր աշխատավոր եղբոր դեմ և թափվեց նրանց արյունը, որոնք կարող կլինեին հանգիստ կերպով իրանց լուսավոր ապագան ստեղծել: Այն օրից, երբ Հայաստանում հաստատվեց սովետական իշխանություն՝ Ջանգեզուրում ու Ղարաբաղում գյուղացիության ու բանվորության արյունը թափելն ավելի քան ոճրագործություն է:

Հետևելով իմ դավանած գաղափարներին՝ ես առաջարկում եմ Ձեզ դադարեցնել ամեն տեսակի ռազմական գործողություններ, կապ հաստատել մեզ հետ և փոխադարձաբար գտնել ընդհանուր լեզու:

Ես համոզված եմ, որ մեր բարիդրացիական հարաբերությունները կամրապնդվեն, որ կոպտարի ոչնչացումը նրանց, ովքեր ցանկանում են դիմել իրանց ապագա խաղաղ ու շինարարական կյանքին:

Ուղք բրիգադայի հրամանատար՝ *Սեմյոնով*
Ուղք բրիգադայի զինվորական կոմիսար՝ *Ս. Իվանով*

Սպարապետ Նժդեհն՝ ինչպես նաև Ջանգեզուրի գյուղացիությունը, միանգամայն իրազեկ էին Հայաստանի շուրջը կատարված դեպքերին, գիտեին նաև, թե ի՞նչ դավերի, ի՞նչ մեքենայության զոհ է գնացել այդ դժբախտ երկիրը, որ ի վերջո ստիպված է եղել կառավարության ղեկը հանձնել կոմունիստ կուսակցության, բայց այդ բոլորը չէ կարողացել ընկճել Սպարապետի և ապստամբ գյուղացիության կամքը, չէ իջեցրել նրանց սրտի կորովը: Ի մոտո և ավելի արժանահավատ աղբյուրից տեղեկություն ստանալով, թե ինչպես Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Լեգրանը և հայ կոմունիստները դավաճանելով իրանց պաշտոնական հայտարարության՝ դժոխքի են վերածել այդ երկիրը, սոսկալի հալածանք բարձրացրել իրանց քաղաքական հակառակորդների դեմ և բանտերը լցրել անմեղ զոհերով, որոնց մասին կամ իրազեկ չէ և կամ գիտությամբ լռում է կարմիր բանակի հրամանատարությունը, Սպարապետ Նժդեհն անհրաժեշտ է համարում 1921թ. հունվարի 25-ին առանձին գրությամբ հանուն 11-րդ բանակի հրամանատարի, նրանց բազմիցս առաջարկած հաշտության մասին իր վերջնական խոսքն ասել և ապա ցույց տալ Խորհրդային Հայաստանի ներկա սոսկալի դրությունը և կշտամբանքով նրանց երեսուրդ տալ իրանց խոստումների և կատարածի կատարյալ հակասությունը:

11-ՐԴ ԲԱՆԱԿԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐԻՆ

Ձեր նամակով Դուք խնդրում եք, որ մենք Ձեզ հետ հաստատենք բարեկամական հարաբերություններ: Ես սկզբունքով հակառակ չեմ այդ առաջարկին, սակայն ներկա հանգամանքներում հաստատել անկեղծ բարեկամական հարաբերություններ միանգամայն համարում եմ աննպատակահարմար՝ համոզված լինելով, որ այդ հանգամանքը դրական և ցանկալի հետևանքներ չպիտի ունենա: Դժբախտ Հայաստանում տեղի ունեցող այժմյան Ձեր բարձր հրամանատարության և Հայաստանի կոմունիստական կենտրոնական կոմիտեի գործունեությունը գալիս է ապացուցելու և խախտելու իմ հավատն ու վստահությունը դեպի Ձեր առաջարկն ու անկեղծությունը:

¹ Թարգմանություն ռուսերենից:

Ինչպես ինձ, նույնպես և Ձեզ համար գաղտնիք չէ, որ շնորհիվ Ձեր բարձր հրամանատարության վարած քաղաքականության Հայաստանը դարձավ սոսկումնների և արյան թատերաբեմ: Ձեր բարձր հրամանատարության թելադրանքով էր, որ քեմալիստները գրավեցին Սարիղամիշը, Կաղզվանը, Դարսը, Ալեքսանդրապոլը և Իզդիբը, տընտեսապես քայքայեցին և սոցիալապես մեռցրին այդ ծաղկած երկիրը և ժողովրդին բռնակիր անասուններ դարձնելով՝ նոցա իսկ մեջքով ռազմամթերքն ու հարստությունը փոխադրեցին Տաճկաստանի խորքերը:

Հայաստանը աշխարհագրական իր դիրքով գտնվելով այն մեծ ճանապարհի վրա, որով միանում է Եվրոպան Ասիայի հետ՝ շարունակ ենթակա է եղել բարբարոսների ապստամբության և դժբախտ աշխատավոր հայ ժողովուրդը հազարավոր զոհեր է տվել վանդալների այդ ասպատակության ժամանակ, որոնք արշավել են Արևմուտքից և Արևելքից:

Այժմ պատմությունը կրկնվում է նույնությամբ, միայն այն տարբերությամբ, որ այժմ հայությունը գլխատվում է սոցիալիզմի դիմակի տակ և ինչպես ինձ, նույնպես և Ձեզ համար գաղտնիք չէ, որ Հայաստանի այն մասերում, որոնք գրավված չեն տաճիկներով և գտնվում են խորհրդային իշխանության ներքո՝ ստեղծված է այնպիսի կացություն, որ սպառնում է հայ գյուղացիության ֆիզիկական գոյության և, որ ամենագլխավորն է՝ գլխատվում, սպանվում է ժողովրդի կենդանի խոսքը:

Հարյուրներով հայ հեղափոխական դեմոկրատիայի ներկայացուցիչները բանտարկվում են, զնդակահարվում և աքսորվում են՝ ուր հայտնի չէ: Այդ բանում ես տեսնում եմ խորհրդային իշխանության ղեկավար շրջանների ակնհայտ նենգամիտ միտումները՝ գլխատել Հայաստանի աշխատավոր գյուղացիությունը և մեռցնել նորա անկեղծ հեղափոխական-սոցիալիստական միտքը: Այն պայքարը, որ այժմ մղվում է Հայաստանում՝ նա դասակարգային բնույթ չէ կրում և բուլշևիկները՝ մանավանդ հայ բուլշևիկները, միմիայն տիրապետելու տենչանքով բռնված՝ ձգտում են հեռացնել ասպարեզից մյուս սոցիալիստական կուսակցություններին, որպիսիք են՝ դաշնակցականները, էսերները, մենշևիկները և այլն:

Միք մոռանա, որ այն բարձր գաղափարների, սոցիալիզմի իրականացումը, որը դուք այժմ կեղծ ճանապարհով եք տանում, վերջ ի վերջո պիտի իր գաղափարական պայքարով իրականացնի այն հեղափոխական դեմոկրատիան, որոնց այժմ Դուք հետապնդում և գլխատում եք: Միք մոռանա, որ Ձեր կուսակցական հայ աշխատավորների մեծագույն մասն իրենց հեղափոխական դաստիարակությունն ու միտքը ստացել է մեզանից, մեր միջից, որ հեղափոխական մտքի այբուբենը ստացել են դաշնակցությունից, որը տասնյակ տարիների ընթացքում պաշտպանել է Արևելքի աշխատավոր գյուղացի-

ության շահերը և շնորհիվ այդ կուսակցությանն էր, որ առաջ եկավ հեղափոխություն թե Թուրքիայում և թե Պարսկաստանում:

Այժմ այդ կուսակցության լավագույն գործիչները, որոնք անիծյալ բռնակալության օրերում հյուծվում էին բանտերում և հեռավոր Սիբիրի տունդրաներում, կանդալները¹ մաշում՝ այժմ նոքա բանտարկվում են և հրացանազարկ են լինում Ձեր կողմից: Այսպիսի պայմաններում խոսել բարեկամական հարաբերությունների մասին՝ ավելի քան միամտություն է:

Անկեղծ բարեկամական հարաբերություն մեր մեջ կարող է ստեղծվել այն դեպքում, երբ հայ մտավորականությունը կազատվի բանտերից, երբ կղաղարեք նրան հալածելուց, երբ Ձեր բարձր հրամանատարությունը իրական և կտրուկ միջոցներ ձեռք կառնի մաքրել այն հողամասերը, որոնք գրավված են քեմալականներից և վերջապես երբ կղաղարեք Ձանգեզուր ուղարկել զանազան մութ անձնավորություններ «գաղտնի» և շտապ գործերով, ինչպես այդ անում է 11-րդ բանակի ռեգիստրացիայի բաժինը:²

Երբ ես կհամոզվեմ, որ Դուք կսկսեք իրականացնել Ձանգեզուրի աշխատավոր գյուղացիության ցանկությունները, որի հավաքական կամքը արտահայտում են ես, երբ ես կհամոզվեմ, որ Դուք համծինս հայ հեղափոխական դեմոկրատիայի տեսնում եք ոչ թե Ձեր թշնամուն, այլ նրանց, որոնք կոչված են շարունակել ընդհանուր հեղափոխական գործը՝ այն ժամանակ միայն ես կարող եմ հավատալ Ձեր անկեղծությանը և Ձեր մեկնած ձեռքը չի կախվի օդում: Իմացեք և հիշեք, որ ես և Ձանգեզուրի ժողովուրդը, որն ինձ է հանձնել իր բախտը, ներկայացնում է իրենից մի պատկառելի իրական ուժ, որը, ինչպես ես առաջ էլ գրել եմ՝ մի օր Ձեզ պետք պիտի գա:

Ձանգեզուրի կարմիր բանակի օգտակար գործունեության մասին թույլ տվեք կասկածել, որովհետև Դուք ևս լավ գիտեք, Ձանգեզուրի աշխատավոր գյուղացիության պաշտպանության և մարդասիրության ամենատարրական օրենքներն անգամ ոտնահարված են՝ տնտեսապես քայքայված Ձանգեզուրում գտնված կարմիր բանակի կողմից: Կրկնում եմ, որ ինչպես մինչև բուլշևիկների գալը՝ նույնպես և այժմ, ես բացառապես զբաղված եմ հայ աշխատավոր ժողովրդի ֆիզիկական գոյության և նրա հեղափոխական սոցիալիստական գաղափարների պաշտպանության հոգսով:

Երբ գործով ապացուցեք, որ Դուք միանգամայն թշնամի չեք դժբախտ հայ ժողովրդին, որն ապրում է Արևելքի և Արևմուտքի մեծ ճանապարհի վրա, այն ժամանակ միայն կարելի է բարեկամական փոխհարաբերություն ստեղծել մեր և Ձեր միջև:

¹ Շղթաներ – ռուսերեն: «Հայրենիք» Ակումբ:

² Սա հետախուզական բաժինն է: «Հայրենիք» Ակումբ:

Իմ կոնկրետ ցանկություններն են.

1. Երբ Դուք ազատեք բանտերից Հայաստանի հեղափոխական-սոցիալիստական կուսակցությունների անդամներին:

2. Մաքրեք քեմալականներից այն հողամասերը, որոնք գրաված են նրանց կողմից:

3. Հրաժարվեք Ջանգեզուրում գաղտնի, ստորերկրյա աշխատանք կատարելուց, այն ժամանակ միայն կարելի է ստեղծել բարեկամական հարաբերություններ՝ Ինքնավար Սյունիքի և խորհրդային իշխանության միջև:

Սպարապետ Սյունիքի և Գողթանի *Նժդեհ*

25-ին հունվարի 1921թ.

Գորիս

Այս պաշտոնական գրությունն արձագանքն է հանդիսանում այն ուժեղ բողոքի, որ անդադար հնչվում էր մայր Հայաստանի բանտերում բոլշևիկների ձեռքով կալանավորված հարյուրավոր ինտելիգենտ ուժերի, զինվորության և Ռուսաստան աքսորված հայրենիքի համար իրանց կյանքը չխնայող սպայության կողմից: Ազատ էր մնացել միայն Լեռնա-Հայաստանի գյուղացիությունն իր Սպարապետի հետ, որն իրան իրավունք է համարում ամենայն արժանապատվությամբ իր հայրենիքի և նրա տանջվող ժողովրդի դատը պաշտպանել՝ ընդդեմ սոցիալիզմի անվան տակ թաքնված նոր աշխարհակալների:

Ռուսաց 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունն իբր թե մի քանի թյուրիմացություններ պարզելու համար Սպարապետ Նժդեհի այդ գրությանն հետևյալ պատասխանն է գրում.

ՔԱՂԱՔԱՑԻ ՆԺԴԵՅ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱՑԻ ՄԻՆԱՍՅԱՆ¹

Բրիգադայի հրամանատարն ի պատասխան իր դիմումին (իր նախաձեռնությամբ) Ձեզմից ստացած պատասխանն ինձ հանձնեց՝ հաղորդելով ինձ Ձեր դեկլարացիայի բովանդակությունը: 11-րդ բանակի հեղափոխական զինվորական խորհրդի և սովետական զերագույն իշխանության կողմից ես լիազորված եմ պատասխանելու Ձեզ:

Ձեր նամակներից ես եզրակացնում եմ, որ դուք մի քանի խնդիրների նկատմամբ թյուրիմացության մեջ եք ընկել: Եթե դուք մեղադրելով մեզ տաճիկների արշավանքին օժանդակելու (և մինչև իսկ նախաձեռնության) և իրանց կողմից Դարսն և Ալեքսանդրապոլը

գրավելու խնդրում այդ հանգամանքը ծառայեցնում եք ոչ թե միայն պրոպագանդայի միջոց, այլև դա Ձեր համոզմունքն է կազմում՝ այդ դեպքում են պետք է պարզ ու որոշ ասեմ, որ Դուք թյուրիմացության մեջ եք: Այն օրվանից, երբ Անդրկովկաս են մտել Սովետական Ռուսաստանի զորքերը՝ մենք մեզ համար իբրև օրենք ենք ընդունել, որ ոչ մի քաղաքական և դասակարգային հանգամանք չպետք է մեզ մղե խորացնելու ազգայնական թշնամությունը: Այդ խնդրի մեջ մեր հետևողական լինելը Դուք կարող եք նկատել Գանձակի և Ջաքաթալայի ապստամբության վերաբերյալ գործում, Հայաստանի նախկին կառավարության զորքերի հետ ունեցած մեր կռիվներում, որտեղ մենք Անդրկովկասի աշխատավոր մասսաների ստրկացման կռիվ անմիջական ժանրությունը վերցրինք մեզ վրա, ամեն կերպ խուսափելով կռիվն ազգայնական բնույթ տալուց: Նամանավանդ հայերի վերաբերմամբ մենք զգույշ ենք եղել, գիտակցելով, թե որքան տառապանք է կրել այդ ժողովուրդը: Մինչև անգամ ամենապարզ հաշիվը պետք է մեզ ստիպեր զգուշությամբ վերաբերվելու հայ ժողովրդին, որովհետև մենք չենք մոռանում, թե որքան խորն է նրա համակրանքը դեպի սովետական հեղափոխությունը և որ ամեն տեսակ պարագաներ ստիպում են այդ ժողովրդին հակվելու դեպի ռուսական օրինատացիան: Մեր զորքերի մուտքը Հայաստան նպատակ է ունեցել Սովետական Հայաստանը պաշտպանել վերջնական անկումից և տաճիկների հետագա առաջխաղացման առաջն առնել և Դուք տեսնում եք, որ այդ գործում մենք հաջողություն ունեցանք. կարմիր զորամասերի ներկայությունը միայն ստիպեց տաճիկներին կանգ առնել ներկա սահմանագծի վրա, որ ավելի բարվոք է, քան այն, որը գծել էին տեղի տվող դաշնակները:

Մենք շտապեցինք կրճատելու տաճիկների ազդեցության շրջանը և Մոսկվայի ռուս-տաճիկական կոնֆերենցիայի նախապայմաններից մեկն ևս այն է, որ (տաճիկները) մաքրեն Ալեքսանդրապոլի շրջանը և բանակցության պայմաններից մեկն ևս Դարսի շրջանի մաքրումն է: Ինձ հայտնի չէ, թե ինչով վերջացան այդ բանակցությունները, բայց մի բան մեզ համար կասկածից դուրս է, որ Ձեր շարժումը խորհրդային Հայաստանի դիրքը՝ իր տերիտորիան պաշտպանելու խնդրում խիստ կթուլացնե Ձեր նկարագրած տմարդի գործերը, որ թույլ են տվել իրանց (տաճիկները) գրաված վայրերում, Ձեզ ինքներիդ պիտի ստիպեր զորավիճ հանդիսանալու խորհրդային Հայաստանին և նրա բռնած դիրքին և ոչ թե հարված հասցնել նրա թիկունքին:

Ձեր մյուս մեղադրանքը՝ մեր զորամասերի Հայաստանի սահմաններում ցույց տված անբարեհույս վարքի ու բարքի մասին նմանապես պարզ չէ: Համոզված կարող եմ ասել, որ մեր կարմիր զորամասերի վրա անմիջապես այդ մեղադրանքը չի կարելի բարդել, որովհետև մենք ունենք մի շարք փաստեր Անդրկովկասում և մասնավորապես այս րոպեիս Հայաստանում նրանց ցույց տված անբասիր

¹ Տեր-Մինասյանն այդ ժամանակ վարում էր Ինքնավար Սյունիքի կառավարության նախագահի պաշտոնը:

վարք ու բարքի մասին: Ձանգեզուրում, հիրավի, տեղի է ունեցել մի ամոթալի դեպք, որի նկատմամբ մենք մեզ չենք գովում, և որը մենք իր ժամանակին աշխատել ենք լիկվիդացիայի ենթարկել: Խոսքս տաճկական զնդի մասին է, որ մենք ուղարկել ենք Ձանգեզուրով Քեմալի մոտ: Այդ ժամանակ ուրիշ ճանապարհ չկար: Գնդին կարգադրված է եղել անցնել Նախիջևան: ամեն մեկի համար ակնբախ է, որ այդ զնդի ներկայությունը տաճկական զորամասերի մեջ անհրաժեշտ է եղել նրանց մինիմալ հեղափոխական լինելը հաստատելու համար: Ո՞վ կարող էր ենթադրել, որ տեղի կունենան դժբախտ դեպքեր կամ թյուրիմացություններ, որ թե ազգաբնակչությունը և թե այդ զունդը միմյանց դեմ զենք կբարձրացնեն, այն էլ կարմիր զորքի անվան տակ: Որ մենք վճռականորեն լիկվիդացիայի ենթարկեցինք այդ դիպվածը՝ դրա ապացույցը կարող է ծառայել դիվիզիայի պետի հեռացումն իր պաշտոնից, որն այդ գործում ցույց է տվել դանդաղ կոտորություն: Ուրիշ որևէ գործում թերևս լուրջ մեղադրանք բարդել մեզ վրա չի կարելի: Դե լավ, Դուք չեք կամենում մեզ հետ որևէ գործ ունենալ, իսկ ո՞վ կօգնե Ձեզ գյուղացիությանն ազատելու ֆիզիկական կործանումից (Դուք ինքներդ թույլ եք): Անտանտա՞ն, նրա գործակալ Վրաստա՞նը: Ես նոր միայն վերադարձաւ Լոռվա չեզոք գոտուց և եթե կամենում եք կուղարկեմ Ձեզ մոտ մի զույգ գյուղացիների, որոնք Ձեզ կպատմեն, թե ինչ է կատարվում այնտեղ՝ տաճկական սարսափները կարող են շառագունվել այնտեղ կատարվածների մոտ:

Ի վերջո դառնում եմ հալածանքի խնդրին: Եիշտն ասած, Դուք տգեղ կերպով չափազանցում եք: Ինձ հայտնի չէ հրացանագարկության և ոչ մի դեպք: ընդհակառակն, երեկ ուղիղ հեռագրաթելով Բաքվի հետ խոսելու ժամանակ ինձ հայտնեցին, որ Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը հայտարարել է կատարյալ քաղաքական ամնիստիա: Ես կարող էի նաև հիշել Ձեզ մի շարք նախկին կառավարության առաջնորդների, որոնց Խորհրդային Հայաստանի կառավարության որոշմամբ մեր զորամասերի կողմից թույլ են տրվել անցնել արտասահման: Ի վերջո ինչ վերաբերում է Ձանգեզուրի շրջանի ներկա գործիչներին՝ ես լիազորված եմ հայտնելու Ձեզ, որ Հայաստանի Խորհրդային կառավարությունը և բարձր հրամանատարությունն երաշխավորում են Ձեզ կատարյալ և անպայման անձեռնմխելիություն, եթե Դուք Ձեր հոժար կամքով կիրառարվեք Խորհրդային Հայաստանի գոյության հիմքը խախտելուց:

Գրում եմ Ձեզ հավատացած լինելով, որ Դուք կիրառարվեք աննպատակ և անհույս կռվից, որովհետև թե ինձ և թե Ձեզ բավականաչափ պարզ հայտնի է, որ ոչ թե միայն սոցիալիստները, այլև Հայաստանի բուրժուա-նացիոնալիստները, եթե նոքա առաջնորդվում են այն ցանկությամբ, թե պետք է պաշտպանել և ամրապնդել հայ ժողովուրդը, պատմականորեն պիտի միանան Խորհրդային Ռուսաստանին և Խորհրդային Ադրբեջանին, որովհետև միակ այդ շարկապունն է

(բլուկ), որը կարող է հիմնավոր ապահովել խաղաղությունն և տնտեսական առաջադիմությունն Անդրկովկասում: Եթե մենք համառորեն ամեն անգամ ձեռք ենք մեկնում Ձեզ՝ դա ապացուցում է միայն այն փաստը, որ մենք համոզված ենք, թե Ձեր շարժումները ոչ մի հիմք չունեն և միայն ցույց է տալիս մեր ազնիվ ցանկությունը վերջ տալու արյունահեղության, քանի որ Ձեզ ևս շատ պարզ հայտնի է, որ եթե կարմիր բանակը չունենար էլ 11-րդ զորաբանակը, Ադրբեջանի և Հայաստանի զորամասերը, բավական կլինի մի աննշան զորաճակատից մի դիվիզիայի շարտել՝ զենքի ուժով վճռելու խնդիրը և դա մեզ համար ոչ մի դժվարություն չէ ներկայացնում: Մենք ազնվաբար ցանկանում ենք առանց արյունահեղության վերջ դնել այդ պատմական ոչնչության: Եթե ես իմ սույն նամակով Ձեզ հետաքրքրող բոլոր հարցերը չեմ շոշափել, այլև Ձանգեզուրն Խորհրդային Հայաստանի հետ միացնելու պայմաններն ճշմարտությամբ զօնելու համար՝ խնդրում եմ Ձեզանից որևէ մեկին ուղարկել Շուշի, ուր ես կսպասեմ Ձեր գալստյան: Ինքնստիճեյան հասկանալի է, որ ես 11-րդ զորաբանակի պատվով երաշխավորում եմ եկող ընկերին կատարյալ անձեռնմխելիություն և հետ դարձնել Գորիս:

11-րդ զորաբանակի Ձինվորա-հեղափոխական խորհրդի անդամ
(ստորագրություն)

15-ին փետրվարի 1921թ.
Կնիք

Յ. Գ. Ձեր ուշադրությունն եմ դարձնում այն անհանդուրժելի վերաբերմունքի վրա, որ ցույց են տվել մեր պարլամենտորներին: Կարմիր զինվորներին հարցուփորձ են արել սպառնալիքի ազդեցության տակ Տեղի իջևանատեղում, մեկից էլ վերցրել են նրա ոտի փաթաթանները:

11-րդ զորաբանակի զինվորա-հեղափոխական խորհրդի լիազորված անդամի այդ գրության նպատակն ակնհայտնի պարզ է. նա կամենում է ապացուցել այն, ինչ որ իրականության մեջ գոյություն չէ ունեցել՝ գրաված հողամասերից ոչ մի քայլ նոքա տաճիկներին հետ չդարձրին, Ալեքսանդրապոլի և Ալազյազի շրջանի չեզոք գոտու հայ գյուղերն ենթակա մնացին ասկյարների և քրդերի ավերածության, թալանի ու կոտորածի, և այդ բոլորը կատարվում էր ռուսական կարմիր զորքերի աչքի առաջ:

Բաքվից կարմիրների լիազորված անդամի հեռագրով ստացած տեղեկությունը միանգամայն զուրկ է ճշմարտությունից, որովհետև մինչև փետրվարի 15-ն արդեն բանտարկված էին Հայաստանի բոլոր ականավոր գործիչներն ու աչքի ընկնող սպաները և գնդակահարված

կամ կացնով սպանված 22 հոգի, որոնց անուններն Երևանի կոմունիստները թռուցիկով հայտարարեցին դեռ փետրվարի 14-ին, իսկ այդ բոլորին կատարելապես իրազեկ էր Սպարապետ Նժդեհը, որը հայ գյուղացիության համար ոչ մի դրական օգուտ չսպասելով ունայն գրագրություններից ու բոլշևիկների առաջարկած հաշտության պայմանից՝ 1921թ. փետրվարի 24-ին, ի պատասխան նոցա վերջին գրության, հետևյալ խիստ ուժեղ պաշտոնական թուղթն է ուղղում.

ԲԱՑ ՆԱՄԱԿ

11-ՐԴ ԿԱՐՄԻ ԲԱՆԱԿԻ ՉՈՐԱՅԱՐԱՄԱՆԱՏԱՐԻՆ, ԲԱՔՎՈՒՄ

Մոռանանք, մի վայրկյան մոռանանք, որ մենք կովող կողմեր ենք:

Մոռանանք, որ այն Դուք էիք, որ խաբելով ավարի ու ավերածության մատնեցիք ըմբոստ ու ազատասեր Ղարաբաղը, Սյունիքն ու Վայոց-Ձորը, սոցիալական քայքայումի հետ անաստվածորեն առաջ տարաք այդ լեռնաշխարհը լցնող ժողովրդի գլխատման տխուր գործը:

Մոռանանք և այն, որ Դուք էիք, Դուք, որ արհամարհելով հեղափոխական էթիկայի ամենատարրական պահանջները՝ զինակցելով արևելքի գերագանցորեն ռեակցիոն, կոլտուրավեր ու հայաջինջ ուժերի հետ՝ երեկվա Չանրապետական Չայաստանը Քեմալստան դարձրիք:

Մոռանանք նաև այն, որ Ձեր հայ աշխատավորության հասցրած չարիքից ու հայահալած և հակահեղափոխական քաղաքականությունից խթանված Սյունյաց, Արցախի ու Վայոց-Ձորի ռազմական ուժերը մի գիշեր իջան լեռներից ու մաքրեցին իրանց երկիրը, աշխարհի չորս կամիներին տալով Ձեր բարբարոս զորամասերը:

Մոռանանք այդ բոլորը, չնայած՝ որ պատմությունն ու Ձեր ձեռքով խաչված հայ ժողովուրդն երբեք չի մոռանա. մոռանանք, կրկնում են, և խոսենք որպես երկու օբյեկտիվ կողմեր:

Սկսում են, լսե՛ք:

Ձեր վերջին նամակի մեջ Դուք առաջարկում եք ինձ բարեկամանալ Սովետական Չայաստանի կառավարության հետ և միամտորեն հարց եք տալիս՝ թե ում վրա են դրել հույսս:

Սովետական Չայաստան չկա: Կա քաղաքականապես բռնաբարված Երևան անունով մի քաղաք և մեկ ու կես տասնյակ գյուղեր՝ այսինքն տերիտորիալ մի արևուրդ:

Ձեր դավադրությամբ Չայաստան երկիրը դարձավ Քեմալստան: Միամիտ չլինենք ենթադրելու, որ Մոսկվայի Ձեր վերջին կոնֆերանսը մուկ չի ծնելու: Ձեր ցանկությամբ տաճիկները մտան Չայաստան, սակայն Ձեր հրամանով նրանք չպիտի հեռանան և խոստովանենք, որ

եթե քեմալիստները քաղաքական հնարավորություն ունենան շարժվելու դեպ Երևան, Ձեր՝ միայն թալանի մեջ մարզված և Ղարաբաղում կին ու երեխաներ կտորբելու գործում մասնագիտացած զորքերը չեն, որ պիտ պաշտպանեն Ձեր ձեռքով գլխատված ու զինաթափ եղած հայ աշխատավորությունը: Չգիտեմ, նման պայմաններում արևուրդային Սովետական Չայաստանի հետ բարեկամանալը միտք կունենա: Թվում է, որ իմ՝ Երևանի կառավարության հետ բարեկամանալուց կշահի միայն Ձեր երեկվա «բարեկամ», այսօրվա «թշնամի» Քեմալը, որովհետև հայ զինվորն անմարտունակ, փալաս է դառնում, երբ անգամ ձևականորեն դառնում է կամ կոչվում կարմիր, բոլշևիկյան, սովետական: Ձեր հարցին, թե ո՞ւմ վրա են դրել հույսս՝ Անտանտայի, թե Վրաստանի, պատասխանում են՝ միայն իմ ազատասեր ժողովրդի հաղթական ռազմունակության, իմ երկրի բարձր լեռների և իմ պաշտպանած Արդար Դատի վրա:

Ուժեղը նա չէ, որ ուտող բերաններ, երկտանի մեքենաներ, թալանչիներ կամ թնդանոթներ ու արձիճ շատ ունի, բայց սիրտ ու հոգի չունի և սրբություններ չէ ճանաչում:

Ուժեղը նա չէ, որն ոչնչով չէ տարբերվում կարմիր ցարերից, սուլթաններից, որը խաբեբայությամբ դրախտ և հազար ու մի բարիքներ բերելու խոստումներով մտնում է մի երկիր, թալանում, սոցիալապես գլխատում, ապստամբության մղում ժողովրդին և թողնում, փախչում...

Ուժեղը նա չէ, որ ամբողջ բրիգադաներով հարձակվում է Շիվանի-Չոր անունով մի գյուղի վրա և քառասուն օր անընդիստ թնդանոթներից և գնդացիներից արձիճ ու կրակ է թափում հարյուրի հասնող ապստամբների գլխին և նահանջելուց առաջ ասպետություն չի ունենում ծունկի գալու ապստամբներ դիրքերի առաջ և ասելու. «Փա՛ռք Ձեզ, ապստամբներ, որ այդպես կովել և ձեր երկիրն ու մարդկային իրավունքները պաշտպանել գիտեք»:

Ուժեղը նա չէ, որի ուժերի ավանգարդը կազմում են կարմիր սուտը, խաբեբայությունն ու պրոպակադան, որը չգիտե, որ գերմանական զրահապատ բռունցքը ջարդ ու փշուր դառավ, զինաթափ եղավ բելգիական տրագիկ և հերոսական հոգու առաջ:

Ուժեղը նա չէ, որ հանուն իր աննշան հաջողությունների, իր Պյուռոսյան հաղթությունների դաշնակցում է անգամ սատանայի հետ, որը լինելով Նապոլեոնի խեղանկարը՝ Մաքիավելին է իսկական:

Ուժեղը նա չէ, որը կազմակերպված մեծ թալանն ու մեծագույն ոճիրն անվանում է Ռուսական Մեծ Չեղափոխություն, որը խելագար հալածանք ու տեռոր է հարուցել անգամ սոցիալիստական ինտելիգենցիայի դեմ, որն առանց անոթի ու խղճի խայթի ամենավուզար-

քրեական գործիչներին, ինչպիսիք են սադիստ Աթարբեկյանն ու *Ковкодав*¹ Ավիսը՝ անվանում է ռուսական Մարաթ:²

Ուժեղը նա չէ, որը օրական յոթն անգամ վերև ու ներքև թքել գիտե, բայց կրծքի վրա,³ գրպանի խորքում ռուսական խաչն ու Տիրամոր պատկերն ունի:

Ուժեղը նա չէ, որի հաղթությունները ռազմական լինելով՝ բարոյական չեն:

Դուք չգիտեք, թե ո՞վ, ինչպե՞ս և ինչո՞վ է հաղթում:

Լսե՛ք, ասեմ:

Գիշեր է: Մի քանի զինվորներ Գորիսի մի այգում սուր խրամատաշինական գործիքներով փոսեր են փորում: Գերեզմանները պատրաստ են: Ահա՛, բանտի դռներից դուրս նետեցին երկու ակամավոր սոցիալիստների: Դատապարտվածները գիտեն, որ իրենց տանում են հողին հանձնելու, բայց չգիտեին, որ պիտ մորթվեն: Մոտեցրին փոսերին: Մի քանի սրեր բարձրացան մթության մեջ ու իջան: Սոցիալիստներից մեկը գլխատված էր, իսկ մյուսի ծախ թևը կտրված:

- Արիկանե՛ր, սպանե՛ք, կտրե՛ք մյուս թևս էլ, բայց գիտցե՛ք, որ դուք ձեզ էք սպանում: Ցարն էլ ձեզ պես վարվեց ժողովրդի պաշտպանների հետ, ու մեռավ բռնաբար:

- Արիկանե՛ր, մարդասպաններ,- վերջին անգամ գոռաց Շիրինն ու սրերի ծանր հարվածներից գլորվեց փոսը:

- Արիկանե՛ր, մարդասպաններ,- վախվիսելով ու կամացուկ կրկնեց խաբված ժողովուրդն ու սեղմեց բռունցքը:

* * *

Կռիվ էր: Չերոնք՝ միացած հալիլ փաշայի թաբուրներին, թնդանոթների ու գնդացիների հետ կախվել էին Ալանգյազից Կարճևան գյուղի վրա: Երրորդ օրն էր, ինչ ապստամբները հեզմում էին թշնամու բոլոր ճիգերն ու փորձերը և առատ հունձ անում:

Չուր չկար, ծարավ էինք: Կարճևանցի հայ կինը՝ կուժը լիքը սառը ջրով բարձրանում էր մեր դիրքերը: Թշնամին նկատելով՝ գնդացիության կրակ բացեց նրա վրա: Հարյուրավոր գնդացիներից մեկը փշրեց հայ կնոջ կուժը: Կինը նորից իջավ Արաքսի ափը, վերցրեց մի ուրիշ կուժ, լցրեց ջրով ու շարժվեց դեպ մեր դիրքերը: Էլի նա ընկավ կրակի տակ, թեթև վիրավորվեց ու կորցրեց իր կուժը: Հավատացած

¹ Կատու խեղդող – ռուսերեն: «Հայրենիք» Ակունք:

² Մառատը 1789թ. ֆրանսիական հեղափոխության դաժանությամբ հայտնի առաջնորդներից էր: «Հայրենիք» Ակունք:

³ Ինձ մոտ գերի բռնված հազարավոր ռուս կարմիր զինվորներ ցույց են տվել ինձ իրենց վզից կախած խաչը և ծոցերում ունեցած Տիրամոր պատկերը (ծանոթություն՝ Ապարապետ Նժդեհի):

էինք, որ նա այլևս չի վերադառնա, բայց մի քիչ անց, նորից պաշտելի հերոսուհին՝ կուժն ուսին, բարձրացավ սարը:

Վիրավորված հայ կնոջ ներկայությունը կրակով ու վրեժով լցրեց ապստամբների հոգիները: Կես ժամ անց՝ թշնամին մեր սարերից կրկնակոխ փախչում էր:

Ահա՛, իմ ուժը:

* * *

Կուրոչկինը իր հեծելազորով եկել, պաշարել էր Երիցվանիկ գյուղը: Հրամայված էր ցերեկը չպատասխանել թշնամուն: Ապստամբները սրտատրոփ սպասում էին խավարն իջնելուն՝ իրենց հարազատ տարերքին, երբ հպարտ դափանցին թշնամու քանակի մասին հարց տալու փոխարեն՝ հարցնում է - ո՞ւր է թշնամին:

Գիշեր է: Գայլավաշտերը սպասում են ազդանշանին՝ սկսելու իրենց ուժանակային գրոհը: Լռության մեջ բարձրացավ ապստամբներից մեկի մահն արհամարհող, վտանգն անգիտակցող երգը: Վաշտերը դուրս թռան իրենց խրամատներից, լսվեց գոռ ուռռան, որին հետևեցին դիմամիտային պայթյունները:

-Сдаемся, сдаемся,-¹ գրեթե ճչաց պանիկայի² մատնված թշնամին:

Լույսը բացվեց: Մեր ձեռքն էր մնացել թշնամու ուժերի կեսից ավելին, մի քանի հարյուր հրացան ու երկու տասնյակից ավելի գնդացիներ:

Մենք այսպես շատ անգա, ԵՐԳՈՎ ենք հաղթում:

* * *

Սյունիքի երկնքի տակ, բացօթյա, հավաքված են հազարավոր կանայք քաղաքից ու գյուղերից: Միտինգ է: Խոսում է մեկը: Դիմենք Ապարապետին, եթե նա այսօր մինչև երեկո չբռնի թշնամուն Չաբուղից էլ դեն՝ մենք կհարձակվենք դեղատների վրա, մեր մեջ կբաժանենք եղած թույնը և անձնասպանությամբ վերջ կտանք մեր կյանքին, որ մեկ էլ կարմիր զինվորի կամ սև ասկյարի երեսը չտեսնենք:

Հերոսական այդ որոշումը հայտնվեց գործին:

Մութը դեռ չէր ընկել, երբ մեր սուրհանդակն ավետեց, որ ջարդված թշնամին հետ է շարժված Ավդալլար:

Ահա՛, թե ինչով և ինչպես ենք հաղում մենք:

¹ Հանձնվում ենք, հանձնվում ենք – ռուսերեն: «Հայրենիք» Ակունք:

² Խուճապ – ռուսերեն: «Հայրենիք» Ակունք:

Այսպես եկաք, խաբեցիք, թալանեցիք, ապստամբեցիք ժողովրդին ու քվեեցիք: Դուք պարտվեցիք, որովհետև պետք է պարտվեիք, որովհետև դա պատմության վճիռն է, որովհետև մարդկությունն է այդպես ցանկանում:

Դուք պարտվեցիք, որովհետև Դուք բարոյապես պարտված եք եղել հենց ձեր քանդված ու գլխատված բուն հայրենիքում՝ Ռուսաստանում, որովհետև ձեր ամեն մի քայլը, ամեն մի գործը բարոյական մի պարտություն է, էթիկական մի անձնասպանություն:

Սյունիքը հաղթեց ձեզ, որովհետև նա պետք է հաղթեր, որովհետև վարձկան զինվորականների տեղ նա ունի երկու հարյուր չափ ժողովրդական ուխտված վաշտապետներ, նույնքան Դավիթ-բեկյան գայլավաշտեր, իրեն ապաստան բարձր լեռներ, որքան բարձունք, այնքան գնդացի (միայն ձեր զորքերից խլված 200-ը), խոր ձորեր թշնամու համար գերեզման, թնդանոթներ, առատ ռազմամթերք, հազարավոր փթերով ուժանակ, ծով ատելություն դեպ իր թշնամին, ծով սեր դեպ հայրենի երկիրն ու արյունով ձեռք բերված ազատությունը, բոլոր ճակատներում անհատակ մեշոկներ, որոնք բերանբաց սպասում են մեր երկրի թշնամիներին ու զրանիտե հավատ, որ ապստամբված ժողովրդին միայն Աստված կարող է հաղթել:

Խորամանկ Մաքիավելին էլ չի օգնի Ձեզ: Ձեր լավագույն մոդեռն զենքերը՝ կարմիր սուտն, չեղած դրախտն էլ չեն փրկի Ձեզ, որովհետև այդ զենքերով միայն մի անգամ կարելի է հաջողել, հաղթել:

Ձեր մեղրամիսն անցած համարեք: Խոստացած դրախտի տեղ դժոխք, հազար ու մի բարիքների փոխարեն՝ սով, սիֆիլիս, արյուն, արցունք, կոտորած, Քենալ, Քենալստան բերիք հայ աշխատավորության համար:

Եգրելով նամակս, ավելացնում եմ. իզուր եք ենթադրում, որ ես ցանկություն ունեմ պայթեցնելու Երևանն ու մեկ ու կես տասնյակ գյուղերը, որոնց վզին զոռով է դրված սովետական լուծը, եթե Ձեր Դարաբաղում սկսած բարբարոսություններով չստիպեք ինձ անելու այդ քայլը:

Տգրություն:

Ինքնավար Սյունիքի Սպարապետ *Նժդեհ*

Գորիս, 24-ին փետրվարի 1921թ.

Դեպքերը գալիս են ապացուցելու, որ Սպարապետ Նժդեհը՝ բոլշևիկների Սյունիքում ցուցադրած գործունեության վրա հիմնված, ավելի պարզ գաղափար ունի Հայաստանի վիճակի մասին և ավելի իրազեկ է եղելության, քան կարմիրների հրամանատարությունն է կամենում ապացուցել՝ թաքցնելով ճշմարտությունը: Շնորհիվ բոլշևիկ հայ փառատենչ, ժողովրդի կյանքին միանգամայն անծանոթ և անձնական հաշիվներով առաջնորդվող գործիչների՝ 1921թ. փետրվարի 16-ին և 17-ին Հայաստանի Հանրապետության զանազան շրջաններում միմյանցից բուլդոզի անկախ սկսվում են ժողովրդական ապստամբություններ, որոնց առիթ է ծառայում բոլշևիկների երկու և կես ամսվա իշխանության ժամանակամիջոցում կատարած տնտեսական ավերը, քաղաքական կույր հալածանքը և կառավարական եղանակի տմարդի միջոցը: Նույն թվի փետրվարի 18-ին Երևանն ընկնում է ապստամբների ձեռքը:

Պատմական այդ նշանակալից դեպքը պատճառ է ծառայում Սպարապետ Նժդեհին ընդհատել ամեն մի գրագրություն կարմիրների հրամանատարության հետ, որոնցից՝ բացի վնասից, ոչ մի օգուտ չստացավ հայ աշխատավոր ժողովուրդը:

¹ Պարկեր- ռուսերեն: «Հայրենիք» Ակումբ:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան 3

ԱԶԱՏ ՍՅՈՒՆԻՔ

Երկու խոսք	14
Ինքնավար Սյունիքի հիմնը	15
Բոլշևիկները Ձանգեզուրում	16
[Տվյալներ և փաստեր]	21
Փաստաթղթեր	23
Ապստամբություն և բոլշևիկների արտաքսումը Ձանգեզուրից	28
Համազանգեզուրյան համագումարի որոշումները	36

ԱՐՆՈՏ ԳԻՐՔ

Նախաբան	46
Գլուխ Ա	
Բոլշևիկների հինգ ամսվա գործունեությունը Ձանգեզուրում, Սիսիանում և Ղափանում	48
Գլուխ Բ	
Ապստամբական շարժում	69
Գլուխ Գ	
Փաստաթղթեր	92